

TÜRKİYE
YÜZYILI

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN YÜZÜNCÜ YILI

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Journal of Academic Researches and Studie

YIL 16 | SAYI:ÖZEL | SAYI EKİM 2024

YEAR 16 NUMBER SPECIAL ISSUE OCT 2024

E-ISSN 2149-1585

TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VE SİYASİ GELİŞİMİ

KİLİS 7 ARALIK
ÜNİVERSİTESİ

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR
DERGİSİ
2009

AKAD

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCHES AND STUDIES

**“Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Gelişimi”
Özel Sayısı**

Yıl 16 • Sayı Özel Sayı • Ekim 2024
Year 16 • Number Special Issue • October 2024

e-ISSN: 2149-1585

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilisiibfakademik>
iibfdergi@kilis.edu.tr

Bu dergi Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayımıdır.

This journal is published by Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kilis 7 Aralık
University.

İndeksler / Indexes

Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi (AKAD), ULAKBİM TR DİZİN, Index Copernicus, Open Academic Journals Index (OAJI), International Scientific Indexing (ISI), CiteFactor, Infobase Index, Cosmos, Research Bible, Systematic Impact Factor (SIF), Arastirmax, Türk Eğitim İndeksi, SOBİAD veri tabanlarında taranmaktadır.

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCHES AND STUDIES

Sahibi (Owner)

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı Adına
Prof. Dr. Mehmet ŞENTÜRK

Baş Editör (Editor in Chief)

Doç. Dr. Mehmet Vahit EREN

Editörler (Editors)

Doç. Dr. Ali KESTANE
Doç. Dr. Bayram KOCA
Doç. Dr. Haydar KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA
Dr. Öğr. Üyesi İlbey C.N. ÖZDEMİRÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Özcan ÖZKAN
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Emin GÜRLER

Yabancı Dil Editörleri (Foreign Language Editors)

Doç. Dr. Onur AKKAYA

Mizanpaj Editörü (Layout Editor)

Arş. Gör. Orhan BALIKÇI

Yayın Kurulu (Publication Board)

Prof. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sumru BAKAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Engin SELÇUK (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Kadir DEDE (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ÖZÇALICI (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa SOBA (Uşak Üniversitesi)
Dr. Christopher MCQUADE (University of Portsmouth)
Dr. David DAVIES (University of Sussex)
Dr. Pedro Rafael Constantino ECHEVERRIA (El Colegio de Mexico)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Adem ESEN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Berrin KOYUNCU LORASDAĞI (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin SABAN (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Muharrem GÜNEŞ (Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Müslüme NARİN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Niyazi KURNAZ (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Taner AKÇACI (Gaziantep Üniversitesi)

Adres (Address)

Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
79100 Kilis / TÜRKİYE

Tel: +90 348 813 93 34

Fax: +90 348 813 93 36

E-mail: iibfdergi@kilis.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilisiibfakademik>

Bu Sayının Hakemleri* / Referees

Prof. Dr. Arman Aziz KARAGÜL	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Aysel GÜNİNDİ ERSÖZ	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Emre KAPLANOĞLU	(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil İbrahim AYDIN	(Batman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa AKAL	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmiye CÖMERLER	(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayfur BAYAT	(İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncay ÖNDER	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ALTINER	(Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Fuat GÖKÇE	(Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemile Burcu KARTAL	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Kadir KARAGÖZ	(Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Akif DESTEK	(Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ali POLAT	(Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU	(Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar AYDOĞAN	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih ASLANTAŞ	(Kafkas Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selcen ALTINBAŞ UMUT	(Trakya Üniversitesi)
Dr. Sibel ÖZDEMİR	(İstanbul Aydın Üniversitesi)

* Hakemler; unvan ve isim esas alınarak alfabetik sıraya göre dizilmiştir.

Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi yılda iki kez Mayıs ve Kasım aylarında yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin kısmen ya da tamamen iktibas edilemez.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman iki ayrı hakem tarafından incelendikten sonra uygun görülenler yayınlanmaktadır.

Yazım kurallarına ilişkin bilgilere dergimizin web adresinde yer verilmiştir.

Bu derginin tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin almaksızın hiçbir iletişim ve kopyalama sistemi kullanılarak yeniden kopyalanamaz, oğaltılamaz ve satılamaz.

Journal of Academic Researches and Studies

is a peer-reviewed journal which is published twice a year in May and November.

The articles cannot be cited partly or entirely without showing resources.

The responsibility about scientific and grammatical issues is belong to authors.

The papers sent to the journal are reviewed by two referees and after their approval, they will be sent to edit before being published.

Writing & Publishing Policies can be found in the journal's website.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system without prior written permission.

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma Makalesi / Research Paper

Cumhuriyetin 100. Yılında Kadın İstihdamı: Türkiye Geneli ve Düzey-I Bölgeleri Özelinde Sektörel Analiz

Women's Employment in the 100th Anniversary of the Republic: Sectoral Analysis in Turkey and in Level-I Regions

Hülya ÇUVALCI ÖZTÜRK & Metin BERBER

01-19

100 Yıllık Ekonomi: Türkiye'de Krizler ve Şokların Etkileri Geçici Mi? Yeni Fourier Fonksiyonlar ile İnceleme

100 Years of Economy: Are the Effects of Crises and Shocks in Türkiye Temporary? Analysis with New Fourier Functions

Serhat ALPAĞUT

20-35

Türkiye'de Yeşil İnovasyon ve Çevresel Kalite Arasındaki İlişkinin Analizi

Analysis of the Relationship Between Green Innovation and Environmental Quality in Türkiye

Suzan ERGÜN & Melike ATAY POLAT

36-49

Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) Hypothesis with agri-environmental Indicators for Sustainable Growth in the 100th Anniversary of the Republic of Türkiye

Cumhuriyetin 100. Yılında Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) Hipotezinin Tarım-Çevre Göstergeleriyle Sürdürülebilir Büyüme İçin Yeniden İncelenmesi

Maya MOALLA

50-61

Cumhuriyetin 101. Yılında Türkiye'de Gini Katsayısı-Finans Bağlantısı: Son Çeyrek Yüzyıl Verilerinden Kanıtlar

Gini Coefficient-Finance Nexus in Türkiye on the 101st Anniversary of the Republic: Evidence from the Last Quarter Century Data

Hasan KAZAK

62-75

100. Yılında Cumhuriyeti Anlamak: Cumhuriyet ve Kamusal Alanın Kadınlara Açılması

Understanding the 100th Anniversary of the Republic: The Republic and Opening Public Sphere to Women

Sıla SABANCILAR EREN

76-90

Bir Asrın Muhasebesi: 1923'ten 2023'e Türk Parti Sistemindeki Eğilimlerin, Özelliklerin ve Dönüşümlerin Kapsamlı Bir Analizi

A Century in Review: A Comprehensive Analysis of the Trends, Characteristics and Transformations in the Turkish Party System from 1923 to 2023

Mustafa BÖLÜKBAŞI

91-106

Savaş Sanayi İşletmeciliğinde Maliyet ve Gelir Unsurları Üzerine Bir Araştırma

A Research on Cost and Revenue Elements in War Industry Enterprises

Süleyman YÜKÇÜ & Mehmet İlker KARAKELLEOĞLU

107-114

Erken Cumhuriyet Döneminde (1923- 1950) Köylüler ve Toprak Mahsulleri Vergisi

Peasants in the Early Republic Period (1923-1950) and Tax on Soil Products

Özlem Özdeşim SUBAY

115-127

Ekonomide Lokomotif Güç: İktisadi Devlet Teşekkülleri (1940-1945)

Locomotive Power in the Economy: Public Economic Enterprises (1940-1945)

Uğur UÇAR

128-142

Cumhuriyetin 100. Yılında Kadın İstihdamı: Türkiye Geneli ve Düzey-I Bölgeleri Özelinde Sektörel Analiz

Women's Employment in the 100th Anniversary of the Republic: Sectoral Analysis in Turkey and in Level-I Regions

Hülya ÇUVALCI ÖZTÜRK¹, Metin BERBER²

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye genelinde ve Düzey-I Bölgeleri özelinde kadınların istihdam durumlarını, genel ve sektörel olarak incelemektir. Ayrıca kadınların hala işgücü piyasasında yer almasını engelleyen konuları ortaya koymak amaçlanmıştır.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada TÜİK'den elde edilen veriler derlenerek Betimsel analiz yöntemiyle yorumlanmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda; zamanla kadın istihdamının tarım sektöründen hizmetler sektörüne doğru evrildiği, tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda çalışan kadınların tarım dışı sektörlerde ücretli veya yevmiyeli olarak çalışmaya başladığı görülmüştür. Günümüzde, analize konu olan bölgelerin gelişmişlik düzeylerinde farklılıklar olsa da kadın istihdamının yoğunluklu olarak hizmetler sektöründe yapıldığı da tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: TÜİK'ten elde edilen verilerin yönteminde meydana gelen değişiklikler 2005 öncesi verilerin karşılaştırılabilirliğini engellemektedir.

Özgünlük/Değer: Kadın istihdamı konusunda yapılan çalışmalar yoğun olmasına karşın kadın istihdamını sektörel olarak inceleyen sınırlı sayıda çalışma olduğundan, özellikle Covid-19 salgını sonrası yok denecek kadar az olması, kadın istihdamını sektörel olarak değerlendiren bu çalışmanın kadın istihdamındaki yapısal değişimler sonucu meydana gelen iyileşmelerle kadınların toplumda güçlendiğini göstermesi araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Sektörel İstihdam, Kadın İşgücü

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to examine the employment status of women in Turkey nationwide and specifically in Level-I Regions, both in general and sectorally, as part of the 100th anniversary of the Republic. Additionally, the aim is to identify the factors that still hinder women's participation in the labor market.

Design/Methodology: In this study, data obtained from TURKSTAT (Turkish Statistical Institute) were compiled and interpreted using the Descriptive Analysis method.

Findings: The analysis revealed that over time, women's employment transitioned from the agricultural sector to the services sector. It was observed that women who were previously working as unpaid family laborers in the agricultural sector started working in non-agricultural sectors for wages or on a daily basis. Presently, despite variations in the levels of development among the regions under analysis, it was identified that female employment is predominantly concentrated in the services sector.

Limitations: Changes in the methodology of the data obtained from TURKSTAT hinder the comparability of data from before 2005.

Originality/Value: Despite the abundance of studies on women's employment, there is a limited number of works that specifically examine women's employment in sectors. The scarcity of such studies, particularly after the Covid-19 pandemic, contributes to the originality of this research, which shows that women are becoming stronger in society with the improvements that occur as a result of structural changes in women's employment.

Keywords: Women's Employment, Sectoral Employment, Female Labor Force

¹ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, hulyaozturk@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4039-342X

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, berber@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8935-8276

1. GİRİŞ

İşgücü piyasaları, ekonomik ve sosyal araştırmalarda sıklıkla analiz edilen konuların başında yer alır. Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma süreçlerinde beşerî sermayenin önemini vurgulayan kanıtlar, işgücü piyasalarına olan ilgiyi giderek artırmaktadır. İşgücüne katılım oranı, bir taraftan sürdürülebilir büyümeyi etkileyen işgücü piyasası göstergelerinden biri iken diğer taraftan üretim süreçlerinde beşerî sermaye birikiminden ne düzeyde yararlandırdığının da göstergesi durumundadır. Beşerî sermayenin üretime katılmasında kadınlar aleyhinde cinsiyet eşitsizliklerinin varlığı bilinen bir gerçektir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin azaltılarak kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımının artırılması hem kadınların kendi becerilerini artırmalarına hem de ekonomik büyümeye katkı verir. Böyle olmakla birlikte, neredeyse dünya nüfusun yarısını oluşturan kadınların gerçek hayatta işgücü piyasasına katılımı ve istihdamı erkeklere oranla oldukça düşüktür. (Revenga ve Sudhir, 2012).

Kadınların işgücüne katılımındaki düşüklüğü ifade eden cinsiyet eşitsizliği ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bakılmaksızın her durumda ve her konumda geçerli olan bir durumdur. Tarımsal ağırlıklı ülkelerdeki aile çiftliklerinde tarım işçiliği ile çocuk bakımı birlikte gerçekleştirilir. Bu nedenle kadınların işgücü içerisindeki konumu daha çok ücretsiz aile işçiliği şeklindedir. İmalat sanayinde istihdam edilen kadınlarda da durum pek farklı değildir. Çoğunlukla ev içi zanaat üretimine katılım söz konusudur. Bununla birlikte, ekonomik gelişmenin başlamasıyla kadınların eğitim seviyelerinin artması ve işgücüne katılım oranlarının yükselmesi özellikle hizmetler sektöründe istihdam edilmelerinde etkili olmaktadır. Örneğin, ABD’de çalışan her 10 kadından 8’i hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir (Akbulut, 2011).

Ayrıca yarı zamanlı çalışma olasılığı da sunan hizmetler sektörü, kadınların ev dışındaki işlerini ev içindeki faaliyetleriyle birleştirmesine imkân vererek kadınların işgücü piyasasına katılımını desteklemektedir (Jaumotte, 2003). 20. yüzyılda yaşanan gelişmelere bağlı olarak kadınların işgücü piyasasına katılım oranlarında önemli artışlar yaşanmış, son 30 yılda dünya genelinde yarım milyardan fazla kadın işgücüne katılmıştır (Worldbank, 2012). Goldin & Katz (2002) ve Bailey (2006) doğum kontrol hapları sayesinde kadınların daha fazla okuduğunu, daha uzun vadeli kariyerlere devam edebildiğini ve çocuk yetiştirmeye ilişkinleştirilen çağlarda işgücünde ücretli olarak daha fazla çalışma imkânı bulduklarını dile getirmişlerdir. Albanesi & Olivetti (2009) tıbbi ilerlemenin anne sağlığı üzerindeki olumlu etkisinin kadınların işgücüne katılımında önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Mujahid & Zafar (2012), eğitim ve ekonomik faaliyet dinamiklerindeki artışın, sektörel dönüşümle beraber kadınların işgücüne katılımını iyileştirdiğini iddia etmektedir. Jones vd. (2014)’e göre kadınlar ve erkekler arasındaki ücret farkının azalması, evli kadınların ortalama çalışma saatlerini artırmaktadır. Nwosu & Woolard (2017), kendi kendine geri bildirimde bulunmanın, sağlıklı olmanın işgücüne katılım üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Altuzarra vd. (2019)’a göre işgücü talebinde meydana gelen değişimler kadınların işgücüne katılımını biçimlendirebilmektedir. Örneğin, tarım sektöründen sanayi sektörüne geçişte kadınların işgücüne katılım oranları azalırken, sanayiden hizmetler sektörüne geçişte kadınların işgücüne katılımı artabilmektedir. Prakash & Yadav (2020), işsizliğin piyasadaki dengesizlikten kaynaklandığını, piyasadaki işgücü arzının nüfus artışına, yaşa ve göçe bağlı olarak kadınların işgücüne katılımını etkilediğini iddia etmektedir. Choudhary vd. (2021)’ne göre, bir ülkenin ortalama yaşam süresi, teknolojinin hızı ve işgücü piyasasının yeni gereksinimleri kadınların işgücüne katılımı üzerinde etkili olmaktadır.

ILOSTAT 2022 yılı verilerine göre tüm dünyada işgücüne katılım oranı erkeklerde %70,5, kadınlarda %55,8 olarak gerçekleşmiştir. Dünya genelinde çalışanların %40’dan fazlasını kadınlar oluşturmasına rağmen bu durum işgücüne katılımında cinsiyetler arası uçurumun hala devam ettiğini göstermektedir. 2023 Küresel Cinsiyet eşitsizliği raporuna göre 146 ülkenin tamamı için işgücünün sadece %41,9’unu kadınlar oluşturmaktadır ve 2023 küresel cinsiyet uçurumu puanı %68,4’tür. Bu oran baz alındığında cinsiyetler arası uçurumun en yüksek olduğu bölgeler; Arap Ülkeleri (%58), Güney Asya (%53) ve Kuzey Afrika (%47) şeklinde sıralanabilir. Ayrıca söz konusu bölgelerde kadınların işgücüne katılım oranları dünya ortalamasının oldukça altındadır. Buna karşın Sahra Altı Afrika (%11,2), Kuzey, Güney ve Batı Avrupa (%11,7) ile Kuzey Amerika (%12,1) cinsiyetler arası eşitsizliğin en düşük olduğu bölgelerdir (WEF, 2023). Sahra Altı Afrika, bölgeler arasında kadın

işgücüne katılım oranının en yüksek olduğu bölge konumundadır. Ancak bu yüksek katılım oranının iyi bir ekonomik görünümünden çok yoksulluk ve sosyal koruma eksikliğinden kaynaklandığı da bir gerçektir.

2023 OECD Databank İstatistiklerine göre, OECD ülkeleri arasında kadınların işgücüne katılımında en düşük oranlara sahip ülkelerden biri Türkiye'dir. 2007 yılında %25 olan işgücüne katılım oranı, 2019 yılında %38,7 olarak gerçekleşmiş, 2020 yılında ise Covid-19 salgını nedeniyle %35,1'e gerilemiştir. 2022 yılında oran %40'a ulaşmasına rağmen Türkiye OECD ülkeleri arasında halen son sırada yer almaktadır.

Kadınların işgücüne katılımını ekonomik açıdan irdeleyen öncü alışmalar Mincer (1962) ve Cain'in (1966) tarafından yapılmıştır. Yirminci yüzyıl itibariyle kadınların işgücüne katılımında yaşanan gelişmelere paralel olarak konuya olan ilgi artmıştır (Greenwood vd., 2005). Kadın haklarının desteklenerek toplumda kadınların güçlendirilmesi büyük bir küresel hareketin parçası olarak ortaya çıkmış ve son yıllarda da çığır açmaya devam etmektedir. Ancak büyük ilerlemelere rağmen kadınlar ve kız çocukları dünyanın her yerinde önemli zorluklarla karşılaşmaya devam etmekte, ayrımcılığa maruz kalmakta, eğitimleri ve işgücüne katılımları engellenmektedir. Kadınlar genellikle güç ve karar alma rollerinde yeterince temsil edilmemekte, eşit işe eşit olmayan ücret almakta ve sıklıkla işteki fırsatlarını etkileyen yasal ve diğer engellerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Gelişmekte olan dünyada kızlar ve kadınlar genellikle erkeklerden daha az değerli görülmektedir. Okula gönderilmek yerine genellikle evde ev işleri yaptırılmakta ya da yetişkin olmadan çeyiz karşılığında evlendirilmektedirler. Dünyada her yıl 12 milyon reşit olmayan kız çocuğu evlendirilmektedir (World Vision, 2024). Dünyanın her yerinde kadınlar aşırı iş yükü, güç ve nüfuz eksikliği nedeniyle hayatlarına, sağlıklarına ve refahlarına yönelik tehditlerle karşı karşıya kalmaktadır. Dünyanın çoğu bölgesinde kadınlar erkeklere göre daha az resmi eğitim almakta ve aynı zamanda kadınların kendi bilgi, yetenek ve başa çıkma mekanizmaları çoğu zaman fark edilmemektedir. Kadınların sağlıklı ve tatmin edici bir yaşam sürmesini engelleyen güç ilişkileri, en kişisel düzeyden kamusal düzeye kadar toplumun birçok düzeyinde kendini göstermektedir. Eğitim, kadınların kalkınma sürecine tam olarak katılmaları için gerekli bilgi, beceri ve özgüvenle donatılmasının en önemli araçlarından biridir. 40 yılı aşkın bir süre önce İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde "herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu" belirtilmiştir. 1990 yılında Tayland'ın Jomtien kentinde düzenlenen Herkes İçin Eğitim Dünya Konferansı'nda toplanan Hükümetler, temel eğitime evrensel erişimi hedeflemişlerdir. Ancak dünya çapındaki ülkelerin temel eğitime erişimi kayda değer ölçüde artmasına rağmen, dünyada yaklaşık 960 milyon okuma yazma bilmeyen yetişkin bulunmakta ve bunların üçte ikisi kadınlardan oluşmaktadır. oğunluğu kadın olmak üzere, dünyadaki yetişkinlerin üçte birinden fazlasının, yaşam kalitelerini artıracak, sosyal ve ekonomik değişimi şekillendirmelerine ve bunlara uyum sağlamalarına yardımcı olacak basılı bilgiye, yeni becerilere veya teknolojilere erişimi bulunmamaktadır. Dünya ülkelerinde ilkokula kayıt olmayan 130 milyon çocuk bulunmaktadır ve bunların yüzde 70'i kızlardan oluşmaktadır. (UNFPA, 2024).

Kadınların güçlendirilerek işgücü piyasasına katılımı ailelerin, toplumların ve ülkelerin sağlık ve sosyal gelişimi için gereklilik olarak görülmektedir. Kadınlar güvenli, tatmin edici ve üretken hayatlar yaşadıklarında tüm potansiyellerine ulaşabilmektedirler. Becerilerini işgücüne katarak daha mutlu ve sağlıklı çocuklar yetiştirebilmektedirler. Ayrıca sürdürülebilir ekonomileri beslemeye yardımcı olabilmekte ve toplumlara ve genel olarak insanlığa fayda sağlayabilmektedirler. Bu çalışmada da sosyo-ekonomik gelişmeler bağlamında Türkiye'de kadınların işgücü piyasasına katılımı ve katılımı güçleştiren faktörler ile istihdamının sektörel düzeyde şekillenmesi hem Türkiye geneli hem de Düzey I Bölgeleri özelinde Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanılarak analiz edilmiştir.

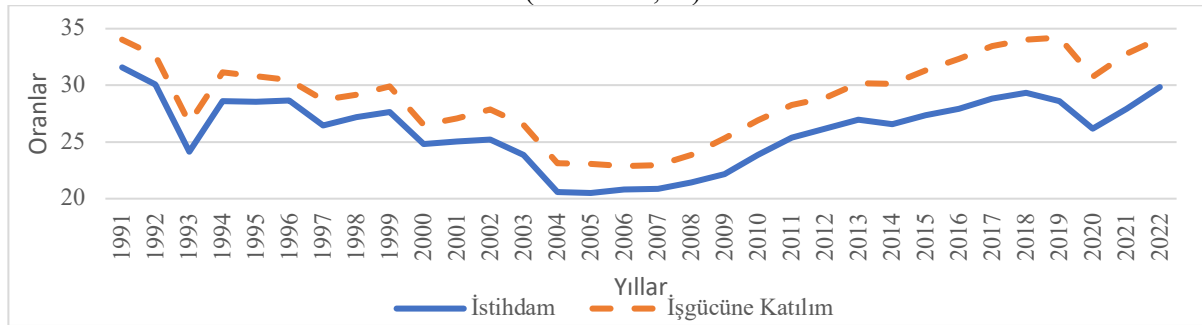
2. TÜRKİYE'DE KADINLARIN İşGÜCÜ PİYASASINA KATILIMI

Türkiye'de kadınların işgücü piyasasına katılımının tarihi geçmişinde ekonomik faktörlerden ziyade bağımsızlık mücadelesinin verildiği savaşların etkisi vardır. Başlangıç 1915 Balkan Savaşlarına dayanır. Erkek nüfusun savaşa gitmesi nedeniyle ortaya çıkan işgücü açığı zorunlu olarak kadın nüfuz ile kapatılmaya çalışılmıştır. I. Dünya, İstiklal ve II. Dünya savaşları sırasında kadın işgücüne talep

daha da artmış ve kadınlar özellikle tarım sektöründe önemli rol oynamışlardır. Erkeklerin savaştan dönmeleriyle beraber kadınların büyük kısmı geleneksel ev işlerine geri dönmüştür (Mardin, 2000).

Cumhuriyet devrimleri ile beraber dünyada ilk defa kadınlara yerel yönetimlerde (1930) ve milletvekilliğinde (1934) seçme ve seçilme hakkı Türkiye’de tanınmıştır. Ancak ekonomik, kültürel ve sosyolojik pek çok sebepten dolayı Türk kadınları Avrupa kadınların gerisinde kalmıştır. Kadınların birçoğu yüksek eğitim seviyesi gerektirmeyen niteliksiz işlerde, daha kötü ve sınırlı çalışma koşulları altında ve daha az ücretle çalışmaya sevk edilmişlerdir (Perrot, 2015; Eğilmez 2019). Eğitim seviyesi, aile yapısı, çocuk ve yaşlı bakımı, ücretsiz aile işçiliği, kayıt dışı istihdam ve düşük ücret gibi sebepler ekonomik açıdan kadınların iş gücüne katılımını olumsuz etkilemektedir. Kırdan kente yönelik göçün artması sonucu kadınların öncelikle ev hanımı konumuna gelerek işgücünün dışının tutulması (İKV, 2019) ve geleneksel aile yapısı kültürel-sosyolojik açıdan kadınların çalışma hayatının dışında tutulmasına sebep olmaktadır (TİSK-Tulpar, 2019). Kadınlar tarihin her döneminde değişen şart ve niteliklerine göre şekillenen farklı statülerde ekonomik faaliyetlere katılmışlardır. Ancak her dönemde ve her sosyal-kültürel oluşumda biyolojik yapısı ve annelik rolü dolayısıyla kadınlar “ikincil işgücü” statüsünde görülmüştür (Şenol, 2013; Özer ve Biçerli, 2004). 1950’li yıllardan itibaren kırdan kente yönelik göçle beraber hayat şartlarının değişmesi ve tarımda makine kullanımının yaygınlaşması sonucu kadınlar tarım sektörü dışında istihdam edilmeye başlamışlardır. 1970’li yıllarda sanayileşmeyle beraber yeni istihdam alanları açılarak kadın işgücü çalışma hayatına dâhil edilmeye başlanmıştır (Hüsniöğlu, 2018; Koray vd., 1999). Toplumsal yapıdaki değişim ve gelişmelerle kadınlar farklı roller üstlenmeye, eğitim almaya, hizmet sektöründe ve farklı sektörlerde çalışmaya kısacası bilinçlenmeye başlamışlardır. Ancak kadının ev hayatı dışında çalışmasını sınırlandıran geleneksel tavır ve düşünceler de varlığını sürdürmüştür (Kocacık ve Gökçaya, 2005).

Grafik 1: Türkiye ’de Kadınların İşgücüne Katılım ve İstihdam Oranları 1988-2022
(15+ nüfus, %)

Kaynak: Worldbank Databank, (ILO), 2023

Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararları doğrultusunda ithal ikameci büyüme modelinden ihracata dayalı büyüme modeline geçilmiş, neoliberal politikalar çerçevesinde kamu işletmelerinin çoğunluğu özel sektöre devredilmiştir. Ancak, özel sektör yatırımları yeteri kadar işgücü talebi oluşturamamış ve kadın istihdamında azalmalar meydana gelmiştir (Tokgöz, 2009). Zaman içinde ise işgücü piyasalarında çalışma koşullarının esnekleştirilmesi, vasıflı-vasıfsız işgücünün birbirine karışması, ücretlerin düşüklüğü ve alınan ücretlerin tatminsizliği gibi faktörler nedeniyle kadın istihdamı kırılgan bir yapıya bürünmüştür (Carcillo vd., 2015).

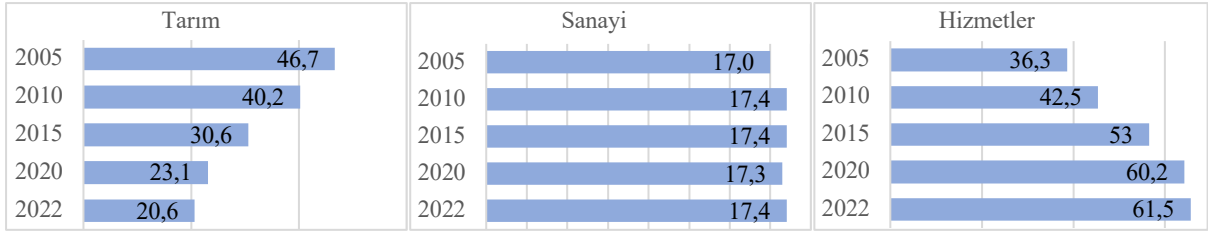
Kadın istihdamı ile kadınların işgücüne katılım oranlarının benzer bir seyir izlediği ve işgücüne katılım oranlarının istihdam oranlarının üzerinde seyrettiği görülmektedir (**Grafik 1**). Kadınların işgücüne katılım oranlarının seyrine bakılarak kadınların ev dışında çalışma eğilimlerinin arttığını/azaldığını söylemek doğru olmayacaktır. Ülkelerin içerisinde buldukları ekonomik zorlukları aşmak için kadınların işgücü piyasası içinde yer almasının bir mecburiyet olduğunu göz önüne alındığında işgücüne katılım oranının hesaplanma formülünden dolayı çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. TÜİK işgücünü, istihdamda olanlar ile işsizlerin toplamı olarak tanımlamaktadır. Kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranı temsil eden işgücüne katılım oranı [(işgücü / aktif nüfus) *100] ile hesaplanmaktadır. Oranın yüksek çıkmasında işgücü içerisindeki işsizlerin ve aktif nüfus içerisinde sayılmayan öğrencilerin, geçici bir süre iş hayatında bulunup sonrasında ayrılanların etkisi olduğu ihmal edilmemesi gereken bir durum olmaktadır. (Kılıç, 2000).

3. TÜRKİYE’DE KADIN İSTİHDAMININ SEKTÖREL DAĞILIMI

İstihdamın sektörel dağılımı, ülkenin kalkınma seviyesinin belirlenmesinde başvuru niteliği taşıyan göstergelerden biridir. Gelişme sürecinde tarım istihdamında nispi azalışlar olurken tarım dışı kesimlerde artışlar yaşanır. Bu teorik yaklaşım Türkiye ekonomisinde de karşılığını bulmuştur. 2005 yılı itibariyle kadınların %46,3’ü tarım sektöründe, %53,7’si tarım dışı sektörlerde istihdam edilirken 2022 yılında bu oranlar; tarım dışı sektörlerde %79,4 tarım sektöründe ise %20,6 olarak gerçekleşmiştir. **Grafik 2** tarım dışı sektörlerdeki artışta hizmetler sektörünün lokomotif konumunda olduğunu göstermektedir. Sanayi sektörünün payı ise nispeten aynı kalmıştır. Bunun nedeni özellikle kırdan kente yaşanan göçlerde sanayi sektörünün talep ettiği nitelikli işgücünün olmayışı, daha çok nitelsiz konumda olan işgücünün zorunlu olarak hizmet sektöründe kendine yer bulmasıdır (İKV, 2019).

Toplam kadın istihdamı içerisinde hizmet sektöründe çalışanların oranı 2005 yılında %36,3 iken bu oran 2022 yılında %61’e yükselmiştir. İlginçtir ki 2020 yılında kadınların işgücüne katılım oranlarında düşmeler olmasına rağmen hizmetler sektöründe çalışan kadın istihdamında artışlar yaşanmıştır. Hizmetler sektöründeki eğitim, sigortacılık, bankacılık, pazarlama vb. faaliyet kolları Covid-19 sürecine çevrimiçi uygulamalara daha çabuk adapte olabildiğinden bu sektörde istihdam edilenler işlerine devam edebilmişlerdir. Ancak fiziki devamlılık gerektiren sanayi ve tarım sektörlerinde büyük istihdam kayıpları gerçekleşmiştir (Yiğen ve Kabakçı, 2022). Kadınların işgücü oranındaki azalmanın nedeni salgına bağlı olarak, özellikle tarım sektöründe, istihdam edilen kadın oranının düşmesi olduğu düşünülebilir.

Grafik 2: Kadın İstihdamının Sektörel Dağılımı 2005-2022 (15+ nüfus, %)

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2023

Türkiye’de istihdam edilen kadınların sektörlere göre işteki durumu **Tablo 1**’de verilmiştir. Tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda çalışanların %75-%80 civarında olması kadınların hala ekonomik bağımsızlıklarını kazanamadıklarının bir göstergesidir. Tarım dışında işteki durumda ise ücretli veya yevmiyeli, kendi hesabına ve işveren olarak çalışan kadın istihdamının artma eğilimi gösterdiği buna karşılık ücretsiz aile işçiliğinde ise istihdamın azaldığı görülmektedir. Fakat yine de hem tarımda hem de tarım dışında istihdam edilen kadınlarda kendi hesabına veya işveren olarak çalışmak çok yaygın değildir.

Tablo 1: İstihdam Edilen Kadınların Sektörlere Göre İşteki Durumu (15+ nüfus)

	Tarım					Tarım Dışı				
	Ücretli, Yevmiyeli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Toplam	Ücretli, Yevmiyeli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz	Toplam
2005	Bin	155	8	445	1759	2313	42	222	164	2741
	%	6,5	0,3	18,8	74,3	100	84,4	1,5	6,0	100
2010	Bin	219	10	426	2070	3041	73	397	190	3701
	%	8,0	0,4	15,6	76,0	100	82,2	2,0	5,1	100
2015	Bin	228	3	257	2039	4743	91	450	247	5531
	%	9,0	0,1	10,2	80,7	100	85,8	1,6	4,5	100
2020	Bin	192	5	196	1499	5536	141	563	175	6415
	%	10,1	0,3	10,4	79,2	100	86,3	2,2	2,7	100
2022	Bin	231	2	237	1573	6811	161	673	246	7891
	%	11,3	0,1	11,6	77,0	100	86,3	2,0	3,1	100

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

Türkiye’de istihdam edilen kadınların meslek grupları incelendiğinde (**Tablo 2**), kadınların en çok istihdam edildiği meslek grubu 2005 yılında %39,2 ile nitelikli tarım, ormancılık ve su ürünleri iken bu oranın yıllar geçtikçe azaldığı, 2022 yılında %12,6'lara kadar gerilediği ve kadınların zamanla hizmet ve satış elemanları ile profesyonel meslek gruplarında ile daha fazla yer almaya başladığı görülmektedir. 2005 yılında hizmet ve satış elemanları ile profesyonel meslek gruplarında kadın istihdam oranları sırasıyla %7,8 ve %9,1 olarak gerçekleşirken 2022 yılında bu oranlar %21,7 ve %18,3 seviyelerine çıkmıştır. 2020 yılında %20,8 ile hizmet ve satış elemanları grubu ilk sırada iken 2021 yılında ilk sırada %20,1 ile nitelik gerektirmeyen işlerin yer alması salgın sonrası yaşanan ekonomik sıkıntılar dolayısıyla kadınların iş ayrımı yapmadan herhangi bir işte çalışmaya başlamasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 2022 yılında %21,7 ile hizmet ve satış elemanlarının tekrar ilk sıralarda yer alması Covid-19 salgının çevrimiçi çalışmaya olanak sağlaması ile kadınların evde çalışma imkânı bulmasıyla, profesyonel meslek grubunda yer alan kadın oranlarının artması ise kadınların eğitim düzeyinin artmasıyla açıklanabilir. Diğer taraftan, kadınların yönetici pozisyonu istihdamlarının çok düşük olması kendi işlerini kurma olanaklarının yetersiz olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 2: İstihdam Edilen Kadınların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (15+ nüfus)

		2005	2010	2015	2020	2022
Yöneticiler	Bin	152	189	182	273	310
	%	3,0	2,9	2,3	3,3	3,1
Profesyonel Meslek Mensupları	Bin	467	632	1156	1551	1822
	%	9,1	9,8	14,3	18,7	18,3
Teknisyenler, Teknikerler ve Yardımcı Profesyonel Meslek Mensupları	Bin	366	435	391	465	606
	%	7,2	6,9	4,9	5,6	6,1
Büro Hizmetlerinde Çalışan Elemanlar	Bin	448	661	790	796	920
	%	8,8	10,3	9,8	9,6	9,3
Hizmet ve Satış Elemanları	Bin	402	634	1505	1726	2155
	%	7,8	9,8	18,7	20,8	21,7
Nitelikli Tarım, Ormancılık ve Su Ürünleri Çalışanları	Bin	2004	2093	1679	1244	1251
	%	39,2	32,6	20,8	15,0	12,6
Sanatkarlar ve İlgili İşlerde Çalışanlar	Bin	336	378	417	433	517
	%	6,6	5,9	5,2	5,2	5,2
Tesis ve Makine Operatörleri ve Montajcılar	Bin	221	232	267	278	361
	%	4,3	3,6	3,3	3,3	3,6
Nitelik Gerektirmeyen İşlerde Çalışanlar	Bin	711	1171	1671	1541	1993
	%	14,0	18,2	20,7	18,6	20,1

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

4. BÖLGELERE GÖRE KADIN İSTİHDAMININ SEKTÖREL³ DAĞILIMI

Türkiye'nin Avrupa Birliğine uyum süreci doğrultusunda TÜİK 2004 yılı itibari ile 2002/4720 no'lu kanun gereğince, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) doğrultusunda üç ayrı düzeyde istatistiklerini yayınlamaktadır. 12 istatistiki bölge 1. düzeyde, 26 istatistiki bölge 2. düzeyde ve 81 istatistiki bölge 3. düzeyde yer almaktadır (**Tablo 3**).

Tablo 3: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması

Düzyen 1 Kod	Düzyen 1 Bölge Adı	Düzyen 2 Kod	Düzyen 2 Bölgelerinin Kapsadığı İller (Düzyen 3)	Gelişmişlik Endeksi	Ortalama Endeks ⁴
TR1	İstanbul	TR10	İstanbul	4,051	4,051 (1)
TR2	Batı Marmara	TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	0,802	0,650 (5)
		TR22	Balıkesir, Çanakkale	0,498	
TR3	Ege	TR31	İzmir	1,926	1,031 (4)
		TR32	Aydın, Denizli, Muğla	0,884	
		TR33	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	0,283	
TR4	Doğu Marmara	TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	1,281	1,254 (3)
		TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	1,227	
TR5	Batı Anadolu	TR51	Ankara	2,718	1,668 (2)

³ İnşaat sektörü, sanayi sektörü içinde değerlendirilmiştir.

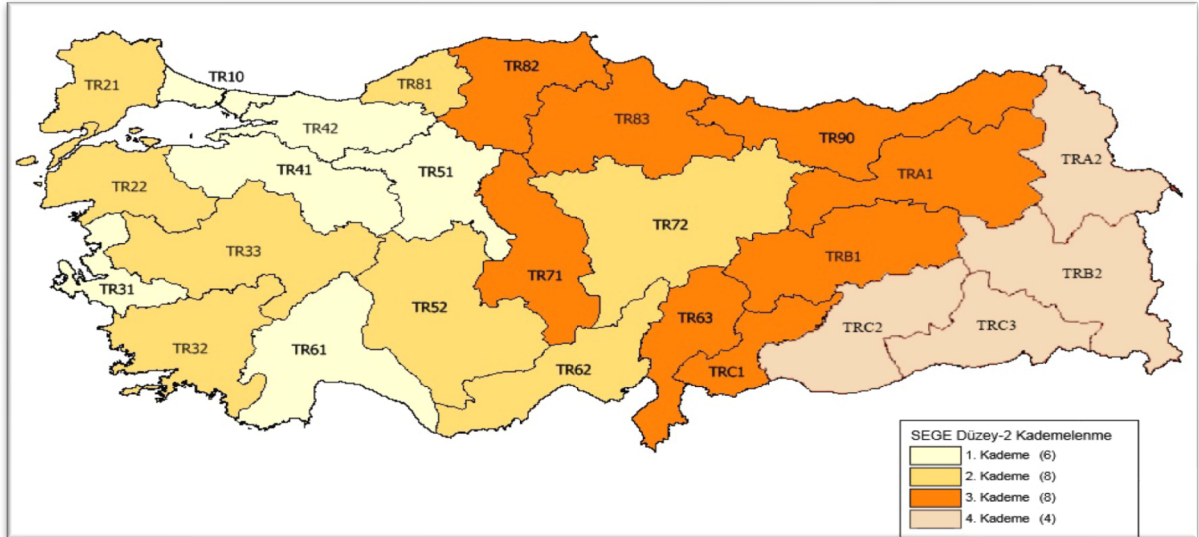
⁴ Her Düzyen 1 Bölgesi için kapsadıkları Düzyen 2 bölgelerinin ortalamaları alınarak hesaplanmıştır. () içleri Düzyen 1'e göre ortalama sıralamaları göstermektedir.

		TR52 Konya, Karaman	0,618	
TR6	Akdeniz	TR61 Antalya, Isparta, Burdur	1,359	0,514 (6)
		TR62 Adana, Mersin	0,380	
		TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	-0,197	
TR7	Orta Anadolu	TR71 Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	-0,137	0,015 (7)
		TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat	0,168	
TR8	Batı Karadeniz	TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın	0,286	-0,005 (8)
		TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop	-0,287	
		TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	-0,015	
TR9	Doğu Karadeniz	TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	-0,104	-0,104 (9)
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt	-0,459	-0,941 (12)
		TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-1,424	
TRB	Ortadoğu Anadolu	TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	-0,285	-0,895 (10)
		TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	-1,506	
TRC	Güneydoğu Anadolu	TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis	-0,059	-0,915 (11)
		TRC2 şanlıurfa, Diyarbakır	-1,220	
		TRC3 Mardin, Batman, şırnak, Siirt	-1,468	

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019

Günümüzde yaklaşık 83 milyon olan Türkiye nüfusu ve bu nüfusun çeşitli nitelikleri düzey-I bölgeleri arasında dengeli dağılmamakta ve bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir. Yükseltinin az, arazinin düz ve iklimin ılıman olduğu kıyı bölgelerinde nüfus yoğunluğu yüksek iken yüksek, dağlık ve iklimin sert olduğu bölgelerde düşüktür. Akdeniz, Ege, Batı Anadolu, Batı-Doğu Marmara ve İstanbul bölgelerinde sanayi oldukça gelişmiş olmasına rağmen Güneydoğu-Ortadoğu-Kuzeydoğu-Orta Anadolu bölgeleri ile Batı-Doğu Karadeniz bölgelerinde hem sanayi fazla gelişmemiş hem de eğitim, sağlık ve ulaşım altyapısı diğer bölgelerden daha geridedir. Tarım, hayvancılık, balıkçılık, ormancılık, turizm, ticaret ve madencilik gibi ekonomik faaliyetlerin gelişmişliği, nüfusun eğitim durumu, bağımlı nüfus oranı ile doğurganlık oranı da bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir (Yılmaz, 2020). Bu değişkenlere bağlı olarak bölgelerin gelişmişlik düzeyleri de farklılıklar göstermektedir. Aşağıdaki harita bahsettiğimiz farklılıklara bağlı olarak bölgelerin gelişmişliğinin de etkilendiği savını desteklemektedir.

Harita 1: Düzey-2 Bölgeleri Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi Haritası

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019:71

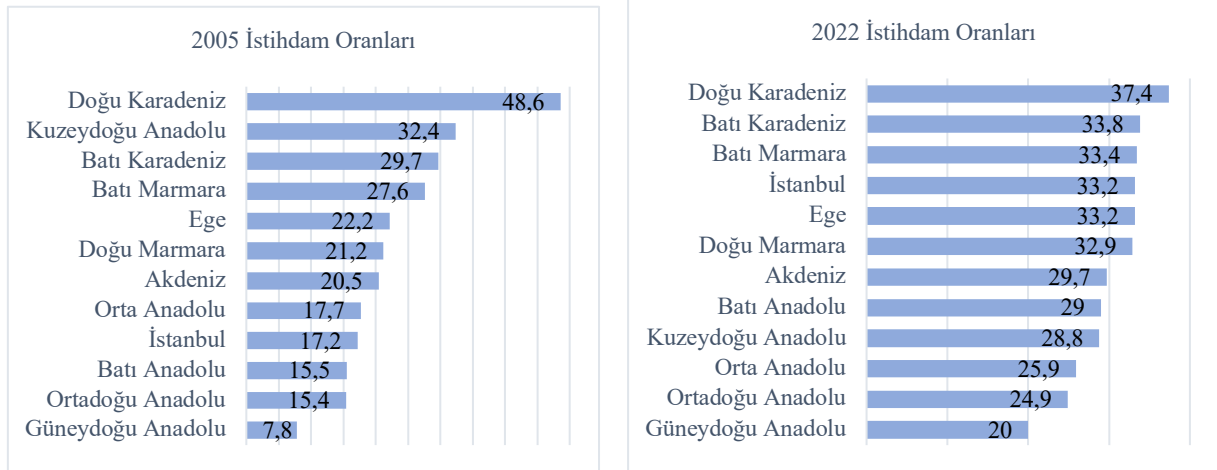
Harita 1'de 2017 yılında iller bazında yapılan gelişmişlik endeksinde illerin endeks değerleri dikkate alınarak oluşturulan 26 Düzey 2 bölgesinin Sosyo-Ekonomik sıralamasına göre bölgeler dört gelişmişlik kademesinde gruplandırılmıştır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019). Düzey 1 bölgeleri Düzey 2 bölgelerini içerdinden gelişmişlik değerlendirmesi bu kapsamda yapılmıştır. Endeks değeri 1'den büyük olan 5 Düzey 1 bölgesi (İstanbul, Batı Anadolu, Ege, Akdeniz, Doğu Marmara bölgelerinin kıyı kesimleri) 1. gelişmişlik kademesinde yer almaktadır. Bu bölgelerde sanayi,

üretim, ihracat, eğitim ve turizm merkezleri ön plana çıkmaktadır. 2. gelişmişlik kademesinde 0,168 ve 0,884 değer aralığında yer alan 6 Düzey 1 bölgesi (Ege, Akdeniz, Batı Anadolu, Batı Marmara, Batı Karadeniz, Orta Anadolu) bulunmaktadır. Bu bölgeler 1. gelişmişlik kademesinde yer alan bölgelerin çevrelerinde yer almaktadır ve belirli alt sektörlerde merkez olma özelliğine sahiptirler. Endeks değeri 0'ın altında olan 7 Düzey 1 bölgesi (Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz, Orta Anadolu, Ortadoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Akdeniz) 3. ve 4. gelişmişlik kademesinde yer almaktadır. Bu bölgelerin çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu Bölgesi ile diğer bölgelerin en az gelişme gösteren kısımlarından oluşmaktadır. İstanbul, Doğu Marmara, Ege ve Akdeniz'in kıyı kesimleri en gelişmiş bölgeler iken Güneydoğu-Orta-Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri (Doğu Bölgeleri) en az gelişen bölgelerdir. Eğitim, sağlık ve istihdam olanakları bu bölgelerin gelişmişliğini etkileyen faktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

4.1. Bölgesel Kadın İstihdamı ve Sektörel Dağılım

Kadınların istihdam edilme oranları incelenirken bölgelerin sadece gelişmişlik düzeyinin değil bölgedeki kadın nüfus yoğunluğunun da bu oranlar üzerinde etkili olduğu göz ardı edilmemelidir. 2005 ve 2022 yılı verilerinde kadınların en fazla istihdam edildikleri bölgenin ortalamasının üzerinde bir seyirle Doğu Karadeniz Bölgesi olduğu görülmektedir ki bu bölge gelişmişlikte 9.sırada yer almaktadır. Bölgedeki kadın istihdamının Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olması bu sonucu doğrulamaktadır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin nüfus yoğunluğunun az olması ve bölgede kadın istihdamının düşük olması dolayısıyla istihdam oranları 2022 yılında oldukça düşmüştür. Zamanla kadınların istihdam edilme oranları arasındaki makasın daraldığı ve oranların birbirine yaklaşmaya başladığı görülmektedir. İstihdam oranlarındaki artışın daha çok doğu bölgelerinde olması bu bölgelerde kadın istihdamının desteklendiğini ve bölgelerin kalkınma düzeylerinin artma eğilimi içerisinde olduğunu göstermektedir. İstanbul Bölgesinin hem sanayi bölgesi olması hem de daha fazla erkek nüfus yoğunluğuna sahip olması bölgede kadın istihdam oranlarının düşük seyretmesinde etkili olabilmektedir. Buna rağmen İstanbul'un sadece bir il olduğu düşünüldüğünde 2022 yılında %33,2 kadın istihdam oranı ile ortalamasının üzerinde bir seyir izlemesi de oldukça ilginçtir (**Grafik 3**).

Grafik 3: Düzey I Bölgeleri Özelinde Kadın İstihdam Oranı (15+ nüfus, %)

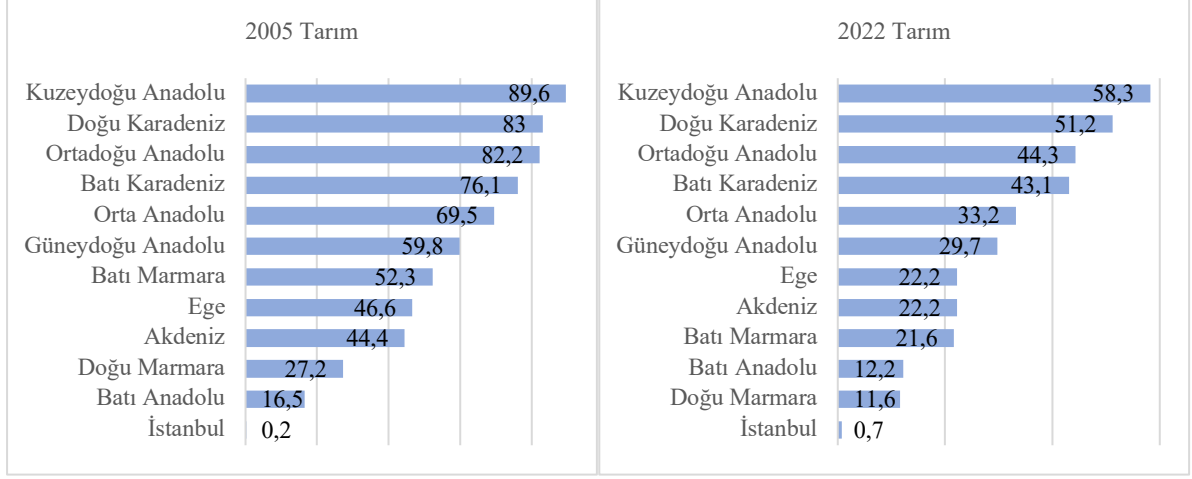
Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

Bölgelerin gelişmişlik düzeyi arttıkça kadına yönelik geleneksel bakış açısı ve kadınların istihdam edildikleri sektörler de değişim göstermektedir. Bu da kadın istihdamında bölgesel farklılıkların görülmesinde etkili olmaktadır. Gelişmiş bölgelerde sanayi ön planda olduğundan istihdam tarım dışı sektörlerde kaymaktadır. Yapılan çalışma bu bulguları doğrular niteliktedir. Örneğin, Akdeniz, Ege, Batı-Doğu Marmara ve İstanbul gibi sanayileşmenin fazla olduğu bölgelerde ve nitelikli işgücünün ön plana çıktığı Batı Anadolu bölgesinde kadınların çoğu hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir. Buna karşın Güneydoğu-Ortadoğu-Kuzeydoğu-Orta Anadolu bölgeleri ile Batı-Doğu Karadeniz bölgelerinde hem sanayi fazla gelişmemiş hem de eğitim, sağlık ve ulaşım altyapısı diğer bölgelerden daha geride olduğundan kadınların yarısından fazlası tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Her bölge kendi özelinde 2005 ve 2022 yılları için sektörel olarak aşağıda karşılaştırılmıştır.

- **Tarım Sektörü:** 2005 yılında kadınların ortalama %50'den fazlası tarım sektöründe istihdam edilirken 2022 yılında bu oranın %30'lara kadar gerilediği görülmektedir. Kadınların tarım sektöründe en çok istihdam edildikleri bölge Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi iken, en az istihdam edildikleri bölge İstanbul Bölgesidir (**Grafik 4**).

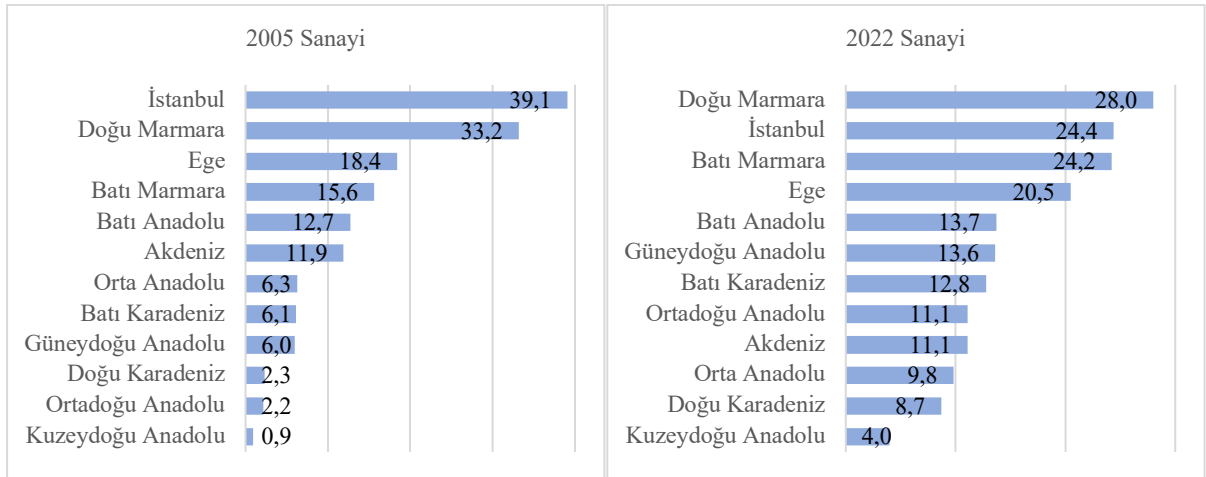
Grafik 4: Düzey I Bölgeleri Kadınların Tarım Sektörü Dağılımı (15+ nüfus, %)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

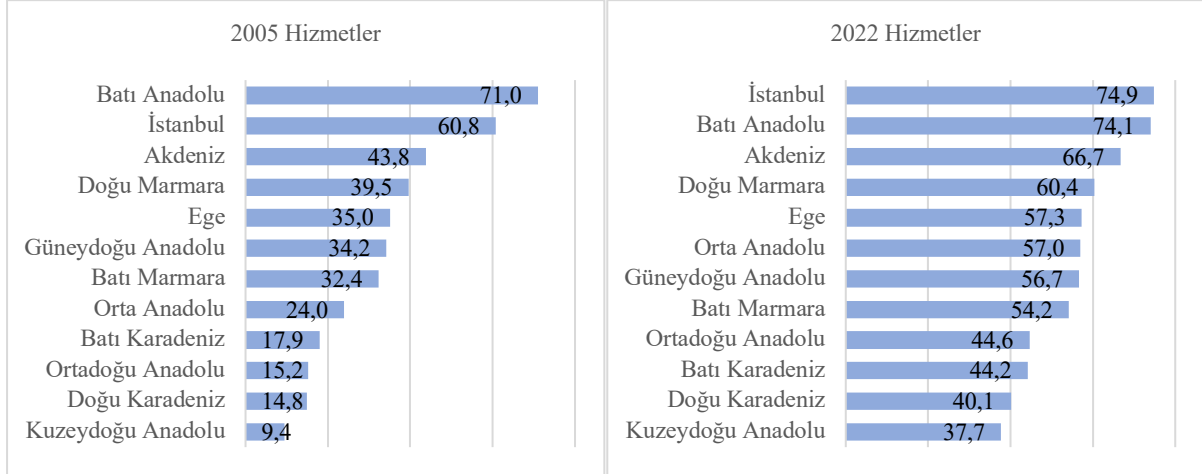
- **Sanayi Sektörü:** Kadın istihdam oranlarında fazla dalgalanma yaşanmayan sektör sanayi sektörüdür. 2005 yılında ortalama %13 olan kadın istihdam oranı 2022 yılında ancak %15'lere kadar çıkabilmiştir. 2005 yılında pek çok bölgede kadınların istihdam oranları %10'un altında seyretmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında söz konusu bölgelerde sanayi sektörünü destekleyici tesislerin kurulamaması ve/veya kurulan tesislerde de fiziki güce ihtiyaç duyulması gibi etkenler etkili olabilmektedir. Sanayi bölgesi olarak kabul edilen İstanbul, Doğu Marmara ve Batı Marmara Bölgelerinin her birinde kadın istihdam oranları ortalamanın üzerinde bir seyir izlemektedir (**Grafik 5**).

Grafik 5: Düzey I Bölgeleri Kadınların Sanayi Sektörü Dağılımı (15+ nüfus, %)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

- **Hizmetler Sektörü:** 2022 yılında kadın istihdamının en fazla gelişim gösterdiği sektör hizmetler sektörüdür. 2005 yılında ortalama %30 olan kadın istihdam oranı 2022 yılında %55'lere kadar ulaşmıştır. Zamanla tarım sektöründeki yoğunluğun yerini hizmetler sektörünün aldığı görülmektedir. Kadınların hizmetler sektöründe en çok istihdam edildikleri bölge %74,9 ile İstanbul iken, Batı Anadolu Bölgesi %74,1 ile ikinci sırada yer almaktadır. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi %37,7 ile sonuncu sırada yer almaktadır (**Grafik 6**).

Grafik 6: Düzey I Bölgeleri Kadınların Hizmetler Sektörü Dağılımı (15+ nüfus, %)

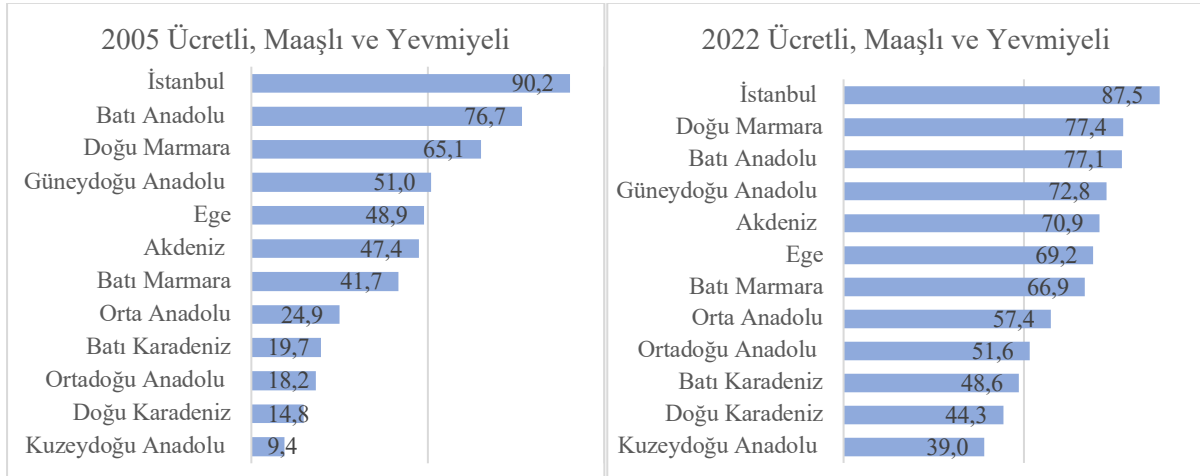
Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

Zamanla kadınların istihdam edildikleri sektörün tarımdan hizmetler sektörüne doğru kaydığı grafiklerde görülmektedir. 2005 yılında Kuzeydoğu Anadolu (%89,6), Doğu Karadeniz (%83) ve Ortadoğu Anadolu (%82,2) bölgelerinde kadınların %80'den fazlasının tarım sektöründe istihdam edilmesi kadınların büyük çoğunluğunun tarım sektöründe olduğunu göstermektedir. Söz konusu bölgelerde hizmetler sektöründeki istihdam oranları sırasıyla %9,4; %14,8 ve %15,2 gibi düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. 2022 yılında tarım sektörünün yerini hizmetler sektörü almaya başlamış ve aynı bölgelerde tarımda istihdam oranları sırasıyla %58,3; %51,2 ve %44,3 seviyelerine gerilerken hizmetler sektöründeki istihdam oranları %37,7; %40,1 ve %44,6 seviyelerine kadar ulaşmıştır. Ayrıca bölgelerin gelişmişlik düzeyi açısından bakıldığında (Harita 1) 1. ve 2. kademe gelişmişlik düzeyine sahip bölgelerde hizmetler sektörünün, 3.ve 4. Kademe bölgelerde ise tarım sektörünün yoğun olduğu görülmektedir. Ayrıca Güneydoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu'da yaşayan kadınların yaklaşık %25'inin lise ve dengi meslek okulu altında yer alması bu bölgelerde kadınların yoğunluklu olarak tarım sektöründe istihdam edilmesinde etkili olurken; İstanbul, Ege ve Batı Anadolu'da yaşayan kadınların yaklaşık %10'unun yükseköğretim veya fakülte üstü programlardan mezun olması kadınların yoğunluklu olarak hizmetler sektöründe ve üst düzey kademelerde istihdam edilmelerinde etkili olmaktadır (TÜİK, 2024).

4.1.1. Kadınların İşteki Durumu

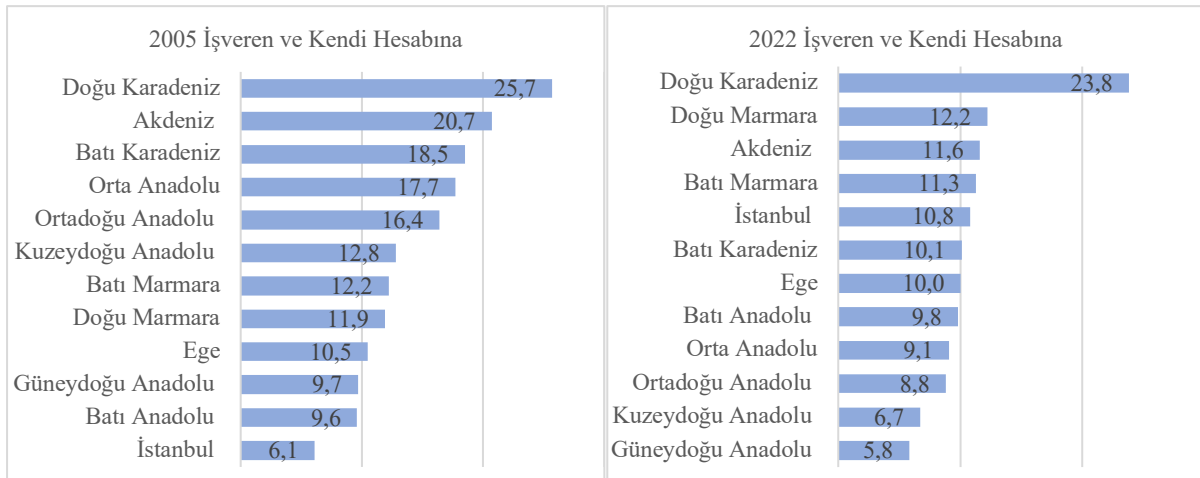
Bölgelerde istihdam edilen kadınların işteki durumlarına genel olarak bakıldığında bölgelerarası farklılıklar gözlenmektedir. Kadınların bölgeler arasında işteki durumlarında meydana gelen değişimi daha ayrıntılı görebilmek için 2005 ve 2022 yıllarında istihdam edilen kadınların işteki durumlarının oransal dağılımını ayrıca incelemek yararlı olacaktır.

• **Ücretli, Maaşlı ve Yevmiyeli Çalışanlar:** Kadınların işteki durumlarına 2005 yılı için bölgeler düzeyinde bakıldığında, ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadın oranının en yüksek olduğu bölgenin %90,2 ile İstanbul olduğu dikkat çekmektedir. Bu bölgeyi %76,7 ile Batı Anadolu ve %65,1 ile Doğu Marmara takip etmektedir. Kadınların ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak en az çalıştıkları bölge ise %9,4 ile Kuzey Doğu Anadolu Bölgesidir. 2022 yılına gelindiğinde, ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadın oranında İstanbul (%87,5), Doğu Marmara (%77,4) ve Batı Anadolu (%77,1)'nin ilk 3 sırayı paylaştığı, Kuzeydoğu Anadolu'nun ise %39 ile yine sonuncu sırada yer aldığı görülmektedir (**Grafik 7**).

Grafik 7: Düzey I Bölgeleri Ücretli, Maaşlı ve Yevmiyeli alışan Kadınların Dağılımı (15+ nüfus, %)

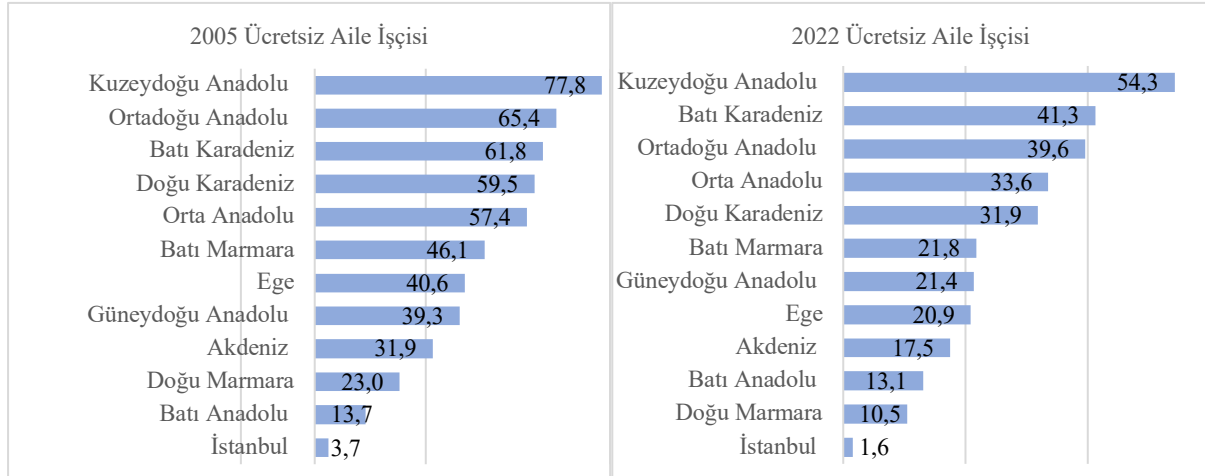
Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

• **İşveren ve Kendi Hesabına alışanlar:** 2005 yılında İşveren ve kendi hesabına çalışanların oranı genel olarak oldukça düşüktür. %29,5 ile Doğu Karadeniz Bölgesi en yüksek orana sahip iken, %7,5 ile Güneydoğu Anadolu en düşük orana sahip bölgedir. 2022 yılında İşveren ve kendi hesabına çalışan kadınların oranına bakıldığında %23,8 ile Doğu Karadeniz Bölgesinin en yüksek paya sahip olduğu, diğer tüm bölgelerde ise bu oranın %12'nin altında seyrettiği görülmektedir (**Grafik 8**).

Grafik 8: Düzey I Bölgeleri İşveren ve Kendi Hesabına alışan Kadınların Dağılımı (15+ nüfus, %)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

• **Ücretsiz Aile İşçisi:** 2005 yılında ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadın oranında en yüksek paya sahip olan İstanbul ücretsiz aile İşçiliğinde %1,9 ile diğerlerinden oldukça düşük bir orana sahiptir. Ücretsiz aile İşçiliğinin en fazla yapıldığı bölge %73,1 ile Kuzey Doğu Anadolu Bölgesidir ki bu bölgede de ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan oranı en düşük seviyededir. 2022 yılında Ücretsiz aile İşçiliğinde meydana gelen azalmalar göze çarpmaktadır. Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde ücretsiz aile İşçiliğinde alışan kadın oranı %54,3 seviyelerine kadar düşmüş olsa da Düzey I Bölgeleri arasında hala en yüksek orana sahip bölgedir (**Grafik 9**).

Grafik 9: Düzey I Bölgeleri Ücretsiz Aile İşçisi Olarak Çalışan Kadınların Dağılımı (15+ nüfus, %)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

Her ne kadar yıllar itibari ile azalma eğilimi içerisinde olsa da 2022 yılında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde kadınların %50'den fazlası (%54,3); Batı Karadeniz (%41,3) ve Ortadoğu Anadolu (%39,6) Bölgelerinde ise %40'ının hala ücretsiz aile işçisi olarak istihdam edilmektedir. Tüm bölgelerde (İstanbul hariç) ücretsiz aile işçiliğinin yerini ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan kadınların aldığı, İstanbul'da ise işveren ve kendi hesabına çalışan kadın oranlarının arttığı göze çarpmaktadır. İstanbul, Ege, Doğu Marmara, Batı Anadolu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanların oranı ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlardan hep fazladır. Görüldüğü üzere 1. ve 2. kademe gelişmiş bölgelerde ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan oranları yüksek iken, 3. ve 4. kademe gelişmiş bölgelerde ücretsiz aile işçiliğinin yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. Doğu Karadeniz hariç tüm bölgelerde işveren ve kendi hesabına çalışan kadınların oranı genel olarak %5-%13 bandında seyretmekte iken, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde %20'nin üzerinde seyretmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı müfredatı kapsamında örgün eğitime girişimcilik eğitimlerinin dahil edilmesi, yaygın eğitim ise illerde Halk Eğitim Merkezleri tarafından girişimciliği destekleyen eğitim programlarının hayata geçirilmesi bu bölgede işveren kadın istihdamı üzerinde etkili olmaktadır (DOKA, 2018:34).

5. KADIN İSTİHDAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

• **Kadına Karşı Geleneksel Tutum – Ücretsiz Aile İşçiliği:** Türkiye'de kadın istihdamını etkileyen faktörlerden biri olan bazı mesleklerin ve sektörlerin erkeklere daha uygun olduğu kanısı istihdam edilen kadınların söz konusu mesleklerde ve sektörlerde yer almalarını ve kariyerlerinde yükselmelerini etkilemektedir. Toplumda yaratılmış olan kadınların ve erkeklerin neleri yapip yapmayacaklarına dair fikirler ve değerler ile kadınlara ve erkeklere farklı roller, sorumluluklar yüklenmesi cinsiyete dayalı iş bölümünü işaret etmektedir. Ataerkil bir yapıya sahip olan Türkiye'de kadınların yerinin evi olduğu, esas sorumluluğunun ise aile ve ev ile ilgili sorumlulukları olduğuna ilişkin güçlü toplumsal yargı, kadınların işyerlerinden dışlanmalarının ve işgücü piyasasında belli mesleklerde yoğunlaşmalarının temel dayanağını oluşturmaktadır (Urhan, 2015). Bu kapsamda da psikologluk, diyetisyenlik, öğretmenlik, hemşirelik ve sekreterlik gibi meslekler kadın işi olarak görülme ve algılanmaya devam etmektedir.

• **Çocuk Sahipliği ve Yaşlı Bakımı:** Kadınların işgücüne katılımı üzerinde olumsuz etkisi olan çocuk sahipliğinin etkileri günümüzde hala devam etmektedir. Aile Yapısı Araştırması (2016) sonuçlarına göre 0-5 yaş aralığındaki çocukların bakımının büyük kısmı (%86) anneler tarafından yapılmaktadır. Sadece %2,8'lik kısmı kreş ve okul öncesi eğitim kurumlarına gitmektedir. Bu oranın artırılması kadınların işgücüne katılımını artıracaktır. Bu sebeple bu kurumların yaygınlaştırılarak erişilebilir fiyatlarla sunulması gerekmektedir. Ayrıca hane içerisinde yaşlı bireylerin bakılması da kadınların işgücü içerisinde yer almasını engellemektedir. İnsanların yaşam süresinin arttığı dikkate alınarak yaşlı

bakım olanaklarının geliştirilmesi de kadınların işgücüne katılımını destekleyecektir (Aldan ve Öztürk, 2019).

• **Politik Gelişmeler:** Son yıllarda küreselleşme ile beraber uygulanan politikalar kadınların işgücüne katılım oranlarını artırmış ve kadınlar ev hanımı olarak işgücüne dahil olmayıp enformel sektörlere yönelmeye başlamışlardır. Politika değişikliklerinin ve/veya nesillere özel şokların olmadığı durumlarda ilgili toplumda var olan kadına bakış açısının değişmesinin bir göstergesi olan kuşak etkileri kadınların işgücü piyasasındaki aktiflikleri ve emeklilik yaşındaki artış devam ettiği sürece kadınların işgücüne katılım oranındaki artışın da devam edeceği düşünölmektedir (TCMB, Aldan ve Öztürk, 2019, s.16). Kuşak etkisi haricinde eğitim düzeyindeki iyileşmeler ve doğurganlıktaki azalmalar kadınların işgücüne katılımına önemli oranda katkıda bulunmaktadır. Mc Kinsey'in Women Matter Raporu'na (2016) göre, Türkiye kadın işgücü katılım oranını güçlü, istikrarlı ve odaklı politikalarla %30'lardan OECD ortalaması olan %63'lere yükselttiğinde, GSYİH'sini 2025 yılında %20 oranında artırma potansiyeline sahip bir ölkedir. Böylelikle GSYİH'nin baz senaryoda beklenenden 200-250 milyar dolar daha fazla olması beklenmektedir.

• **Ücret Eşiitsizliği:** Kadınların özellikle özel sektörde yaşadığı en önemli problemlerden birisi ücret eşiitsizliğidir. Özel sektörde birçok iş sahasında aynı işlerde kadınlara erkeklere göre daha düşük ücret verilmektedir. Son zamanlarda kadınlara ödenen ortalama ücret farkları azalmasına rağmen hala erkeklere ödenen ücretten daha azdır (Cam, 2003). Kadınların güçlenerek ekonomide yer almasını öncelikli politika amacı olarak belirleyen ölkelerde eşiit işe eşiit ücret politikası uygulaması işgücü piyasalarını kadınlar için daha cazip hale getirilebilir. Böylece kadınların işgücü piyasasında kalıcı olması sağlanabilir (Korkmaz, Korkut, 2012)

Ölkelerin ve bölgelerin gelişmişlik düzeyi değiştikçe, kadın istihdamını etkileyen faktörler de değişim gösterebilmektedir. Yukarıda açıklanan maddeler kadınların işgücüne katılımını genel olarak etkilerken, özellikle gelişmiş veya gelişmekte olan ölkelerde kadınlara yönelik beşerî sermayenin artması ile kadınlar daha üst kademelerde çalışma imkânı elde edebilmektedirler. Bunun sonucunda da mobbing (pembe taciz), cam tavan, kraliçe arı sendromu gibi etkenler kadınların kariyerlerinin önünde engeller oluşturabilmektedir. Kadın alışanların iş gelenekleri ve kalıp yargılar yüzünden üst yönetim kademelerine erişebilmelerinde davranışsal ve örgütsel stereotiplerden kaynaklanan görünmez yapay engelleri tanımlayan cam tavan sendromu (Wirth, 2001), kadınların istihdam durumlarını iyileştirmeye çalışırken karşılaştıkları çeşitli engelleri de simgelemektedir (Bulgur ve Bal, 2020). Cam tavanı aşarak iş hayatında üst düzey yönetim pozisyonlarına ulaşabilen ve kazandıkları pozisyonunu korumak isteyen kadınlar hemcinslerini yıldırarak tek olma arzusu içinde olurlar. Kraliçe arı konumuna gelen kadınlar örgütte rekabet ortamı oluşmasına müsaade etmezler, yetkisini ve bireysel çabasını göstererek astı olan hemcinslerinin kariyer hedeflerini gerçekleştirmelerine engel olurlar.

Bölgesel Kadına Bakış Açısı: Kadın istihdamının önündeki engeller bölgeler arasında da farklılıklara sebep olabilmektedir. Doğu-Batı ekseninde kültürel etkiler sonucu ortaya çıkan, kadının görevinin ev işi, ocuk ve yaşlı bakımı olduğunu, erkeklerin ise para kazanmak ve evine bakmakla yükümlü olduğunu ifade eden toplumsal cinsiyet rolleri bunlardan bir tanesidir. Doğu bölgelerindeki düşük eğitim seviyesi, istihdam yetersizliği, töre geleneği kuma ve berdel olayları, çok ocukluluk gibi etkenler kadını ekonomik hayattan soyutlayarak eve hapsetmektedir (Burtan Doğan, vd., 2011).

Grafik 3'e bakıldığında kadın istihdamının en yüksek İstanbul bölgesinde (tek il olarak), en düşük ise Güneydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde olması hala bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir. Türkiye'de kadınların tutumlarından dolayı pek çoğu istihdamda yer almıyor olarak görünmektedir. Kayıt dışı istihdam olarak adlandırılan bu durumda kadınlar fason üretim yapan işletmelerden ve toptancılardan parça başına iş almakta, ayrıca gündelikçi işçilik, örgü ve dikiş gibi pek çok işte çalışmaktadır (Dirik, 2016). Kadınların bu tarz işlemleri statüsü düşük gördüğü için kendilerini ev hanımı olarak tanıtmaları sonucu kadınların işgücü piyasasındaki emeklerinin hiçe sayıldığı görölmektedir. Bunun sonucunda da kadınların işgücüne katılma oranları erkeklerin gerisinde olmaktadır. Kadınların işgücüne katılma oranlarının en yüksek olduğu bölge Doğu Karadeniz iken, aynı bölgenin %58,4 ile en yüksek kayıt dışı istihdam oranına sahip bölgelerden biri olması ilginçtir. **Tablo 4** incelendiğinde bölgelerin yarısında kadınların kayıt dışı istihdam oranının %40 -%65 bandında olduğu görölmektedir. Sadece İstanbul, Doğu Marmara ve Batı Anadolu gibi Batı

bölgelerinde kayıt dışı istihdamın düşük olması (%30 altı) bu bölgelerde kadınlarda eğitim düzeyinin yükseldiğinin, kadınların yüksek statülü ve yüksek ücretli işlerde çalışmaya başladığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 4: Düzey I Bölgeleri Kadınların Kayıt Dışı İstihdam Oranları 2022 (15+ nüfus, %)

İstanbul	15,0	Orta Anadolu	41,9
Akdeniz	38,1	Batı Karadeniz	52,6
Ege	31,0	Doğu Karadeniz	58,4
Doğu Marmara	25,6	Güneydoğu Anadolu	51,9
Batı Anadolu	26,7	Kuzeydoğu Anadolu	65,9
Batı Marmara	34,9	Ortadoğu Anadolu	60,7

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2023

• **Bölgesel Eğitim Seviyesi:** Bölgeler arasında farklılık gösteren eğitim seviyesi, üniversite sayısı gibi faktörler de kadınların çalışma hayatına atılmalarında etkili olmaktadır. **Tablo 5** incelendiğinde 2022 yılında yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranlarının tüm bölgelerde arttığı gözlemlense de hala %20-%45 gibi düşük oranlarda seyretmektedir. Her ne kadar düşme eğilimi içerisinde olsa da Doğu Anadolu Bölgelerinde okuma yazma bilmeyen oranı hala %20 seviyelerindedir. Bu duruma bölgelerin gelişmişliği ve cinsiyet rolleri nedeni ile kız çocuklarının okumasına karşı olan görüş sebep olmaktadır. Aileler kız çocuklarını başka bölgelere göndermek istemediğinden bölgelerdeki yetersiz eğitim kurumu sayısı ve sunulan eğitim olanakları da kız çocuklarının okumasında etkili olabilmektedir. İstanbul ve Batı Anadolu hariç tüm bölgelerde lise altı kadınların istihdama katılma oranları daha yüksektir. İstanbul, Batı Anadolu ve Ege Bölgelerinde üniversite sayısının fazla olması, kültür ve iş olanakları kadınların bu bölgelerde işgücüne katılımını artırmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında bölgelerdeki kadınların eğitime erişebilmelerinin de etkisi olmaktadır. Örneğin İstanbul, Batı Anadolu ve Ege bölgelerinde sırasıyla %77,8, %48,4 ve %41,1 oranında kadın yükseköğretim mezunu iken Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde bu oranlar sadece sırasıyla %5,5 ve %8,2'dir (TÜİK, 2024). Dolayısıyla da bölgelerde eğitime erişim olanakları da bölgelerde işgücüne erişimi etkilemektedir.

Tablo 5: Düzey 1 Bölgeleri Eğitim Durumuna Göre Kadınların İşgücüne Katılım Oranları (15+ nüfus, %)

	Okuma yazma bilmeyen		Lise Altı		Lise ve dengi meslek okulu		Yükseköğretim	
	2005	2022	2005	2022	2005	2022	2005	2022
Akdeniz	15,7	5,2	52,8	41,2	15,9	19,8	15,6	33,8
Batı Anadolu	4,5	2,3	33,8	31,9	23,7	21,1	37,8	44,7
Batı Karadeniz	20,3	8,6	65,7	52,6	7,2	15,4	6,6	23,4
Batı Marmara	8,7	3,0	64,7	46,5	15,4	21,6	11,2	28,9
Doğu Karadeniz	25,0	10,6	58,0	51,4	11,1	15,3	5,8	22,7
Doğu Marmara	5,4	2,5	59,2	40,8	19,9	22,6	15,7	34,0
Ege	8,6	3,0	63,8	44,8	14,0	18,2	13,5	34,0
Güney Doğu Anadolu	40,0	19,90	29,03	38,0	9,68	12,6	21,3	29,45
Kuzey Doğu Anadolu	33,8	19,3	56,0	48,4	5,1	11,2	4,7	21,1
Orta Anadolu	20,7	7,6	59,9	45,3	8,7	16,2	11,2	30,9
Orta Doğu Anadolu	51,5	20,3	34,5	44,3	7,3	13,7	6,7	21,7
İstanbul	2,7	1,9	39,5	29,6	29,4	22,7	28,5	45,8

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2023

6. SONUÇ

Tarihi geçmişinde bağımsızlık mücadelesi sürecinde, işgücü piyasasına zorunlu olarak giren kadınlar 1950'li yıllardan itibaren kırdan kente yönelik göçün artması ile beraber kadınlar gerçek anlamda işgücü içerisinde bulunmuşlardır. Fakat, kırsal kesimde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın, kentte vasıfsız işçi durumuna geçtiğinden güvenceli istihdam olanaklarından yararlanamamaktadır. Bu sebeple kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyüme ve kalkınma açısından önem arz ettiği düşünülerek, kadınların işgücü içerisinde yer almasını sağlayacak faaliyetlerin artırılması kaçınılmaz olmaktadır.

Yapılan çalışmada, kırılğan bir yapıya sahip olan kadın istihdamının artan bir trend yapısına sahip olduğu ancak 2020 yılında tüm dünyada etkili olan Covid-19 salgını nedeniyle düşme eğilimi gösterse de 2021 yılında alınan önlemlerin ve kapanmaların azalması ile beraber tekrar artma eğilimine geri döndüğü görülmektedir.

Kadınların istihdam edildikleri alanlar sektörel olarak incelendiğinde, 2010 yılına kadar yoğun olarak tarımda istihdam edilen kadının artık hizmetler sektöründe daha fazla istihdam alanı bulabildiği görülmektedir. Toplam alışan kadın istihdamı içerisinde tarımın payı azalırken, hizmetler sektöründe oran artmaktadır. Tarım ve hizmetler sektörlerindeki istihdam edilen kadınların oranları arasındaki fark hizmetler lehine açılmaktadır. 2005 yılında tarım sektöründe çalışan kadınların oranı %46,7 iken 2022 yılında %20,6'ya düşmüştür. Hizmetler sektöründe çalışan kadınların oranı ise 2005 yılında %36,3 iken 2022 yılında %61,5 olarak gerçekleşmiştir. Sektörel istihdam alanları bir ülkenin kalkınmışlık düzeyi açısından önem arz ettiğinden, kadın istihdamında tarım sektörünün yerini büyük oranda hizmetler sektörünün almaya başlaması yapısal dönüşüm sürecini başlatmıştır. Emek yoğun bir istihdam ortamı sunan hizmetler sektörü hem vasıfsız hem de bilgi ve donanımı yüksek insanlara istihdam yaratabildiğinden, hizmetler sektöründe kadınların daha fazla istihdam edilmeye başlaması Türkiye ekonomisi için hizmetler sektörünün önemini ortaya koymaktadır.

alışan kadınların işteki durumlarına bakıldığında yıllar itibari ile tarım dışı sektörlerde istihdam edilen kadın sayısındaki artışa paralel olarak kadınların ücretsiz aile işçisi olmaktan çıkarak ücretli veya yevmiyeli, kendi hesabına ve işveren olarak çalışanlara dönüştüğü görülmektedir. Ancak kendi hesabına ve işveren olarak çalışan kadınların oranı oldukça düşüktür. Bu oran 2005 yılında tarımda %17,9, tarım dışında %8,1 iken 2022 yılında tarımda %11,6 tarım dışında ise %8,5 olabilmüştir. Tarım sektöründe istihdam edilen kadınların sadece %11,3'ü ücretli veya yevmiyeli çalışırken, kadınlarımızın yaklaşık %80'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Bu durum maalesef Türkiye'de kadınların yüz yüze kaldığı ekonomik özgürlüğünün önündeki engellerden birini teşkil etmektedir.

alışan kadınların meslek gruplarının da yıllar içinde değişim sergilediği görülmektedir. 2005 yılında kadınların %39,2'si nitelikli tarım, ormancılık işinde istihdam edilirken, günümüzde bunun yerini hizmet ve satış elemanları (%21,7), profesyonel meslek mensupları (%18,3) ve nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar (%20,1) almıştır. Nitelikli tarım, ormancılıkta çalışan oranı %12'lere kadar düşmüştür. Türkiye'de istihdam edilen kadınların yıllardır çok düşük bir oranı (%2-%3 civarı) yönetici pozisyonunda çalışmaktadır. Bu durum üzerinde ataerkil yapının etkisi ile kadınlara yeterli beşeri sermaye yatırımının yapılmamasının yanı sıra üst düzey pozisyonda yer alan kişilerin cam tavan ya da kraliçe arı gibi sendromlarla kadınların kariyerlerinin önüne engeller koyması etkili olabilmektedir.

Düzyey-1 bölgeleri açısından bir değerlendirme yapıldığında, sanayinin yoğun olduğu ve yoğun olarak göç alan bölgelerde kadınların tarım dışı sektörlerde, özellikle son zamanlarda hizmetler sektöründe, daha fazla istihdam edildikleri görülmektedir. İstanbul, Batı Anadolu ve Ege gibi 1. ve 2. kademe gelişmiş bölgelerde kadınların çoğunluğu hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir. Ortadoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu gibi az gelişmiş ve göç veren 3. ve 4. kademe gelişmiş bölgelerde ise tarımda istihdam edildikleri görülmektedir.

Kadınların işgücüne katılım oranlarına bölgesel olarak bakıldığında; Düzyey-1 bölgelerinde kadınların en fazla istihdam edildikleri bölge İstanbul iken, Doğu Karadeniz'de kadınların işgücüne katılım oranları en yüksek seviyededir. Bununla birlikte Düzyey-1 bölgelerinde yıllar itibari ile kadınların ücretsiz aile işçisi olma pozisyonundan çıkarak ücretli veya yevmiyeli çalışan konumuna geldikleri görülmektedir.

Bir ülkenin kalkınmışlık düzeyi ve ekonomik refahı açısından hem kadın istihdamı hem de kadınların istihdam edildikleri sektörler önem arz etmektedir. Bu çerçevede Türkiye'de düşük seyreden kadın istihdamını artırabilmek amacı ile Uluslararası alışma Örgütü ile Türkiye İş Kurumu ortaklığında 2009 itibari ile kadınlara yakışır iş imkânları sunmaya yönelik politikalar izlenmeye başlanmıştır. Kadınların güçlenerek işgücü piyasasına katılımı sağlamak amacı ile kadınlara yönelik uygulanan politikalar etkisini göstermiştir. Yıllar itibari ile kadın istihdam oranlarında artan bir trend mevcut olmasına rağmen, 2020 Covid-19 dönemi hariç, Türkiye %32,5 kadın istihdam oranı ile Dünya

Ekonomik Forumu'nun 2022 Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporunda 146 ülke arasından 124. sırada yer almıştır. Bu da hala istenilen düzeyde bir eşitlik sağlanmadığını ve kadınların işgücüne katılım oranlarının dünyanın diğer ülkelerinin daha gerisinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca raporda bu ilerleme hızı ile Türkiye'nin cinsiyet eşitliğine ancak 167 yılda ulaşabileceği belirtilmektedir (WEF, 2023:6)

Kadınların daha fazla işgücüne katılmalarını sağlamak amacı ile öncelikle kadınlara yönelik geleneksel bakış açılarından, kadının evi işidir, kadın yemek yapar, çocuk bakar gibi, kurtulmak gerekmektedir. Bunun için çeşitli kanallar vasıtası ile insanların bilinçlendirilmesi, kadınların cesaretlendirilmesi ve güçlerinin farkına varması sağlanabilir. Kadınlar için çalışma koşulları düzenlenerek daha esnek çalışma saatleri ve part-time işler ayarlanabilir. Ayrıca çocukları bakımını sağlayan kreş ve okul öncesi eğitim kurumlarının sayısının artırılması kadınların işgücüne katılmalarında etkili olacaktır. Kadının işgücünde yer alması sadece kadına ekonomik özgürlük kazandırmakla kalmaz; aynı zamanda hem aile içine hem de topluma olumlu yansımaları olabilmektedir.

Yapısal değişimin başarılı olabilmesi için, kadınların güvenli geçim kaynaklarına ve ekonomik kaynaklara erişimini artıracak, ev işleriyle ilgili aşırı sorumluluklarını hafifletecek, kamusal hayata katılımlarının önündeki yasal engelleri kaldıracak ve etkili eğitim ve kitle iletişim programları aracılığıyla toplumsal farkındalıklarını artıracak politika ve program eylemleri gerekmektedir. Ayrıca kadınların statüsünün iyileştirilmesi, başta cinsellik ve üreme olmak üzere yaşamın her alanında karar verme kapasitesini de her düzeyde artırmaktadır. Bu da nüfus programlarının uzun vadeli başarısı için gereklilik arz etmektedir. Nüfus ve kalkınma programları, kadınların statüsünü iyileştirmeye yönelik adımlar ile eş zamanlı olarak atıldığında daha etkili olabilmektedirler.

Toparlamak gerekirse, hükümet programları ve bütçe tahsisleri kadınların işe katılımının desteklenmesinde önemli bir rol oynayabilirler. Kadının işgücüne katılımının ülke için önemini anlayarak hükümetlerin ve sivil toplum kuruluşlarının kadınları bir şekilde istihdam içerisine çekebilmeleri gerekmektedir. Daha iyi eğitim, altyapı vb. sayesinde dolaylı olarak ya da kota belirleyerek doğrudan kadınları destekleyebilirler. Bu konuda hükümet ve sivil toplum kuruluşları birlikte hareket ederek kadınlara yönelik hatta gerekirse kadınlara ayrımcılık sağlayan faaliyetleri teşvik etmelidir. Mesleki ve sektörel ayrımın azaltılarak erkek egemen sektörlerde daha fazla kadın istihdamı sağlanarak kadınların güçlenmesine de destek olunabilir.

Bu makale kadın istihdamının sektörel yapısındaki değişimi Türkiye-Düzey I Bölgeleri özelinde betimsel analiz yöntemi ile ele alarak kadının yapısında meydana gelen değişim ile ilgili bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bu tür analizlerden anlaşılacakların sınırlılıkları olabilmektedir. Yapısal değişimin ve değişimin etkilerinin tam olarak anlaşılabilmesi için bu tür çalışmaların ülkeye özgü analizlerle desteklenmesi gerekmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

KAYNAKÇA

- Akbulut, R. (2011). Sectoral Changes and the Increase in Women's Labor Force Participation. *Macroeconomic Dynamics*, 15(02), 240–264. <https://doi.org/10.1017/S1365100510000040>
- Albanesi, S. and Claudia O. (2009). Gender Roles and Medical Progress. *NBER Working Paper*, 14873. <https://doi.org/10.1086/686035>
- Aldan, A. ve Öztürk, S. (2019). Kadın İşgücüne Katılımında Artışın Belirleyicileri: Kuşak Etkisinin Ayrıştırılması. *TCMB Çalışma Tebliği* 19(05).
- Altuzarra, A., Gálvez-Gálvez, C. & González-Flores, A. (2019). Economic Development and Female Labour Force Participation: The Case of European Union Countries. *Sustainability*, 11(7), 1-20. <https://doi.org/10.3390/su11071962>

- Bailey, M. J. (2006). More Power to the Pill: The İmpact of Contraceptive Freedom on Women’s Life Cycle Labor Supply. *Quarterly Journal of Economics* 121(1), 289–320. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.652521>
- Bekata Mardin N., Tulun A.M. ve diğerleri (2000). Sağlık Sektöründe Kadın. *T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara. https://huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/saglik_sektorunde_kadin.pdf
- Bulgur, N. E., & Bal, Y. (2020). The Effects Of Glass Ceiling Syndrome On Career Planning. *The Journal of International Social Research*, 13(75), 626-632.
- Burtan Doğan, B., Korkusuz, M.R. ve elik, M.Y. (2011). Diyarbakır İlinde Özel Sektör Bünyesinde Kadın İstihdamının Analizi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 1-24.
- Cam, E. (2003). Türk İstihdam Politikasında alışan Kadınlar ve Uygulanan Politikalar 2:İstihdam Politikaları. *elik İş Sendikası Aylık Yayın Organı*, 3(13), 1-7.
- Carcillo S., Fernandez R., Königs S. ve Minea, A. (2015). NEET Youth In The Aftermath of the Crisis: Challenges and Policies. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 164. <https://doi.org/10.1787/1815199X>
- Choudhry, M. T., ve Paul Elhorst (2018). Female Labour Force Participation and Economic Development. *Article information. International Journal of Manpower* 39, 896–912. <https://ssrn.com/abstract=3269946>
- Dirik, N. (2016). *Türkiye’de Kadın İstihdamının Önündeki Engellerin Açılmasında Girişimciliğin Önemi ve Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü* [Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi]. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA) (2018), “Tr90 Bölgesi Kadın Girişimciliğin Desteklenmesi Stratejisi”, URAGEM Eğitim ve Danışmanlık, Trabzon
- Eğilmez M. (2019). *Türkiye Ekonomisi*. 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Goldin, C. and Katz, L. F. (2002). The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women’s Career and Marriage Decisions. *Journal of Political Economy* 110(4), 730–770. <http://dx.doi.org/10.1086/340778>
- Greenwood, J., A. Seshadri, and M. Yorukoglu (2005), “Engines of Liberation.” *Review of Economic Studies* 72 (1): 109–33. <https://www.jstor.org/stable/3700686>
- Hüsnüoğlu, N. (2018). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadınların İş Gücüne Katılım Oranını Etkileyen Faktörler. *Kadın alışmalarında Güncel Konular: Bilim, Sanat, Edebiyat, Tarih, Sosyoloji, Din, Feminizm, Pazarlama ve Reklam, Yönetim, Ekonomi, Sağlık, Turizm, Yükseköğretim, Boşanma ve Kadına Yönelik Şiddet*. 389-402, Konya.
- İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV- 2019), “AB Katılım Sürecindeki Türkiye’nin Kadın İstihdamı Karnesi”, İstanbul
- Jaumotte, F. (2003). Female Labour Force Participation: Past Trends and Main Determinants in OECD Countries. *OECD Economics Department Working Papers, No.376*, OECD Publishing. <https://dx.doi.org/10.1787/082872464507>
- Jones, L. E., Rodolfo E. M, and Ellen R. McG. (2003). Why Are Married Women Working So Much?. *Staff Report 317*, Federal Reserve Bank of Minneapolis. <https://www.minneapolisfed.org/research/staff-reports/why-are-married-women-working-so-much>, 23.07.2023.
- Kılıç, C. (2000). Türkiye’de Kadın İşgücüne Katılım Oranları ve Gelişen Sanayi Merkezleri Açısından Görünümü. *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi*, 3(2-3), 2000.
- Kocacık, F. ve Gökkaya, V.B. (2005). Türkiye’de alışan Kadınlar ve Sorunları. *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6,(1), 195-219.

- Koray M., Demirbilek S. ve Demirbilek T. (1999). Gıda İşkolunda Çalışan Kadınların Koşulları ve Geleceği [Proje Araştırması]. *T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü*, Ankara.
- Korkmaz, A., ve Korkut, G. (2012). Türkiye'de Kadının İşgücüne Katılımının Belirleyicileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41-65.
- McKinsey (2016). Women Matter Turkey. <https://www.mckinsey.com/tr/our-insights/women-matter-turkiye-2016#>, 12.11.2022.
- Mujahid, N., & Uz Zafar, N. (2012). “Economic Growth-Female Labour Force Participation Nexus: An Empirical Evidence for Pakistan”. *The Pakistan Development Review*, 51:4 Part II (Winter 2012) 565–586. <https://www.jstor.org/stable/23734787>
- Nwosu, C. O., & Woolard, I. (2017). The Impact of Health on Labour Force Participation in South Africa. *South African Journal of Economics*, 85(4), 481-490. <https://doi.org/10.1111/saje.12163>
- Özer, M. ve Biçerli, K. (2003). Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 55-86.
- Perrot M. (2015). Young Women and Unemployed: The Triple Challenge. *Plan International*, https://socialprotection.org/sites/default/files/publications_files/gender_in_yee_pg_and_policies_fno_report
- Prakash, H., & Yadav, A. (2020). State Variations in Female Labour Participation in India: A Study of 68th NSS And First Periodic Labour Force Survey. *Jharkhand Journal of Development and Management Studies*, 18(3-4), 8505-8519.
- Revenga, A., & Sudhir, S. (2012). Empowering Women is Smart Economics. *Finance & Development*, 49(1), <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2012>
- Schultz, T.P. (1990). Women’s Changing Participation İn The Labor Force: A World Perspective. *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 38(3), pp. 457-488. <http://dx.doi.org/10.1086/451811>
- Şenol, D. ve Mazman, İ. (2013). Tarihi Bir Bakışla Çalışma Hayatında Kadın. *Aile ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 151-162.
- Tokgöz, G. (2009). Neoliberal Piyasa ve Muhafazakâr Aile Kıskaçında Türkiye’de Kadın Emeği, Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm. Der.: Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez, *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, ss. 205 – 233.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması-SEGE-2017, Ankara 05.06.2023.
- Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK-2019), “İşveren – Kadın İstihdamı”, Cilt:57, Sayı:2, Ankara
- United Nations Population Fund (UNFPA). Women Empowerment. <https://www.unfpa.org/resources/issue-7-women-empowerment>. 20.06.2024
- Urhan, B. (2015). Toplumsal Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve İşçi Sendikalarında İzdüşümleri. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*.
- Wirth, L. (2001). Breaking Through The Glass Ceiling Women In Management. *International Labour Office*, Geneva, ss. 1-71.
- World Development Report (2012). Gender Equality and Development. *Washington, DC: World Bank*. <http://documents.worldbank.org/curated/en/492221468136792185/Main-report>
- World Economic Forum (WEF) (2023). Global Gender Gap Report. 09.10.2023, Switzerland.

World Vision. Understanding Women’s Empowerment. <https://www.worldvision.com.au/womens-empowerment#:~:text=Women's%20empowerment%20can%20be%20defined,change%20for%20themselves%20and%20others.> 20.06.2024.

Yiğen N. Ve Kabakçı Günay, E. (2022), Türkiye’de İstihdam Yapısının Cinsiyete ve Sektörlere Göre Değerlendirilmesi, Ekonomi, Finans ve Politika Konularında Güncel Paradigmalar, ed. Kabakçı Günay, E., Efe Akademi Yayınları, İstanbul.

100 Yıllık Ekonomi: Türkiye’de Krizler ve Şokların Etkileri Geçici Mi? Yeni Fourier Fonksiyonlar ile İnceleme

100 Years of Economy: Are the Effects of Crises and Shocks in Türkiye Temporary? Analysis with New Fourier Functions

Serhat ALPAĞUT¹

Öz

Amaç: Yapısal kırılma olarak adlandırılan negatif şokların Türkiye ekonomisinde etkisinin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğunu tespit etmektir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada Fourier tabanlı birim kök analizleri kullanılmıştır. Bu testler Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Enders ve Lee (2012), Omay (2015) ve Bozoklu vd. (2020) çalışmalarında belirtilen ekonometrik esaslara göre uygulanmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda; Türkiye’de reel milli gelir değişkeninin doğrusal olmayan özelliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca test sonuçları seri üzerinde Fourier terimlerin anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu durum yapısal kırılmaların ani değil yumuşak yapıda olduğunu temsil etmektedir. Diğer bir sonuç Türkiye’de şokların, krizlerin ve ekonomik büyümedeki dalgalanmaların kalıcı değil geçici etkilere sahip olduğudur. Bu durum uzun dönemde bu tür negatif şoklar için ekonomi politikası yapmanın gerekli olmadığını ifade etmektedir.

Sınırlılıklar: Çalışmada Türkiye’nin yüzyılımı temsilen 1923-2023 verileri kullanılmak istenmiş olmasına rağmen veri eksikliği nedeniyle 1950-2019 veri dönemine ait seri kullanılmıştır.

Özgünlük/Değer: Uzun dönem seriler incelenirken ekonominin yaşadığı yapısal kırılmalar modele kukla değişken yardımıyla eklenmektedir. Fakat seri uzadıkça kırılma sayıları artmakta ve uygulama zorlaşmaktadır. Ayrıca kırılmaların başlangıcı ve etki süresi de bilinmesi gerekmektedir. Fourier modeller bu türden sorunları çözen yapısı ile analizlerde kolaylık sağlamaktadır. Bu çalışma yeni Fourier testleri kullanması dolayısıyla literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Yapısal Kırılma, Krizler, Fourier Fonksiyonlar

Abstract

Purpose: The aim is to determine whether the effect of negative shocks, known as structural breaks, on the Turkish economy is temporary or permanent.

Design/Methodology: Fourier-based unit root analysis was used in the research. These tests Christopoulos and León-Ledesma (2010), Enders and Lee (2012), Omay (2015) and Bozoklu et al. (2020) was applied according to the econometric principles specified in their study.

Findings: As a result of the analysis, it has been found that the real national income variable in Türkiye has a non-linear characteristic. In addition, the test results show that the Fourier terms of the series are significant. This situation implies that structural breaks are not sudden but soft in nature. Another conclusion is that shocks, crises and fluctuations in economic growth in Türkiye have temporary rather than permanent effects. This indicates that it is not necessary to make economic policies for such negative shocks in the long run.

Limitations: Although it was intended to use data from 1923-2023 to represent Türkiye's century in the study, the series from 1950-2019 was used due to lack of data.

Originality/Value: When examining long-term series, structural breaks experienced by the economy are introduced into the model with the help of a dummy variable. However, as the series become longer, the number of breaks increases and the application becomes more difficult. In addition, the onset and duration of the break need to be known. Fourier models, with their structure that solves such problems, provide a convenient analysis. This study contributes to the literature by using new Fourier tests.

Keywords: Economic Growth, Structural Break, Crises, Fourier Functions

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eleşkirt MYO Adı, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, salpagut@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7326-4048

1. GİRİŞ

Çıktı Őokları, bir ekonomideki toplam üretim ve gelir düzeyinde ani ve beklenmedik bir değişimi ifade eder. Bu tür Şoklar, genellikle ekonomik aktiviteleri etkileyen i veya dış faktörlerden kaynaklanır ve istihdam, yatırım ve tüketim gibi birçok alanı etkileyebilir. Hükümetler ve merkez bankaları, milli gelirdeki Őokları izleyerek uygun para ve maliye politikaları geliştirebilir. Böylece ekonomik dalgalanmaların etkilerini azaltmayı hedeflerler. (Chang, 2014, s. 380; Guloglu & Ivrendi, 2010, s. 381). Çıktı Şoklarının yapısı eğer geçici nitelikte ise bu durum Şokun etkilerinin bir süre sonra kendiliğinden geçeceğini ifade etmektedir ve bir politika uygulanması gereksizdir. Geçici yapıdaki Őoklara müdahale sonraki dönemlerde farklı makroekonomik sorunların oluşmasına yol açabilir. Bu sebeple Şokların geçici olup olmadığının tespiti oldukça önem arz etmektedir (Lee & Brorsen, 2017, s. 255).

Ekonomiye müdahale hususunda iktisat okullarının farklı yaklaşımları mevcuttur. Keynesçi Yaklaşım, gelir dalgalanmalarının istikrara kavuşması için makro iktisadi müdahalelerin yapılmasını önermektedir. Bu müdahalelerin maliye politikaları yoluyla yapılmasını tavsiye etmektedir. Neoklasik görüş ise çıktı dalgalanmalarının uzun dönemde kendini düzeltme doğasına sahip olduğu varsayımı ile müdahaleye gerek kalmaksızın uzun vadede kendiliğinden düzeleceğini savunmaktadır. Bu iki görüş farklılığı, ekonomi politikası belirleme ve ekonomilere uzun dönemde yön verme açısından hayati öneme sahiptir (Arslan, 2010, s. 22).

Türkiye geçirdiği yüz yıllık süreçte birçok i ve dış kaynaklı Şok ve krizler yaşamıştır. Tarihinde liberal, müdahaleci ve karma olmak üzere 3 farklı ekonomik sistem uygulamıştır. Birçok kriz ve Şoklar neticesinde de bir dizi para ve maliye politikası ile ekonomide iyileştirme amacı taşıyan istikrar programları hayata geçirilmiştir. Ekonomiye yapılan her bir müdahale uzun dönemli risk oluşturmaktadır. Çünkü uygulanan politikaların istenilen sonuca ulaşamayabileceği gibi tahmin edilenin dışında makro sonuçlar da doğabilir. Bu risklerle mücadele etmek karar vericiler için kritik yapıdadır. Karar vericilere yardımcı olmak amacıyla bu konuda uzun süredir araştırmalar yapılmaktadır. Tek ve çok ölkeli yapılan bu çalışmalardan Smyth (2003), Papell ve Prodan (2004), Tiwari vd. (2012), Tülümce ve Zeren (2013), Aslanidis ve Fountas (2014), Chang vd. (2014), Fırat (2016), Zeren ve İşlek (2019), Canarella vd. (2020) çıktı üzerinde yaşanan Şokların geçici nitelikte olduğu ve uzun dönemde ekonomiye müdahale etmenin ekonomide kalıcı hasarlar oluşturabileceğini belirtmektedirler. Nelson ve Plosser (1982), Yin-Wong ve Chinn (1996), Murray ve Nelson (2002), Ucar ve Omay (2009), Guloglu ve Ivrendi (2010), Furuoka (2011), Eo ve Morley (2022) alışmaları ise çıktı Şoklarının kalıcı olduğu ve dengeye gelebilmek için müdahaleci ekonomi politikalarının uygulanması gerektiğine dair kanıtlar sunmaktadır. Konya (2001), Hurlin (2004), Chang vd. (2006), Narayan (2007), ınar (2010), Shen vd. (2013), Esen (2014), Solarin ve Anoruo (2015), Konat ve Kızılkaya (2020), Gil-Alana vd. (2023) alışmaları ise, çoklu ölkeler üzerine yaptıkları çalışmaların sonucunda bazı ölkelerde Şok ve dalgalanmaların geçici, bazı ölkelerde ise kalıcı olduğu yönünde kanıtlar bulmuşlardır. Görüleceği üzere literatürde bu konuda fikir birliği mevcut değildir.

Konu üzerine yapılan çalışmalar zaman içerisinde yeni ekonometrik yöntemleri kullanmayı gerektirmiştir. İlk dönem çalışmalar her bir yapısal kırılmayı bir kukla değişken yardımıyla modele ekleyerek sorunu çözmeye çalışmıştır. Fakat çıktı açığında zaman serisinin uzamasına bağlı olarak kırılma sayısı da artmaktadır. Kırılma sayısı arttığında modele daha fazla kukla değişken eklemek gerekmektedir ki, bu durum modelin tahminini zorlaştırmaktadır. Ayrıca her bir kırılmanın tarihini ve etki süresini de doğru tahmin etmek diğer zorluklardandır (Cai & Omay, 2021, s. 448). Yakın dönemde iktisat literatüründe Fourier fonksiyonlar çokça kullanılmaya başlamıştır. Fourier fonksiyonlar modele kukla değişken eklemekten, kırılmanın kaç adet olduğunu tahmin etme gereği olmadan, kırılmanın başlangıç tarihini ve etki süresinin bilinmesine gerek kalmadan uygulanabilen fonksiyonlardır (Omay & Baleanu, 2021, s. 7). Fourier fonksiyonlar lineer yapıdaki sert kırılmaların aksine nonlinear yapılarından dolayı yumuşak kırılmalara izin vermektedirler.

Bu alışma hem kesirli hem de tam frekans değeri ile çalışan, yeni Fourier birim kök analizlerini bir arada kullanarak literatüre katkı sağlamaktadır. Kullanılan testler Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Enders ve Lee (2012), Omay (2015), Bozoklu vd. (2020) tarafından geliştirilmiştir. Her bir testin frekans değeri ve yapısal kırılmaları yakalama yeteneği farklıdır. Türkiye

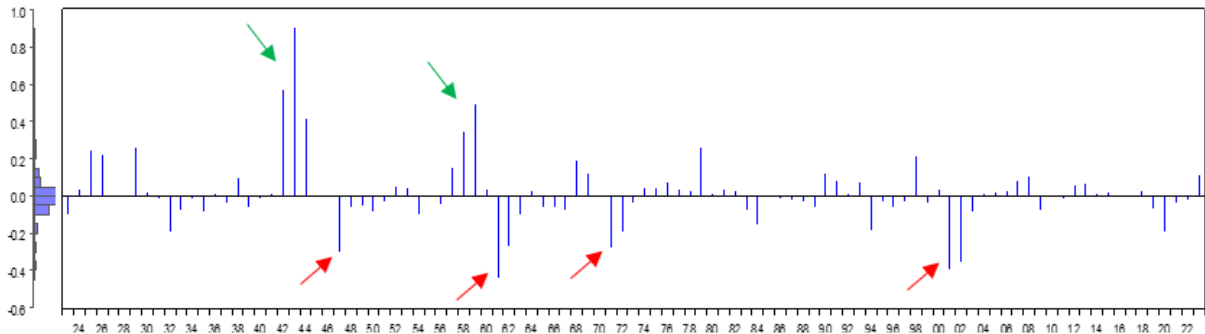
uzun dönemde yaşadığı kriz ve şoklar bir yana yakın dönemde dahi doğal afetler, pandemi salgını, askeri kalkışma, çevresinde yaşanan savaşlar ile ekonomisi yapısal kırılmalara maruz kalmaktadır. Tüm bu etkileri eksiksiz ve doğru modelleyebilmek Fourier modellerle mümkündür.

Çalışmanın devam eden bölümünde bazı istatistiki yöntemler kullanılarak Türkiye için önemli şok ve krizler tespit edilmiş ve mevcut olan verilerle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Takip eden bölümde araştırmanın konusuna uygun literatür özetlenmiştir. Sonraki bölümde çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemler tanıtılmıştır. Bulgular bölümünde çalışmada kullanılan veriler ve analiz sonuçları paylaşılmıştır. Son bölümde ise sonuç ve değerlendirme sunulmuştur.

2. TÜRKİYE’DE YAŞANAN ÖNEMLİ KRİZLER

Yüz yıllık bir ekonomiye sahip olan Türkiye, bazıları iç mekanizmasından kaynaklı olan ulusal bazda bazıları ise dış konjoktüre bağlı uluslararası bazda ekonomik küçülme, kriz veya buhran yaşamıştır. Her negatif şok veya krizin nedeni birbirinden farklı olduğu gibi sonuçları da birbirinden farklıdır. Bazı krizler mal piyasasını olumsuz etkilerken bazıları ise para piyasası kaynaklı sorunlara neden olmaktadır. Makroekonomik olarak tüm krizler toplam talep ve/veya toplam arzı etkilemekte ve sonuçlar nihai olarak milli gelirden bir azalmayı işaret etmektedir. Bu sebeple bir kriz veya şokun genel etkilerini görebilmek için milli gelire yansımalarını izlemek makroekonomik açıdan daha isabetlidir. Bu nedenle bu çalışma temelini Türkiye’nin milli gelirine odaklamıştır. Milli gelirin önemli düşüş gösterdiği, ortalama ve trendinden önemli ölçüde ayrılan yılları tespit ederek Türkiye ekonomisi için kriz ve şok sayılabilecek dönemler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bir dizi istatistiki işlem ile oluşturulan Şekil 1, çıktı açığı ve çıktı fazlasını göstererek bu amaca hizmet etmektedir.

Şekil 1: Türkiye’de çıktı dalgalanmaları

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Grafik yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1’de sunulan grafiğin hazırlanmasında 1923-2023 yılları arasında ABD doları cinsinden nominal gayrisafı yurtiçi hasıla (GSYH) verileri kullanılmıştır. GSYH, ekonomik büyümeyi temsil etmektedir. Seri ham olarak kullanılmayıp bazı istatistiki işlemlerden geçirilmiştir. Veri ham olarak incelendiğinde bir trend üstünde stokastik bir ilerleme görülmekte ve hangi yıllarda ortalamanın ve trendin altında kaldığı bilinmemektedir. Bu sebeple serinin öncelikle logaritması alınmıştır. Sonrasında STL Decompozition tekniği ile verilerin smooth hale getirilmiştir. Daha sonra HP filtresi yardımı ile trendinden ayıklanmıştır. Böylece veri sıfır değeri etrafında pozitif ve negatif olarak ayrıştırılmıştır. Bu işlemi yapmaktaki amaç ekonomik büyüme serisinin hangi yıllarda çıktı fazlası ve hangi yıllarda çıktı açığı verdiğini tespit edebilmektir. Sıfır çizgisinin üzerindeki barlar Türkiye ekonomisinde önemli atılımların, iyileşmelerin, ekonomik büyümenin ve çıktı fazlasının olduğunu göstermektedir. Sıfır değerinin altındaki barlar ise kriz, şoklar, ekonomik küçülme ve çıktı açığını temsil etmektedir.

Çıktı açığı ve çıktı fazlasının grafikte dikkat çeken noktaları ok ile işaretlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde ekonomik büyümenin önemli seyrettiği ve diğer barlardan daha belirgin şekilde büyük olan iki bar grubu bulunmaktadır. İlki 1942, 1943 ve 1944 yıllarını göstermektedir. Takip eden ikinci bar grubu ise 1957, 1958 ve 1959 yıllarıdır. Ekonomik küçülmeyi ve çıktı açığını temsil eden 4 bar gurubu görülmektedir. İlk ok 1947 yılını göstermektedir. İkinci ok; 1961,1962 ve 1963 yıllarını göstermektedir. Üçüncü ok, 1971,1972 ve 1973 yılıdır. Dördüncü ok ise 2001, 2002 ve 2003 yıllarını göstermektedir. Görüleceği üzere 2020 yılında da pandemi kaynaklı çıktı açığı meydana

gelmiřtir. Fakat bu dūřuř diđer önemli dūřuřlerle kıyaslandığında oldukça dūřük seviyededir. Hatta 1994 krizi ile aynı boyutta olduđu söylenebilir.

Özetle ıktı açığına bağlı olarak Türkiye’de önemli krizler ve negatif şoklar 1947 yılı ile 1960, 1970 ve 2000’li yılların başında yaşanmıştır. Bu sebeple bu bölümde ağırlıklı olarak bu üç yıl grubunda olan gelişmeler incelenecektir.

Öncelikle Őekil 1’de ifade edilen grafik döviz bazlıdır. Bu sebeple bahsi geçen yıllarda önemli milli gelir dūřuřlerinde kur etkisinin varlığını incelemek amacıyla TÜİK’ten alınan döviz kuru satış verileri tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Döviz Kurları

Yıl	USD	Mark	USD	Mark	USD	Mark		
1959	2.83	0.67	1968	9.08	2.27	1998	314 230	188 240
1960	9.05	2.15	1969	9.08	2.48	1999	542 703	278 506
1961	9.05	2.26	1970	15.15	4.14	2000	675 004	317 790
1962	9.05	2.26	1971	14.30	4.44	2001	1 446 510	651 504
1963	9.05	2.26	1972	14.30	4.44	2002	1 642 384	658 271

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Veri kaynağı kaynakçada belirtilmiştir.

Tablo 1’e göre 1960 darbesi, 1970’ler OPEC üyesi ölkelerin petrol fiyatını 3 katına çıkarması ve 2001 krizi etkili olmuştur. Veri kaynağında 1947 yılına ait veri bulunmadığından sunulamamıştır. Fakat 1947 yılına ait kur bilgisi literatürdeki çalışmalardan elde edilmiştir. şanlı (1998, s. 186), 1941-1945 yılları arasında ADB dolarının 1.31 Türk lirası olduğunu belirtmektedirler. 1946-1948 döneminde ise 2.81 Türk lirası olarak gerçekleştiği ifade edilmiştir. Görüldüđu üzere döviz kurundaki önemli sıçramalar milli gelir üzerinde önemli dūřuřlere neden olmuştur. Fakat milli gelirin dūřuřünü sadece kur etkisine bağlamak yerinde olmayacaktır. Kur makroekonomik olarak bir sebep değil bir sonuçtur. Ülke içerisinde uygulanan para ve maliye politikaları ile uluslararası konjonktürdeki olumsuz gelişmeler nihayetinde kur değişimleri yaşanmaktadır. Ayrıca kurlar aktarım mekanizması yoluyla fiyatlara, mal talebine, üretime ve işsizliğe etki ederek ekonomik göstergelerin bozulmasına neden olmaktadır.

1947 krizi

1933-1938 yılları arasında uygulanmış olan Birinci Sanayi Planı, tarihimizdeki en önemli başarılarından biridir. Finansman olarak dış borçlanmanın neredeyse olmadığı ve 5 yıllık kısa sürede 39 büyük sanayi tesisinin başarıyla kurulduğu bir ekonomik plandır. Devamında planlanan İkinci Sanayi Planında ise ilk planın ötesinde geçerek 100 yatırım malı üretimi yapması öngörölmüştür (Eşiyok, 2009). Fakat İkinci Dünya Savaşı tehlikesi bu önemli girişimi gölgesinde bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında tüm dünyada eşi görölmemiş bir yıkım yaşanmıştır. Dünyada neredeyse birçok ölkede savaşa dahil olduğundan ölkelerde savaş ekonomisi hüküm sürmüştür. Üretimde olması gereken erkek işgücü asker olarak istihdam edildiğinden dolayı bu yıllarda birçok ölkelerin üretimi azalmıştır. İlaveten asker sayısı artan ölkeler hem cari hem de yatırım harcamalarını askeri harcamalar olarak gerçekleştirmiştir. Bu durum ekonomilerin daha fazla gelire ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Hükümetler bu parasal ihtiyacı vergilerin artırılması yoluyla elde etme yoluna gitmiştir. Ayrıca ölkeler öncelikli olarak kendi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla ihracata sınırlamalar getirerek ithal taleplerini artırmıştır.

Türkiye’de de savaş riski sebebiyle bir milyon asker silah altına alınmıştır. Bu durum mali yapıda bozulmalara neden olmuştur. Bütçedeki savunma harcamalarının payı bu dönem %40’tan %60’a ıkırmıştır. 1945 yılında tarımsal üretim 1939 yılına göre yaklaşık %30 azalmıştır. Buna bağlı olarak tarımsal üretime dayalı sanayide hammadde bulmakta zorlanılmıştır (Topuz, 2007, s. 383). Toplam talebin arttığı ve arzın azaldığı bu dönemde stokçuluk ve fahiş fiyat uygulamaları görölmüştür. 1938-1945 yılları arasında fiyatlar yaklaşık 4 kat artmıştır. Bunun neticesinde savaş dönemi zenginleri oluşmuştur. Türkiye savaş zenginlerine de birer cezalandırma olması ve savaş hazırlığı maliyetleri için Varlık vergisi çıkarmıştır. Varlık vergisine sıra gelmeden önce tarımsal mahsullere ve tekele konulan vergi, gümrük tarifelerinin artması gibi vergi oranları artırılmıştır. Bu sebeple de Tablo 2’de gösterildiği üzere kamu maliyesinde önemli açıklar meydana gelmemiştir. Kamu gelirlerinin kamu giderlerini karşılama oranı 1939 yılında %80 iken 1947-1950 arasında

ortalama %71 olmuştur. Mevcut dönemin zorlu koşulları düşünüldüğünde bu oranlar büyük bir kamu başarısıdır. Fakat, krizi hazırlayan önemli faktörlerden biri dış ticaret göstergeleridir. Dönemde ihracatın azalması ve ithalatın artması kur krizine neden olan önemli bir makro ekonomik nedendir.

Tablo 2: 1939-1944 Yılları Arası Kamu Maliyesi ve Dış Ticaret

Gelir/Gider		Gelir/Gider		İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
				%	%	%	%
1939	80.0	1945	81.4	1939	-22.2	1945	-23.2
1940	82.4	1946	68.6	1940	-45.9	1946	22.6
1941	74.6	1947	71.6	1941	10.6	1947	105.8
1942	78.7	1948	75.2	1942	103.9	1948	12.4
1943	72.5	1949	67.0	1943	37.6	1949	5.5
1944	83.4	1950	71.2	1944	-18.7	1950	-1.6

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Veri kaynağı kaynakçada belirtilmiştir.

Kamu maliyesinde açık meydana gelmemesine rağmen borçların büyük kısmı Merkez Bankasından sağlanmıştır. 1938 yılında 240 milyon olan emisyon hacmi 1945 yılında 1051 milyon liraya çıkmıştır. 441 milyon olan para arzı ise 1467 milyon liraya çıkmıştır. Bu durumun yarattığı yüksek enflasyon fiyat kontrolleri ile durdurulmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. TÜİK’ten (2023) alınan verilere göre İstanbul ve Ankara illerinde bazı malların fiyatları, enflasyonun yüksekliğinin dönemde seyrini göstermektedir. 1938-1947 yılları arası ekmeğin fiyatı %300, un fiyatı %238, pirinç %356, toz şeker %200, zeytinyağı %372, beyaz peynir % 358, koyun eti %318, yumurta %300 artış göstermiştir. Elde gıda fiyatları bulunabildiği için enflasyon seyrine gıda enflasyonu örnek gösterilebilmiştir. Bu dönemde Milli Koruma Kanunu çıkarılmış ve suni olarak paranın değeri korunmaya çalışılmış olsa da yerel paranın aşırı değerli olması sonucu doğmuştur. Nihayetinde ise Cumhuriyet tarihinin ilk devalüasyonu yaşanmış, döviz kuru yüzde 50 üzerinde bir artış göstermiştir.

1958 krizi

1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti hükümeti yönetimde bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemindeki devletçi yönetim tarzı, yerini liberal anlayışa bırakmıştır. Fakat liberalizm, birkaç yıl kadar sürmüş sonrasında kontroller ve devlet ağırlıklı ekonomi kendini göstermiştir. Dönemi beşer yıllık iki kısma ayırmak mümkündür. İlk dönem, uygun hava koşulları ve yüksek tarımsal verim gerçekleşmiş ve bu sebeple, Tablo 3’te de görüleceği üzere İstanbul için sunulan gıda enflasyonu artış göstermemiştir.

Tablo 3: 1950-1960 Dönemi Makro Ekonomik Göstergeler

	Milli gelir %	Bütçe Açığı Milyon TL	Deflatör %	İstihdam %	Ücret %	Kur	İthalat%	ihracat %
1950	7.1	-47	-2.09			2.80	-1.6	6.3
1951	9.9	58	6.46	7.14	16.70	2.80	40.8	19.2
1952	8.9	-9	2.75	4.10	17.17	2.80	38.3	15.5
1953	8.2	-17	4.78	14.27	27.22	2.80	-4.2	9.1
1954	-5.5	-169	5.10	4.62	15.67	2.80	-10.2	-15.4
1955	5.1	-105	11.30	7.79	19.66	2.80	4.0	-6.4
1956	0.8	-182	11.80	3.30	22.19	2.80	-18.1	-2.7
1957	4.5	-196	23.30	9.13	30.26	2.80	-2.5	13.2
1958	1.6	-155	14.25	10.16	29.90	2.80	-20.7	-28.4
1959	1.7	-342	19.90	3.08	32.65	2.80	49.2	43.1
1960	0.0	-387	3.32	-1.08	9.06	9.00	-0.4	-9.3
1961	-0.9	-455	4.07	7.08	10.36	9.00	8.3	8.1

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Veri kaynağı kaynakçada belirtilmiştir. İstihdam ve ücret değerleri tüm sektörleri değil imalat sanayi sektörüne aittir. Bu durum sadece imalat sanayi sektörüne ait verilerin bulunmasından dolayıdır. Milli gelir büyüme oranı sabit fiyatlarla kişi başına gelir oranındaki yüzde artışlardır. Kur bilgisi ABD doları satış fiyatıdır. Deflatör ise nominal kişi başı milli gelirin kişi başına reel milli gelire oranını temsil etmektedir.

Tablo 3 incelemeye devam edildiğinde milli gelir artış oranı 1950-1953 yılları arasında önemli şekilde arttığı görülmektedir. Aynı yıllarda gerçekleşen Kore Savaşının tarımsal ürün talebi ve fiyatında gerçekleştirdiği artışın da bu büyüme oranlarında önemli bir payı vardır. Aynı dönemde ücret enflasyon ilişkisi değerlendirildiğinde enflasyon oranı üzerinde ücret artışları dikkat çekmektedir. Bu durumun dönemin sonunda yüksek enflasyon sağladığı açıktır. İlk 5 yıldaki ücret artış ortalaması yaklaşık %20 iken enflasyon ortalama %1.3 oranında oluşmuştur. İkinci 5 yılda ise ücret artış

ortalaması yaklaşık %25 iken enflasyon ortalama %20 oranında oluşmuştur. Dünyada bu yıllarda genel enflasyon sorunu tam olarak büyük bir makroekonomik problem olarak görülmemesine rağmen bu önemli ayrıntı dikkat çekicidir. İstihdam oranlarında önemli ölçüde görülen artışların ise bu dönemde hızla artan köyden kente göç neticesinde hizmetler sektöründe artan istihdam açığı nedeniyle olduğu tahmin edilmektedir.

Bir önceki dönemde uygulanan fiyat kontrolleri bu dönemde kaldırılmış, dış ticaret serbestlikleri uygulanmıştır. Fakat 1950-1953 yılları arasında ithalat artış oranı yaklaşık %19, ihracat artış oranı ise %2 olarak gerçekleşmesini takiben 1953-1956 yılları arasında fiyat kontrolleri geri gelmiş, Milli Koruma Kanunu tekrar uygulamaya konulmuştur.

Liberal düşüncelerle başlanılmış olan bu dönemde kamu iktisadi teşekküllerine (KİT) de ilk dönemler yatırım ve destek verilmemiş olmasına rağmen son dönemlerde toplam kullanılan kredilerin büyük bölümü KİT'ler üzerinden gerçekleşmiş ve kamu personeli alımı bu kurumlar üzerinden artmıştır. Dönem sonunda yeni açılan KİT'ler ile kamunun ekonomideki ağırlığı ilk döneme göre artmıştır (Takım, 2011, s. 166). Tablo 3'te bütçe açıklarının yıldan yıla artışı bu duruma birer gösterge niteliğindedir. KİT zararlarının Merkez Bankası tarafından karşılanması da enflasyonu artıran diğer bir nedendir.

Nihayetinde dönem sonunda oluşan döviz kıtlığı ve yurtiçi enflasyonun yurtdışı enflasyondan daha yüksek olması nedenleriyle Türk lirası aşırı değerli hale gelmiştir. 1946 yılındaki devalüasyondan sonra "1958 İstikrar Tedbirleri" kapsamında devalüasyon gerçekleştirilmiştir. Çifte kur sistemi ile kurun değeri 9 TL'ye getirilmemeye çalışılsa da 1960 yılında kur reel değerine ulaşmıştır. Aynı zamanda 1960, askeri darbe yılıdır. Para piyasaları bu türden siyasi olaylara karşı hassas olmuştur. Ülkenin dış borcu oldukça yüksek seviyededir. IMF, 1958 yılında 600 milyon dolarlık dış borcu ertelemiş ve 359 milyon dolarlık kredi açmıştır (Turan, 2011, s. 64).

Nihayetinde dönemde para arzı ve yüksek ücretler ile oluşan yüksek enflasyon, artan kamu harcamaları, ithalatın ihracatı aşması, yurtiçi ve yurtdışı enflasyon farkından dolayı oluşan fiyat farklılıkları ve kur şoku, dönem nihayetinde oluşan siyasi krizler 1958-1960 krizini doğuran nedenler olmuştur.

1970 Dönemi

Bu dönemin ilk ve önemli gelişmesi 10 Ağustos 1970 tarihinde gerçekleşen Türkiye'nin üçüncü devalüasyonudur. Devalüasyon, sabit kur rejiminde ithal fiyatlarını yerleşikler için pahalı hale getirerek ithalatı zayıflatılması, yabancılar için ihraç mallarının fiyatlarının ucuzlatılması yoluyla ödemeler bilançosu dengesinin sağlanması amacıyla gerçekleştirilmektedir. 1970 devalüasyonunda döviz/TL değeri Tablo 4'te görüleceği üzere 9 TL'den 14.85 TL'ye yükselmiştir. Yerel para %65 oranında değer kaybetmiştir. Bu işlemin faydalı olup olmadığını anlamak için devam eden yıllarda ithalat oranında düşüş, ihracat oranında ise artış görülmesi beklenmektedir. Fakat, Tablo 4 incelendiğinde devalüasyon öncesi ithalat değerinin %4.9 seviyesinden 1974 yılında %81 seviyesine çıktığı görülmektedir. İthalat açısından çok yüksek bir orandır. İhracat ise 1969 yılında %8.1 seviyesinden 1973 yılında %48.8 seviyesine gelmiştir. İhracatta artış görülebilmemesine rağmen ithalat engellenememiştir. İthalatın düşürülememesinde dönemde yaşanan diğer olayların da payı olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Tablo 4: 1970 Dönemi Makro Ekonomik Göstergeler

	Milli gelir büyüme %	Bütçe Açığı milyon TL	Deflatör %	İstihdam %	Ücret %	Kur	İthalat %	ihracat %
1969	1.5	-1826	7.2	2.8	10.6	9.00	4.9	8.1
1970	0.7	255	8.5	11.4	34.1	14.85	18.3	9.6
1971	3.0	-6055	17.4	3.0	29.8	14.00	23.6	15.0
1972	4.8	-385	10.2	10.5	18.3	14.00	33.5	30.8
1973	0.7	-3380	21.1	7.8	29.8	14.00	33.5	48.8
1974	3.0	-4706	30.5	8.3	39.1	13.85	81.1	16.3
1975	4.4	-1400	21.2	1.2	36.8	15.00	25.4	-8.6
1976	8.2	-4312	15.3	2.5	51.7	16.50	8.2	39.9
1977	1.3	-15890	6.5	9.5	47.3	19.25	13.0	-10.6

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Veri kaynağı kaynakçada belirtilmiştir. İstihdam ve ücret değerleri tüm sektörleri değil imalat sanayi sektörüne aittir. Bu durum sadece imalat sanayi sektörüne ait verilerin bulunmasından dolayıdır. Milli gelir büyüme oranı sabit fiyatlarla kişi başına gelir oranındaki yüzde artışlardır. Kur bilgisi ABD doları satış fiyatıdır. Deflatör ise nominal kişi başı milli gelirin kişi başına reel milli gelire oranını temsil etmektedir.

1963-1970 dönemi enflasyonun kontrol altına alınabildiği ve ekonomik büyümenin de gerçekleştiği dönemdir. Fakat dönemde yaşanan siyasi belirsizlikler 1970-1980 dönemine damgasını vurmuştur. Aynı zamanda uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmelere karşı hassas bir dönemdir. 1974 yılında gerçekleşen Kıbrıs Barış Harekâtı dönemin önemli olaylarından. 1973 yılında Arap-İsrail savaşında batılı ülkelerin İsrail’i desteklemesine tepki göstermek amacıyla petrol ihraç eden Arap ülkeleri petrol ambargosu uygulamıştır (Biçer, 2020, s. 24). Ambargonun dünya ekonomisine etkisi kısa sürede kendini göstermiştir. Petrol fiyatlarının yaklaşık dört katına çıkması petrol ihraç eden ülkeler için önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur. Fakat diğer yandan petrol ithal eden ülkeler ve Türkiye açısından maliyetler önemli ölçüde artmıştır. Nihayetinde maliyetlerin fiyatlara yansması ile enflasyonda artış gözlenmiştir (Öztürk & Saygın, 2017, s. 6). Dönemde kamu harcamalarının yüksekliği dikkat çekmektedir. Petrol krizi şokunun dünyada yarattığı ekonomik durgunluk Türkiye için yüksek kamu borcu, kur şoku, cari açık oluşturmuştur.

1970’li yıllar ithal ikameci politikaların uygulandığı bir dönemdir. İlâveten bu dönemde korumacı gümrük politikaları da uygulanmıştır. Bu uygulamalar bir süre döviz piyasası açısından olumlu seyretse de sabit kur politikası ve yurtdışında fiyatların yükselmesi dönem sonunda TL’nin aşırı değerlenmesine ve ithal ikameci politikaların sona ermesine yol açmıştır (Şanlı, 1998, s. 187).

1980 Dönemi

1970 sonrasında dünyada artan stagflasyon, Keynesyen reçetelerin tartışılmasına yol açmıştır. 1990 yılında Sovyetler birliğinin de dağılması ile birlikte sosyalist ekonomik yaklaşımlar ve kamu ağırlıklı politikalar yeniden gözden geçirilmiştir. Bu dönemde popülerliği artan Yeni Klasik İktisat görüşünün liberal ekonomik politikaları gündeme alınmıştır. Türkiye için de 1980-2000 arası liberalleşme ve küreselleşme temaları ekonomide yer bulmuştur. Bu dönemde ithalat serbest bırakılmış, gümrük tarifeleri indirilmiş ve kotalar kaldırılmıştır.

Tablo 5: 1980-1990 Dönemi Makro Ekonomik Göstergeler

	<i>Dış borç/ GSYH</i>	<i>Kamu gelir/gider</i>	<i>Kur artışı %</i>	<i>Faiz</i>	<i>M2 %</i>	<i>ihracat %</i>	<i>İthalat %</i>	<i>Tüfe</i>
1980	13.6	85.970185	155	26	-	29	56	101
1981	12.4	93.744973	48	32	-	62	13	34
1982	12.6	91.468581	40	32	-	22	-1	28
1983	22.8	90.457775	51	49	-	0	4	31
1984	20.9	88.487109	58	52	-	25	16	48
1985	19.7	91.730289	30	52	-	12	5	45
1986	20.5	84.518645	32	48	-	-6	-2	35
1987	23.0	80.59879	35	45	45	37	27	39
1988	22.0	81.858903	78	54	54	14	1	74
1989	18.2	80.02649	27	54	73	0	10	63
1990	14.4	82.410955	27	45	52	11	41	60

Not: Veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Veri kaynağı kaynakçada belirtilmiştir.

1980 yılında yaşanan 24 Ocak kararları ile bir devalüasyon daha gerçekleşmiştir. Bu tarihteki yerli para %33 oranında değer kaybetmiştir. Önceki dönemlere benzer sorunlar 1980 devalüasyonunda ön plandadır. Bu sorunlar dönemde gerçekleşen yüksek enflasyon ve işsizlikle birlikte düşen üretim miktarı ve döviz talebindeki artışlardır (Çelebi, 2001, s. 61).

Dış ticaretteki serbestleşmenin dış ticarete yansması Tablo 5’te sunulan ithalat ve ihracat verilerine göre değerlendirildiğinde, 1983, 1986, 1989 ve 1990 yılları haricinde ihracattaki artış oranlarının ithalattaki artış oranlarını geçtiği görülmektedir. Bu veriler ışığında dış ticaret bazlı döviz talebinin diğer dönemler kadar yüksek olmayacağı varsayımı altında kur artışının yüksek olmaması beklenmektedir. İlâve olarak bu dönemde yabancı yatırımların payı artmış ve dış kaynaklardan borçlanmalar da gerçekleşmiştir. Buna rağmen döviz kurunda önemli artışlar görülmektedir. Bu durum bu dönemde uygulanan genişletici para ve maliye politikaları ile ekonomik büyümenin sürdürülmesinin hedeflenmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Para arzı ile ilgili 1986 yılından

itibaren veri bulunmaktadır. Dönem sonundaki para arzı büyüme oranlarının çok yüksek düzeylerde olduğu görülmektedir. Bu durum para arzının genişletici para politikası ile büyüme desteklemesi yansira kamu açıklarının da finansmanına destek amacına sahip olduğunu göstermektedir.

Para arzının kontrol edilememesi, kamunun aşırı borçlanması, iç talebin sınırlandırılmaması, kredi faizlerinin ve ithal girdi fiyatlarının sürekli artması sonucunda enflasyonun dönemde bu denli yüksek büyüme oranına sahip olmasına neden olmuştur.

Tablo 5: 2000 Dönemi Makro Ekonomik Göstergeler

	Milli gelir %	Kamu gelir/gider	Tüfe	İşsizlik Oranı	Kur Artışı %	İthalat %	ihracat %	Faiz	M2 para arzu %
1999	-3.3	67	55.75	3.77	73	-11.4	-1.4	70	96
2000	6.9	71	50.88	3.25	24	34.0	4.5	199	42
2001	-5.8	71	55.33	3.83	114	-24.0	12.8	59	48
2002	6.4	65	44.38	3.90	14	24.5	15.1	44	31
2003	5.8	71	22.50	4.74	-15	34.5	31.0	26	34
2004	9.8	78	9.46	5.71	-4	40.7	33.7	18	31
2005	9.0	94	5.35	6.53	0	19.7	16.3	14	120
2006	6.9	97	11.71	5.5	5	19.5	16.4	18	25

Not: Veriler TÜİK'ten elde edilmiştir. Milli gelir büyüme oranı, sabit fiyatlarla dönem verisi bulunamadığından zincirlenmiş hacim yöntemine göre hesaplanan değerler kullanılmıştır. Faiz oranı, interbank gecelik faiz oranıdır. Kur ise ABD doları satış fiyatıdır.

1990'lı yıllarda özellikle iç borçlanma senetlerine ödenen, çoğu dönem %123'ü bulan yüksek faizler 2000'li yılların kamu finansman gereğini artırmıştır. 1999 yılında yaşanan Marmara depremi de kamu harcamalarının artmasına neden olmuştur. 1980'li yıllarda bütçe gelirlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı %80-90 aralığında iken bu dönemde %65'e kadar düşmüştür.

1999 yılında "İstikrar Programı" hedefine göre Merkez Bankası yıllık kur artışını %20 hedefine göre belirlemekteydi. Fakat fiili enflasyonun bu kur hedefinden yüksek olması döviz talebinin artmasına yol açmıştır. Özellikle bu dönemde döviz borçlanması gerçekleştirerek elde ettikleri tutarı faizi yüksek olan devlet iç borçlanma senetlerine yatırması bankalar için iyi bir arbitraj geliri olmuştur. Bir grup banka ise kısa vadeli mevduat tutarları ile hazine tahvili olarak kar elde etmek istemiştir. Fakat tahvil faizi mevduat faizinden yüksek kaldığı sürece geçerli olabilecek olan bu karlılık, faizlerin yükselmesi durumunda bankalar için bir geri ödeme krizi yaratma olasılığını oluşturmaktaydı. Öyle ki çoğunlukla hazine tahvili vadeleri, vadeli mevduat faizi vadelerinden yüksek olduğundan bankaların faiz artışında ani geri ödeme yapabilmelerini de zorlaştırmıştır. Dönemde bankacılık sisteminin bugünkü kadar sağlam temelleri olmadığı bir gerçektir (Kesebir, 2018, s. 6). 1999 yılında bazı bankaların riskleri bildirmede hile yaptığı gerçeği piyasalarda tedirginlik yaratmış ve mudilerin likidite azaltmaya başlaması sonucunu doğurmuştur. Bu olayların neticesinde 1999-2000 arasında 7 bankanın iflas etmesi Türkiye'de bankacılık temelli bir krizin oluşmasına neden olmuştur.

Makro ekonomik değerlere 2000 yılı için bakıldığında yüksek para arzı artış oranı bulunmaktadır. Aynı yıl Türkiye tarihinin en yüksek faiz oranları uygulanmış olmasına rağmen hem enflasyon artış oranının hem de kurun ciddi miktarda artmasına engel olamamıştır. Kamu gelir-gider dengesi yüksek borçlanma nedeniyle tarihi dip seviyelerine yakındır. Bu göstergeler neticesinde 2011 yılında büyük bir ekonomik küçülme yaşanmıştır.

3. LİTERATÜR

Nelson ve Plosser (1982) çalışması çıktıda yaşanan dalgalanmaların geçici mi yoksa kalıcı mı olduğu konusunda ampirik uygulama yapan öncü çalışmalardandır. Çalışma sonucunda etkilerin kalıcı nitelikte olduğu yönündeki bulguları, araştırmacıları diğer ekonomiler ve ülke grupları üzerinde benzer etkiler olup olmadığını araştırmaya sevk etmiştir. Geçen zaman içerisinde literatürde birçok çalışma ve sonuç elde edilmiştir. Tablo 6'da bu çalışmalardan bazıları sunulmaktadır.

Tek ve çok ölkeli yapılan bu çalışmalardan Smyth (2003), Papell ve Prodan (2004), Tiwari vd. (2012), Tülümce ve Zeren (2013), Aslanidis ve Fountas (2014), Chang vd. (2014), Fırat (2016), Zeren ve İşlek (2019), Canarella vd. (2020) çıktı üzerinde yaşanan şokların geçici nitelikte olduğu ve uzun dönemde ekonomiye müdahale etmenin ekonomide kalıcı farklı hasarlar bırakacağını belirtmektedir. Nelson ve Plosser (1982), Yin-Wong ve Chinn (1996), Murray ve Nelson (2002), Ucar ve Omay

(2009), Guloglu ve Ivrendi (2010), Furuoka (2011), Eo ve Morley (2022) çalışmaları ise çıktı şoklarının kalıcı yapıda olduğu ve dengeye gelebilmek için müdahaleci ekonomi politikalarının uygulanması gerektiğine dair kanıtlar sunmaktadır. Konya (2001), Hurlin (2004), Chang vd. (2006), Narayan (2007), Çınar (2010), Shen vd. (2013), Esen (2014), Solarin ve Anoruo (2015), Konat ve Kızılkaya (2020), Gil-Alana vd. (2023) çalışmaları ise çoklu ülke grupları ile çalışmışlardır. Çalışma sonuçları bazı ülkeler için şok ve dalgalanmaların geçici, bazı ülkelerde ise kalıcı olduğu yönünde kanıtlar mevcuttur. Görüleceği üzere literatürde bu konuda fikir birliği mevcut değildir.

Tablo 6: Literatür Özeti

Yazar(lar)	Çalışmanın yeri ve dönemi	Yöntem	Sonuç (-) şokların ve dalgalanmaların geçici, (+) ise kalıcı olduğunu ifade eder.
Nelson ve Plosser (1982)	ABD 1860-1970	ADF	(+)
Yin-Wong ve Chinn (1996)	126 Ülke	ADF, KPSS	(+)
Konya (2001)	24 OECD ülkesi 1963-2003	IPS, MW	Sonuçlar karışıktır. Bazı ülkeler (-) bazı ülkeler (+) sonuçlar göstermiştir.
Murray ve Nelson (2002)	ABD 1870-1994	Markov-switching	(+)
Smyth (2003)	Çin 1952-1998	ADF	(-)
Hurlin (2004)	25 OECD ülkesi 1963-2003	ADF, CADF, IVADF	6 ülke (-) 19 ülke (+)
Papell ve Prodan (2004)	ABD 1870-1988	ADF	(-)
Chang vd. (2006)	47 Afrika Ülkesi 1980-2004	SURADF	32 ülke (-) 15 ülke (+)
Narayan (2007)	7 Gelişmiş Ülke 1870-2001	LS	7 ülke (-) 2 ülke (+)
Ucar ve Omay (2009)	28 OECD Ülkesi 1953-2004	ESTAR	(+)
Guloglu ve Ivrendi (2010)	19 Latin Amerika Ülkesi 1965-2004	SURADF, CADF	19 Ülke (+)
Çınar (2010)	28 OECD Ülkesi 1960-2008	CADF, SURADF	7 ülke (-) 21 ülke (+)
Furuoka (2011)	9 ASEAN ülkesi 1970-2007	LLC	(+)
Tiwari vd. (2012)	17 Asya Ülkesi 1950-2009	LLC, MW, IPS	(-)
Tülümce ve Zeren (2013)	15 AB ülkesi 1970-2011	Ucar ve Omay (2009)	(-)
Shen vd. (2013)	8 Avrupa Ülkesi 1974-2013	ADF, KPSS	3 ülke (-) 5 ülke (+)
Chang vd. (2014)	50 Afrika Ülkesi 1969-2011	KSS	50 ülke (-)
Esen (2014)	27 OECD Ülkesi 1975-2012	Choi, DHT ve CADF	22 ülke (-) 5 ülke (+)
Aslanidis ve Fountas (2014)	19 Sanayi ülkesi 1870-2008	CADF	(-)
Solarin ve Anoruo (2015)	52 Afrika Ülkesi 1960-2011	ESTAR	20 ülke (-) 32 ülke (+)
Fırat (2016)	35 Gelişmiş Ülke	ADF, PP, KPSS, ERS, CADF	(-)
Zeren ve İşlek (2019)	8 Gelişmiş Ülke 1960-2014	BCİPS	(-)
Canarella vd. (2020)	Birleşik Krallık 1270-2016/1700- 2016	Omay, Emirmahmutoglu, ve Hasanov (2018)	(-)
Konat ve Kızılkaya (2020)	28 OECD Ülkesi 1970-2019	CADF, CİPS	7 ülke (-) 21 ülke (+)
Eo ve Morley (2022)	ABD 1947Q2-2018Q4	Markov-switching	(+)
Gil-Alana vd. (2023)	23 Ülke 1980-2019	Chebyshev Polinom	4 ülke (-) 19 ülke (+)

4. YÖNTEM

4.1. FF-ADF (Flexible Fourier ADF) (Enders ve Lee, 2012)

Makroekonomik değişkenlerde herhangi bir dönemde başlayan ve etkisi belirli bir süre devam eden etkiler görülmektedir. Bu etkilere yapısal değişim adı verilmektedir. ADF ve diğer geleneksel birim kök testleri bu türden yapısal değişimleri dikkate almamaktadır. Bir seride yapısal kırılma mevcutken bu durumu dikkate almamak durağanlık konusunda hatalı sonuçlar elde edilmesine yol açmaktadır. Bu sebeple Zivot ve Andrews (1992) alışması ile tek bir kırılmalı, Lee ve Strazicich (2003) alışmaları ile iki kırılmalı modeller geliştirilmiştir. Bu çalışmalarda yapısal değişiklikleri dışsal kabul ederek, modele kukla değişken ekleme yoluyla tahmin gerçekleştirmektedir (Cai & Omay, 2021, s. 448). Fakat bu testler kırılmalaradaki ani değişimleri yakalamaktadır. Makroekonomik değişkenlerde değişimler bazen ani değil zamana yayılı ve yumuşak bir şekilde gerçekleşmektedir. Fourier fonksiyonlar bu türden kırılmaları tespit edebildiğinden zamanla birim kök testlerine eklenmiştir. Bunlardan Enders ve Lee (2012) ile geliştirilen Esnek Fourier ADF testi, yapısal kırılma sayısı, kırılma tarihleri ve kırılma biçiminin tespit edilmesine ihtiyaç duyulmamasıdır (Yılancı & Eris, 2013, s. 210).

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \alpha_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \beta_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (1)$$

ADF modeline Eşitlik (1)'de belirtilen trigonometrik fonksiyonlar eklenmektedir. Eşitlik (1)'de n, frekansların sayısını; k, belirli bir frekans değerini, t, trendi; T, gözlem sayısını ifade etmektedir (Ender & Lee, 2012, s. 197).

FADF testinin uygulanmasında; ilk aşamada modelde kullanılacak frekans değerinin belirlenmesi gerekmektedir. k değeri 1 ile 5 arasında bir tamsayı değerini almaktadır. Bu tamsayı değerleri verilerek model EKK ile tahmin edilmektedir. Tahmin sonuçlarında elde edilen Kalıntı Kareler Toplamı (KKT) değeri en küçük olan frekans değeri, doğru frekans değeri olarak seçilir (Ender & Lee, 2012, s. 197). İkinci aşamada genelden özele stratejisi ile seçilebilecek uygun gecikme uzunluğunda; öncelikle en yüksek gecikme uzunluğu verilerek istatistiki anlamlı olup olmadığına bakılmaktadır. Eğer anlamlı bulunmaz ise gecikme sayısı düşürölerek anlamlı olan gecikme sayısı tespit edilmelidir. $\alpha_k = \beta_k = 0$ olması durumunda sürecin doğrusal olduğu ve geleneksel ADF birim kök testinin yapması önerilmektedir (Ender & Lee, 2012, s. 197). Bu aşamada Fourier fonksiyonun sınaması yapılmaktadır.

$$\Delta Y_t = \rho_{y-1} + C_1 + C_2 t + C_3 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + C_4 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + u_t \quad (2)$$

Eşitlik (2)'de belirtilen Fourier ADF regresyonunda C3 ve C4 parametrelerine F testi uygulanmaktadır. ıkan istatistik değeri Ender ve Lee (2012) alışmasındaki Tablo1a (sabit) ve Tablo1b (sabit ve trendli) ile kıyaslanmaktadır. $F_{\text{tablo}} > F_{\text{ist}}$ olması durumunda trigonometrik fonksiyonlar geçerli olduğu ve modelde Fourier ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. $F_{\text{tablo}} < F_{\text{ist}}$ durumunda ise ADF testinin uygulanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

4.2. F-ADF (Christopoulos ve León-Ledesma, 2010)

Kırılmalar spektral yoğunluk fonksiyonunu frekans sıfıra doğru kaydırđıęından, bir kırılma için en uygun frekansın spektrumun düşük ucunda olması muhtemeldir. Bu nedenle, birim kök ile durağanlık testi için kullanılacak en uygun frekanslar düşük frekanslardır, çünkü bunlar kısa vadeli döngüsel davranıştan ziyade yapısal kırılmaları temsil eder. Bu nedenle, k değeri daha sonra en küçük artık kareler toplamını veren k olarak seçilir (Christopoulos & León-Ledesma, 2010, s. 1079).

Tanıtilan diğer testlerden çok daha önce araştırmacıların gözdesi haline gelmiş bir testtir. Uygulama esasları ve sırası diğer testler ile aynıdır. Farkı ise frekans değerinin belirlenmesindedir. Frekans değeri $0 \leq k \leq 5$ ve $\Delta k=0.5$ şeklindeki kurala göre ayarlanmaktadır. Gecikme uzunluğu da belirlendikten sonra En Küçük Kareler tahmincisi ile tahmin edilmektedir.

4.3. FFFF-ADF (Kesirli Frekans Esnek Fourier ADF) (Omay, 2015)

Bu birim kök testi Ender ve Lee (2012) çalışmasında belirtilen metodoloji ve yaklaşım üzerinde bir değişiklik yaparak geliştirilmiştir. Belirlenen frekans değeri olan k , tam sayı olarak alınması durumunda geçici kırılmalara izin vermektedir. Bu sebeple k değerinin ondalıklı olarak alınması temeline dayanmaktadır. Ondalıklı olarak alınan k değeri ile kalıcı yapısal kırılmalara izin vermektedir. Frekans değerinin ondalıklı ve küçük olması yumuşak yapısal kırılmaları yakalamakta daha başarılıdır (Omay & Baleanu, 2021, s. 7).

$$\Delta Y_t = \rho_{y-1} + C_1 + C_t + C_3 \sin\left(\frac{2\pi k^{fr} t}{T}\right) + C_4 \cos\left(\frac{2\pi k^{fr} t}{T}\right) + u_t \quad (3)$$

Eşitlik (3)’te Omay (2015) çalışmasında belirtilen regresyon modeli gösterilmiştir. Bahsedilen kesirli frekans değeri k^{fr} ile gösterilmektedir. Bu değer sınırları ise $k_{\max}=2$ ve $0.1 \leq k^{fr} \leq k^{fr}_{\max}$ şeklindedir. Verilen aralıkta kesirli frekans değerleri ile EKK tahmini edilmektedir. $KKT_{\min} = k_{\text{est}}$ olduğu nokta frekans belirleme noktasıdır (Omay, 2015, s. 124). Süreçler Ender ve Lee (2012) çalışmasında takip edilen süreçle aynıdır. Nihai elde edilen F istatistik değeri Omay (2015) tablo değerleri ile kıyaslanmaktadır. $F_{\text{tablo}} > F_{\text{ist}}$ olması durumunda trigonometrik fonksiyonlar geçerli olduğu ve modelde Fourier ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. $F_{\text{tablo}} < F_{\text{ist}}$ durumunda ise ADF testinin uygulanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

4.4. EFDF-ADF (Kesirli Frekans Esnek Fourier ADF) (Bozoklu vd., 2020)

$$\begin{aligned} y_t^* &= \alpha_0 1_t^* + \beta_0 t_t^* + \Omega_1 \sin_{1,t}^* + \Omega_2 \cos_{1,t}^* + u_t \\ y_t^* &= (1-L)^{d_0} y_t, 1_t^* = (1-L)^{d_0} 1_t, t_t^* = (1-L)^{d_0} t_t, u_t^* = (1-L)^{d_0} u_t, \sin_{1,t}^* \\ &= (1-L)^{d_0} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right), \cos_{1,t}^* = (1-L)^{d_0} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right), x_t^* \\ &= (1-L)^{d_0} u_t \end{aligned} \quad (4)$$

Eşitlik (4)’te Bozoklu vd. (2020) çalışmasında belirtilen regresyon modeli gösterilmiştir. Bu test Omay (2015) çalışmasında belirtilen frekans aralıklarının genişletilmiş halidir. Bahsedilen kesirli frekans değeri k ile gösterilmektedir. Bu değer sınırları ise $k_{\max}=5$ ve $0.1 \leq k^{fr} \leq k^{fr}_{\max}$ şeklindedir. Verilen aralıkta kesirli frekans değerleri ile EKK tahmini edilmektedir. $KKT_{\min} = k_{\text{est}}$ olduğu nokta frekans belirleme noktasıdır (Omay, 2015, s. 124). Süreçler Ender ve Lee (2012) ve Omay (2015) çalışmalarında takip edilen süreçle aynıdır. Nihai elde edilen F istatistik değeri Bozoklu vd. (2020) tablo değerleri ile kıyaslanmaktadır. $F_{\text{tablo}} > F_{\text{ist}}$ olması durumunda trigonometrik fonksiyonlar geçerli olduğu ve modelde Fourier ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir. $F_{\text{tablo}} < F_{\text{ist}}$ durumunda ise ADF testinin uygulanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

5. BULGULAR

Literatürde ekonomik büyüme dalgalanmalarının etkileri için yapılan birim kök analizlerinde reel GSYH değeri kullanılmıştır. Bu sebeple TÜİK tarafından sunulan döviz bazlı GSYH değeri 1923-2023 arasında olmasına rağmen reel olmadığı ve reelleştirme için uzun dönemli enflasyon ve deflatör verisi bulunmadığından dolayı kullanılamamıştır. Veri aralığı en uzun olan reel GSYH serisi, Groningen Üniversitesi bünyesinde Feenstra vd. (2015) yazarları tarafından hazırlanan Penn World Table 10.01 veri tabanından elde edilmiştir. Seri 1950-2019 dönemi yıllık verilerdir. Harcama yöntemiyle reel GSYH (2017 fiyatlarıyla) veri tabanında “cgdpe” koduyla sunulmaktadır. Seri yine literatürdeki uygulamalar takip edilerek doğal logaritması alınmıştır.

Teorik kısımda belirtildiği üzere milli gelir serisi ile oluşturulan regresyon denkleminde $\sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ ve $\cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ terimleri eklenmiştir. Terimlerde “ k ” simgesi uygun frekans değerini ifade etmektedir. En düşük kalıntı kareler toplamı değerini veren frekans uygun frekans değeri olarak kabul edilmektedir. Çalışmada birden çok Fourier testi uygulanacaktır. Her bir testin frekans belirleme aralığı birbirinden farklıdır. Christopoulos ve León-Ledesma (2010) testi $0 \leq k \leq 5$ ve $\Delta k=0.5$ kurallarına göre belirlemektedir. Enders ve Lee (2012) testi $1 \leq k \leq 5$ ve $\Delta k=1$ kurallarına göre

belirlemektedir. Omay (2015) testi $1 \leq k \leq 2$ ve $\Delta k=0.1$ kurallarına göre belirlemektedir. Bozoklu vd. (2020) testi $1 \leq k \leq 5$ ve $\Delta k=0.1$ kurallarına göre belirlemektedir. Bu kurallara göre sabitli model için uygun frekans belirlemek için kalıntı kareler toplamları tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Sabitli Model için Frekans Değerleri

K	KKT	K	KKT	K	KKT	K	KKT	K	KKT
0.1 →	4.492925	1.1	5.543342	2.1	5.610338	3.1	5.354883	4.1	5.623954
0.2	4.520203	1.2	5.587092	2.2	5.620102	3.2	5.329841	4.2	5.620239
0.3	4.571603	1.3	5.612090	2.3	5.627988	3.3	5.321031	4.3	5.602034
0.4	4.653815	1.4	5.624106	2.4	5.628929	3.4	5.329546	4.4	5.574716
0.5 →	4.770826	1.5	5.627128	2.5	5.618491	3.5	5.356309	4.5	5.544264
0.6	4.918485	1.6	5.623756	2.6	5.593363	3.6	5.400765	4.6	5.517259
0.7	5.081793	1.7	5.616349	2.7	5.552904	3.7	5.458430	4.7	5.500071
0.8	5.239346	1.8	5.608119	2.8	5.500954	3.8	5.519779	4.8	5.496880
0.9	5.372881	1.9	5.602917	2.9	5.445316	3.9	5.572941	4.9	5.507786
1.0 →	5.473913	2.0	5.603606	3.0	5.394524	4.0	5.608774	5.0	5.528858

Tablo 7’ye göre Christopoulos ve León-Ledesma (2010) testi için uygun frekans 0,5, Enders ve Lee (2012) testi için uygun frekans 1, Omay (2015) testi için uygun frekans 0,1, Bozoklu vd. (2020) testi için uygun frekans 0,1 olarak belirlenmiştir.

Yıllık veri ile çalışıldığından maksimum gecikme değeri 4 olarak belirlenmiştir. Uygun frekans değeri regresyona dahil edildikten sonra en yüksek gecikme değerinden bir düşüğüne doğru olmak üzere modele gecikmeler eklenmiştir. İstatistiki olarak anlamlı olan gecikme, uygun gecikme olarak kabul edilmiştir. Buna göre tüm testlerde 1 gecikme uzunluğu optimal gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 8: Sabitli Model için Testlerin Sonuçları

Testler	Kritik Değerler			Frekans Değeri	Optimum Lag	F ist.	t. ist	Karar
	%10	%5	%1					
Christopoulos ve León-Ledesma (2010)	-2.71	-3.06	-3.70	0.5	1	3.77***	2.70***	I(0)
Enders ve Lee (2012)	-2.72	-3.06	-3.74	1	1	0.93	--	--
Omay (2015)	-2.97	-3.32	-3.97	0.1	1	4.92***	-3.08***	I(0)
Bozoklu vd. (2020)	-2.68	-3.01	-3.68	0.1	1	4.92***	-3.08***	I(0)

Not: Tablo belirtilen *** simgesi %1 istatistiki anlamlılığı temsil etmektedir.

Frekans değeri ve gecikme uzunluğu belirlendikten sonra sin ve cos olarak belirtilen trigonometrik terimlerin birbirine ve sıfıra eşit olduğu durum ($\alpha_{\sin} = \alpha_{\cos} = 0$) Walt testi yardımıyla sınanmaktadır. Elde edilen istatistik $F_{\text{tablo}} < F_{\text{tahmin}}$ olması durumunda Fourier terimlerin anlamlı olduğu kararı verilmektedir. Buna göre hazırlanmış Tablo 8 sonuçlarına göre sabitli model için Enders ve Lee (2012) testi dışında kalan testlerde Fourier terimler anlamlıdır. F istatistik değerindeki anlamlılık aynı zamanda serinin nonlinear özellik taşıdığı ve mevcut kırılmaların yumuşak geçişlerle yakalanabildiğini göstermektedir.

Trigonometrik terimlerin anlamlı olan regresyonda GSYH değişkeninin birinci gecikmesinin t istatistik değeri durağanlık durumunu belirlemektedir. Buna göre Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Omay (2015) ve Bozoklu vd. (2020) testlerine göre GSYH değişkeni seviyesinde durağandır.

Tablo 9: Sabitli ve Trendli Model için Frekans Değerleri

K	KKT	K	KKT	K	KKT	K	KKT	K	KKT
0.1 →	4.391887	1.1	4.418665	2.1	4.486017	3.1	3.759514	4.1	4.475430
0.2	4.392435	1.2	4.424871	2.2	4.489203	3.2	3.594034	4.2	4.500889
0.3	4.393361	1.3	4.431782	2.3	4.486189	3.3	3.479772	4.3	4.484302
0.4	4.394684	1.4	4.439136	2.4	4.472734	3.4 →	3.464227	4.4	4.435181
0.5	4.396434	1.5	4.446466	2.5	4.443251	3.5 →	3.556023	4.5	4.366863
0.6	4.398647	1.6	4.453286	2.6	4.391799	3.6	3.722709	4.6	4.295843
0.7	4.401372	1.7	4.459522	2.7	4.314378	3.7	3.920840	4.7	4.239334
0.8	4.404668	1.8	4.465722	2.8	4.210501	3.8	4.114899	4.8	4.211080
0.9	4.408603	1.9	4.472507	2.9	4.081731	3.9	4.280205	4.9	4.217114
1.0	4.413248	2.0	4.479705	3.0 →	3.929553	4.0	4.402236	5.0	4.253965

Sabit ve trendin birlikte modelde olduğu durum değerlendirilmek istenmiştir. Bunun için modele trend eklendikten sonra uygun frekans değeri yeniden tespit edilmiştir. Tablo 9’a göre Christopoulos ve León-Ledesma (2010) testi için uygun frekans 3,5, Enders ve Lee (2012) testi için uygun frekans 3, Omay (2015) testi için uygun frekans 0,1, Bozoklu vd. (2020) testi için uygun frekans 3,4 olarak belirlenmiştir.

Tablo 10: Sabitli ve Trendli Model için Testlerin Sonuçları

Testler	Kritik Değerler			Frekans Değeri	Optimum Lag	F ist.	t. ist	Karar
	%10	%5	%1					
Christopoulos ve León-Ledesma (2010)	-2.71	-3.06	-3.70	3.5	1	7.45***	3.90***	I(0)
Enders ve Lee (2012)	-2.72	-3.06	-3.74	3	1	5.60***	3.58***	I(0)
Omay (2015)	-2.97	-3.32	-3.97	0.1	1	0.78	--	
Bozoklu vd. (2020)	-2.68	-3.01	-3.68	3.4	1	8.58***	-4.03***	I(0)

Not: Tablo belirtilen *** simgesi %1 istatistiki anlamlılığı temsil etmektedir.

Oluşturulan sabit ve trendli model için test sonuçları Tablo 10’da verilmiştir. Buna göre Omay (2015) testi dışındaki testlerde F_{tahmin} değerleri F_{tablo} değerinden büyüktür. Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Enders ve Lee (2012) ve Bozoklu vd. (2020) testlerine göre GSYH değişkeni seviyesinde durağandır.

Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, sabitli modelde Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen testin sonuçları istatistiki olarak anlamlı değildir. Bu durum milli gelirin durağanlığı konusunda bu testin sonuçlarına göre karar verilemeyeceğini göstermektedir. Diğer üç testin sonuçları milli gelirin seviyesinde durağanlığını göstermektedir. Sabit ve trendli modelde ise Omay (2015) tarafından geliştirilen test sonuçları istatistiki olarak anlamlı sonuç vermemiştir. Bu sebeple serinin durağanlığı konusunda bu testin sonucundan çıkarım yapılamamaktadır. Uygulanan diğer üç testin sonuçları milli gelirin seviyesinde durağan olduğudur. Nihai karar hem sabitli hem de sabit ve trendli modelde milli gelir I(0) mertebesinde durağandır. Bu sonuca göre milli gelir değişkeni üzerindeki kriz, şok ve dalgalanmalar geçicidir.

6. SONUÇ

Kriz ve şok dönemlerinde ekonomiye müdahale edilmesi gerekip gerekmediği konusu iktisat literatüründe uzun yıllar tartışılmaya devam edilmektedir. Neoklasik ekonomik görüş uzun dönemde “görünmez bir el” metaforu kullanmakta ve müdahaleye gerek kalmaksızın ekonominin dengeye ulaşacağını varsaymaktadır. Öyleki Walrasyon fiyat mekanizmasının tüm piyasaları uzun dönemde temizleyeceği savunulmaktadır. Keynesyen görüş ise uzun dönemin aksine kısa dönemde kamu eliyle hem parasal ve mali politikaları haklı görerek, kısa dönem dalgalanmalara müdahalenin uzun dönem dengeyi getireceğini varsaymaktadır. Her iki görüşün de haklı olduğu dönemler olmakla birlikte literatürde bu konuda fikir birliği bulunmamaktadır.

Çalışma hem kesirli hem de tam sayı frekans değeri kullanan yeni Fourier birim kök analizleri ile literatüre katkı sağlamaktadır. Çalışmada Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Enders ve Lee (2012), Omay (2015), Bozoklu vd. (2020) tarafından geliştirilen testler ile analiz gerçekleştirilmiştir. Uygulamada her bir testin sabit ile sabit ve trendli modeli kullanılmıştır. Çalışma sonucunda sabitli modelde Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Omay (2015), Bozoklu vd. (2020) test sonuçları; sabit ve trendli modelde ise Christopoulos ve León-Ledesma (2010), Enders ve Lee (2012), Bozoklu vd. (2020) testlerinin sonuçları milli gelirin seviyesinde durağan olduğunu göstermektedir. Sonuçlar Smyth (2003), Papell ve Prodan (2004), Tiwari vd. (2012), Tulumce ve Zeren (2013), Aslanidis ve Fountas (2014), Chang vd. (2014), Fırat (2016), Zeren ve İşlek (2019), Canarella vd. (2020) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir.

Bulgularda milli gelirin seviyesinde durağan oluşu, milli gelirin kendi ortalaması etrafında dalgalandığını ifade etmektedir. Bir verinin kendi etrafında dalgalanması, yaşanan pozitif veya negatif şokların etkilerinin bir süre sonra geçtiği anlamına gelmektedir. Bu halde etkileri uzun dönemde geçecek bir olgu için müdahale etmek doğru değildir. Elde edilen sonuç ışığında Türkiye ekonomisinde, incelenen dönem dahilinde, yaşanan kriz, şok veya dalgalanmaların geçici nitelikte olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç ekonominin uzun dönemde kendiliğinden dengeye

gelebileceğini göstermektedir. Politika yapıcıların kriz, şok ve ekonomik dalgalanmalarda ekonomi politikası ile müdahalesinin gerekli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Etik Beyan: Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Arslan, N. T. (2010). Klasik-Neo klasik dönüşüm süreci: Yeni kamu yönetimi. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(2), 21-38.
- Aslanidis, N., & Fountas, S. (2014). Is real GDP stationary? Evidence from a panel unit root test with cross-sectional dependence and historical data. *Empirical Economics*, 46, 101-108. <https://doi.org/10.1007/s00181-012-0668-z>
- Bier, B. (2020). Dış bor-ekonomik büyüme ilişkisi: 1970-2017 dönemi Türkiye örneği. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 23-45.
- Bozoklu, S., Yilanci, V., & Gorus, M. S. (2020). Persistence in per capita energy consumption: a fractional integration approach with a Fourier function. *Energy Economics*, 91, 104926. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>
- Cai, Y., & Omay, T. (2021). Using double frequency in Fourier Dickey–Fuller unit root test. *Computational Economics*, 1-26. <https://doi.org/10.1007/s10614-020-10075-5>
- Canarella, G., Gupta, R., Miller, S. M., & Omay, T. (2020). Does real UK GDP have a unit root? Evidence from a multi-century perspective. *Applied Economics*, 52(10), 1070-1087. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1655138>
- Chang, T., Chang, H. L., Chu, H. P., & Su, C. W. (2006). Is per capita real GDP stationary in African countries? Evidence from panel SURADF test. *Applied Economics Letters*, 13(15), 1003-1008. <https://doi.org/10.1080/13504850500425881>
- Chang, T., Chu, H. P., & Ranjbar, O. (2014). Are GDP fluctuations transitory or permanent in African countries? Sequential panel selection method. *International Review of Economics & Finance*, 29, 380-399. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2013.07.001>
- Christopoulos, D., & León-Ledesma, M. A. (2010). Current account sustainability in the US: What did we really know about it?. *Journal of International Money and Finance*, 29(3), 442-459. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2009.06.014>
- elebi, E. (2001). Türkiye’de devalüasyon uygulamaları 1923-2000. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(1), 55-66. <https://doi.org/10.31671/dogus.2019.370>
- ınar, S. (2010). OECD ülkelerinde kişi başi GSYİH durağan mı? Panel veri analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 591-601.
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Eo, Y., & Morley, J. (2022). Why has the US economy stagnated since the Great Recession?. *Review of Economics and Statistics*, 104(2), 246-258. https://doi.org/10.1162/rest_a_00957
- Esen, E. (2014). Reel ıktıdaki dalgalanmalar geçici mi yoksa kalıcı mı? OECD ülkeleri için bir panel veri analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (2), 7-23.
- Eşiyoğ, A. (2009). Sanayi planlarından 1947 Türkiye iktisadi kalkınma planına: Bir dönüşümün kısa bir öyküsü. *Memleket Siyaset Yönetim*, 4(11), 86-131.
- Feenstra, R. C., Robert, I., & Marcel, P. T. (2015), The next generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182. <https://doi.org/10.1257/aer.20130954>

- Fırat, H. (2016). Is real GDP stationary? Evidence from some unit root tests for the advanced economies. *Journal of Social and Economic Statistics*, 5(2), 60-80.
- Furuoka, F. (2011). Is GDP in ASEAN countries stationary? New evidence from panel unit root tests. *Economics Bulletin*, 31(2), 1391-1400.
- Gil-Alana, L. A., Solarin, S. A., Balcilar, M., & Gupta, R. (2023). Productivity and GDP: International evidence of persistence and trends over 130 years of data. *Empirical Economics*, 64(3), 1219-1246. <https://doi.org/10.1007/s00181-022-02281-x>
- Guloglu, B., & İvrendi, M. (2010). Output fluctuations: transitory or permanent? The case of Latin America. *Applied Economics Letters*, 17(4), 381-386. <https://doi.org/10.1080/13504850701735880>
- Hurlin, C. (2004). Nelson and Plosser revisited: A re-examination using OECD panel data. *University of Orléans, France*. <https://doi.org/10.1080/00036840701721539>
- Kesebir, M. (2018). Türkiye'de 2001 Krizi sonrası bankacılık sektörünün durumu, yapısal reformlar ile son yıllardaki gelişmeler. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 3(2), 1-19.
- Konat, G., & Kızılkaya, O. (2020). Seçilmiş OECD ülkelerinde GSYİH durağanlık sınaması: Keskin ve yumuşak kırılmalı panel durağanlık testi. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5(2), 216-226. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.944529>
- Konya, L., (2001): Panel data unit root tests with an application, Working Paper, Central European University, Economics Department, No. 2/2001, p. 1-23. <https://doi.org/10.2139/ssrn.268141>
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089. <https://doi.org/10.1162/003465303772815961>
- Lee, Y., & Brorsen, B. W. (2017). Permanent breaks and temporary shocks in a time series. *Computational Economics*, 49, 255-270. <https://doi.org/10.1007/s10614-015-9554-z>
- Murray, C. J., & Nelson, C. R. (2002). The great depression and output persistence. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1090-1098. <https://doi.org/10.1353/mcb.2002.0056>
- Narayan, P. K. (2007). Are G7 per capita real GDP levels non-stationary, 1870–2001?. *Japan and the World Economy*, 19(3), 374-379. <https://doi.org/10.1016/j.japwor.2006.08.001>
- Nelson, C. R., & Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, 10(2), 139-162. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(82\)90012-5](https://doi.org/10.1016/0304-3932(82)90012-5)
- Omay, T. (2015). Fractional frequency flexible Fourier form to approximate smooth breaks in unit root testing. *Economics Letters*, 134, 123-126. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.07.010>
- Omay, T., & Baleanu, D. (2021). Fractional unit-root tests allowing for a fractional frequency flexible Fourier form trend: predictability of Covid-19. *Advances in Difference Equations*, 2021(1), 1-33. <https://doi.org/10.1186/s13662-021-03317-9>
- Öztürk, S., & Saygın, S. (2017). 1973 Petrol krizinin ekonomiye etkileri ve stagflasyon olgusu. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 1-12.
- Papell, D. H., & Prodan, R. (2004). The uncertain unit root in US real GDP: Evidence with restricted and unrestricted structural change. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 36(3), 423-427. <https://doi.org/10.1353/mcb.2004.0059>
- Shen, P. L., Su, C. W., & Chang, H. L. (2013). Are real GDP levels nonstationary across Central and Eastern European countries?. *Baltic Journal of Economics*, 13(1), 99-108. <https://doi.org/10.1080/1406099x.2013.10840528>
- Smyth, R. L. (2003). Is there a unit root in per capita real GDP? Panel data evidence from Chinese provinces. *Asian Profile*, 31(4), 289-295.

- Solarin, S., & Anoruo, E. (2015). Nonlinearity and the unit root hypothesis for African per capita real GDP. *International Economic Journal*, 29(4), 617-630. <https://doi.org/10.1080/10168737.2015.1081615>
- Şanlı, B. (1998). Türkiye'de uygulanan kur politikaları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, 183-200.
- Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(02), 157-187. https://doi.org/10.1501/sbfder_0000002251
- Tiwari, A. K., Chaudhari, A., & Suresh, K. G. (2012). Are Asian per capita GDP stationary? Evidence from first and second generation panel unit root tests. *Transition Studies Review*, 19(1), 3-11. <https://doi.org/10.1007/s11300-012-0225-7>
- Topuz, A. G. H. (2007). Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 377-390.
- TUİK. (2023). Yüzyılım Göstergeleri. <https://dps.tuik.gov.tr/index.php/s/Ykhvqq5bn7xSQtl?path=%2FExcel%20Dosyalar%C4%B1>
- Turan, Z. (2011). Dünyadaki ve Türkiye'deki krizlerin ortaya çıkış nedenleri ve ekonomik kalkınmaya etkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 56-80.
- Tülümce, S. Y., & Zeren, F. (2013). Is the real per capita GDP stationary in the European Union member states? New evidence from the unit root test in Nonlinear Heterogeneous Panel. *Social Sciences*, 8(3), 106-115.
- Ucar, N., & Omay, T. (2009). Testing for unit root in nonlinear heterogeneous panels. *Economics Letters*, 104(1), 5-8. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2009.03.018>
- Yilanci, V., & Eris, Z. A. (2013). Purchasing power parity in African countries: Further evidence from Fourier unit root tests based on linear and nonlinear models. *South African Journal of Economics*, 81(1), 20-34. <https://doi.org/10.1111/j.1813-6982.2012.01326.x>
- Yin-Wong, C., & Chinn, M. D. (1996). Deterministic, stochastic, and segmented trends in aggregate output: a cross-country analysis. *Oxford Economic Papers*, 48(1), 134-162. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a028557>
- Zeren, F., & İşlek, H. (2019). Is per capita real GDP stationary in the D-8 countries? Evidence from a panel unit root test. *Selected Topics in Applied Econometrics, Peter Lang, Pieterlen and Bern*, 67-86.
- Zivot, E. ve Andrews, D. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock and the Unit-Root Hypothesis, *Journal of Business Economic Statistics*, Vol.10, No. 3, 251-270. <https://doi.org/10.1080/07350015.1992.10509904>

Türkiye’de Yeşil İnovasyon ve Çevresel Kalite Arasındaki İlişkinin Analizi

Analysis of the Relationship Between Green Innovation and Environmental Quality in Türkiye

Suzan ERGÜN¹, Melike ATAY POLAT²

Öz

Amaç: Çevresel bozulma ve küresel ısınma gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için çözüm üretilmesi gereken en önemli sorunların başında gelmektedir. Bu nedenle politika yapıcılar ve araştırmacılar çevresel bozulmayı azaltacak şekilde büyümeyi gerçekleştirme arayışı içerisine girmişlerdir. Son yıllarda iklim değişikliği ve çevresel bozulmanın neden olduğu olumsuzlukların azaltılmasında çevresel inovasyon anlamlı bir rol oynamakta ve düşük CO₂ emisyonlarına ve sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmanın bir yolu olarak görülmektedir. Bu araştırmanın amacı Türkiye’de 1995-2020 döneminde yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve çevre kirliliği (CO₂ emisyonu) arasındaki ilişkiyi analiz etmektir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada Johansen eşbütünleşme testi, FMOLS tahmincisi ve nedensellik testi uygulanmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda elde edilen bulgulara göre yeşil inovasyonun CO₂ emisyonu üzerinde negatif etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca, çevresel kalite ile yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji ve finansal gelişme arasında tek yönlü kısa dönem nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Çalışma yöntem açısından eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile sınırlıdır. Mekan açısından sınırı Türkiye’dir. 1995-2020 yılları arası verilerinin kullanılması zaman açısından sınırını ortaya koymaktadır.

Özgünlük/Değer: Yeşil inovasyon ve çevre kalitesi arasındaki ilişki sınırlı sayıda çalışılmasına rağmen, bu ilişkinin araştırılmasında yenilenebilir enerji tüketimi ve finansal gelişmenin de dahil edilmesi araştırmanın özgün değerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil inovasyon, CO₂ emisyonu, FMOLS tahmincisi, Nedensellik testi

Abstract

Purpose: Environmental degradation and global warming are among the most important problems that need solutions for developed and developing countries. For this reason, policy makers and researchers have sought to achieve growth in a way that reduces environmental degradation. In recent years, environmental innovation has played a significant role in reducing the negativities caused by climate change and environmental degradation and is seen as a way to achieve low CO₂ emissions and sustainable development. The aim of this research is to analyze the nexus between green innovation, renewable energy consumption, economic growth, financial development and environmental pollution (CO₂ emissions) in Türkiye during the 1995-2020 period.

Design/Methodology: Johansen cointegration test, FMOLS estimator and causality test were applied in the research.

Findings: According to the findings obtained as a result of the analysis, it was seen that green innovation had a negative impact on CO₂ emissions. Additionally, a one-way short-term causality relationship was found between environmental quality and green innovation, renewable energy and financial development.

Limitations: In terms of method, the study is limited to cointegration and causality analysis. In terms of location, its border is Türkiye. Using data between 1995 and 2020 reveals its time limit.

Originality/Value: Although the nexus between green innovation and environmental quality has been studied in limited numbers, the inclusion of renewable energy consumption and financial development in the investigation of this nexus shows the unique value of the research.

Keywords: Green innovation, CO₂ emissions, FMOLS estimator, Causality testing

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, suzan.ergun@inonu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8447-972X

² Prof. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, matay@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9507-5942

1. GİRİŞ

Çevresel kaliteyi koruma sorumluluğu bireyler, kuruluşlar ve devlet kurumları da dahil olmak üzere tüm paydaşlara aittir. Bu önemli görevin getirdiği sorumlulukla birlikte son yıllarda sera gazı emisyonlarındaki artış küresel çapta politika yapıcılar arasında büyük bir huzursuzluğa yol açmıştır. Bu kapsamda imzalanan uluslararası anlaşmalar, hükümetlerin iklim değişikliğini azaltmaya ve küresel çevresel sürdürülebilirliği iyileştirmeye yönelik politikalar geliştirmesini ve çaba göstermesini gerektirmektedir. Bu bağlamda evre kalitesini artıracak politikaların geliştirilebilmesi için evre kirliliğini etkileyen temel faktörlerin belirlenmesi kritik öneme sahiptir (Musah & Yakubu, 2022; Zhang vd., 2022).

Bu çerçevede sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma terimleri günümüzde çok sık kullanılmaktadır. Sürdürülebilirlik ekonomik sürdürülebilirlik, çevresel sürdürülebilirlik ve sosyal sürdürülebilirlik şeklinde üç dengeli gerektirdiğinden ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlar arasında bir denge arayışını ifade etmektedir. Çevresel sürdürülebilirlik kapsamında 1987 Brundtland Raporu'nda sürdürülebilir kalkınma kavramı "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden, mevcut neslin ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma" olarak tanımlanmış yani bugünün ihtiyaçlarının, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme kabiliyetinden ödün vermeden karşılanması olduğu ifade edilmiştir. Bu tanım çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma, yaşam kalitesini ve doğal çevreyi iyileştiren, dolayısıyla gelecek nesillerin geçim kaynaklarını bozmadan gerçekleştirilen bir kalkınmayı ifade eder. Son dönemde hava kirliliği ve sera gazı emisyonlarındaki hızlı artış buzulların erimesi, sel, kuraklık ve deniz seviyesinin yükselmesi gibi bir dizi doğal afete neden olacak küresel ısınmaya yol amanın yanı sıra insan sağlığı için de doğrudan risk oluşturmaktadır. Bu gelişmelerin çevresel sürdürülebilirlik, ekosistemlerin işleyişi ve toplumların refahı üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Yani iklim değişikliği ve çevresel bozulma, bugün dünyanın karşı karşıya olduğu ve insan toplumunun sürdürülebilir kalkınmasına ciddi bir tehdit oluşturan önemli sorunlardır. CO₂ emisyonlarının azaltılması çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasıda önemli bir role sahiptir (Guinot, vd., 2022; Avcı vd., 2024; Chen vd., 2023).

Küresel ekonomik kalkınmanın mevcut gidişatının gezegenimiz üzerinde etkilerinin olduğu bir gerçektir. Ekolojik kuralışlaştırma, doğal kaynakların sınırsız kullanımı ve artan eşişsizlikler günümüz sorunlarının merkezinde yer almaktadır. Özellikle insan faaliyetlerinin çevresel etkisi hem toplumsal hem de küresel bir endişe haline gelmiştir. Yakın zamanda yayınlanan bir rapora göre, insan faaliyetleri sonucu ortaya çıkan antropojenik sera gazı emisyonları, küresel ısınmanın neredeyse %95'inden sorumludur. Bu çerçevede fosil yakıtlardan kaynaklanan karbondioksit emisyonları rekor seviyelere ulaşmış, küresel ortalama deniz seviyeleri yükselmiş, sıcak hava dalgaları, orman yangınları ve hava kirliliği artmıştır. İklım lehine uluslararası eylemin güçlendirilmemesi durumunda, ortalama küresel sıcaklıktaki artış 2 santigrat dereceye ulaşabilir ve bu da daha da fazla doğal afete (sel, kuraklık, tarımsal verimin bozulması, dağ buzullarının hızla erimesi ve su baskını) yol açabilir ve ekosistemler üzerinde geri dönüşü olmayan etkiler ortaya çıkarabilir. Bu durum, hükümetlerin çevreye verilen zararı azaltacak önlemler uygulamasına yönelik artan bir ihtiyaç doğurmuştur. Araştırma ve teknolojiadaki ilerlemeler nedeniyle önde gelen ekonomiler artık verimli enerji tüketimi ve üretimi, yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş ve tehlikeli gaz emisyonlarının azaltılması konularına odaklanmaktadır. Ancak evre sorunlarının çözümü sadece hükümet politikası meselesi değildir, kuruluşlara da bu sorunların azaltılmasında çok önemli bir görev düşmektedir (Mongo vd., 2021, Guinot vd., 2022; Wei & Lihua, 2023).

Son yıllarda yeşil büyüme politikalarıyla sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amaçlanmaktadır. Yeşil büyüme, insan refahı için çevresel hizmetlerin ve doğal kaynakların sürekli kullanılabilirliğini sağlarken ekonomik kalkınmayı ve finansal büyümeyi teşvik eder. Yeşil finans ve teknoloji inovasyonu çevresel sürdürülebilirliği geliştirmek için temel stratejilerdir. Yeşil büyüme hedeflerine ulaşmak için ülkelerin karbon emisyon seviyelerini azaltmaya yönelik politikalar belirlemesi gerekir. Bu, enerji üretimi ve tedarik zincirindeki teknolojik yeniliklerle mümkündür. Teknoloji yeniliği, verimli enerji üretimi ve kullanımı sağlayacak, doğal kaynakları koruyacak ve CO₂ emisyonlarını azaltacaktır. Böylece ekonomik, ekolojik ve toplumsal hedeflere eşiş zamanlı ulaşılmasına olanak tanyacaktır (Yikun vd., 2023; Tiwari vd., 2023). Bu açıklamalar doğrultusunda

yeşil teknolojik yeniliğin çevre kirliliğine etkisinin tespit edilmesi konusunun incelenmesi önemlidir. Teknolojik yenilik ve çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaların çok sayıda olduğu görülmüş, buna karşılık çevre ile ilgili teknolojik yenilikler (yeşil inovasyon) ve çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi araştıran çalışma sayısı sınırlı kalmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de 1995-2020 döneminde yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve çevre kirliliği (CO₂ emisyonu) arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve nedensellik testlerine başvurarak analiz etmektir. Çalışmanın hipotezi, “Türkiye’de yeşil inovasyon CO₂ emisyonunu azaltmaktadır” şeklinde kurulmuştur.

Bu çalışmanın literatüre katkısı şu şekildedir: (i) Teknolojik gelişmeler ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar olmasına rağmen, yeşil inovasyonun CO₂ emisyonuna etkisinin yenilenebilir enerji tüketimi ve finansal gelişme bağlamında analiz edilmesi çoğunlukla dikkate alınmamıştır. Finansal gelişme endüstriyel yatırımları artırarak çevre kalitesini etkilerken, yenilenebilir enerji kaynakları ise daha çevre dostu teknolojilerin gelişmesine katkı sunarak çevre kalitesi üzerinde etkiye sahiptir. Bundan dolayı, CO₂ emisyonu- yeşil inovasyon ilişkisini araştırırken yenilenebilir enerji tüketimi ve finansal gelişmeyi de ilave etmenin önemli olduğu düşünülmektedir. (ii) Türkiye için yeşil inovasyonun çevre kirliliğine etkisinin incelenmesi önemlidir. Türkiye hızla büyüyen ekonomisi ile ekonomik faaliyetlerini yürütürken fosil enerji kaynaklarına bağımlıdır. Bu kaynakların karbon emisyonuna katkısı önemli düzeydedir. TÜİK (2023) tarafından hazırlanan 2023 Sera Gazı Emisyon Envanterine göre Türkiye’nin 2020 yılında 523,9 Mt CO₂ eşdeğer olan toplam sera gazı emisyonu yüzde 7,7 artış oranıyla 2021 yılında 564,4 Mt CO₂ eşdeğer düzeyine ulaşmıştır. Yine aynı rapora göre 2021 yılında sera gazları içinde en yüksek pay %80,2 ile CO₂ emisyonlarına aittir. (iii) Bu çalışmada eşbütünleşme ve nedensellik testleri uygulanarak yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji, finansal gelişme ve çevre kirliliği ilişkisinde kısa ve uzun dönem bulgular tespit edilmektedir. Böylece, Türkiye ekonomisinin çevre kalitesinin gelişmesinde bu faktörlerin etkisinin belirlenmesi suretiyle çevre ile ilgilenelelere değerli bilgiler sunulmaktadır.

Literatürde Türkiye’de yeşil inovasyon-CO₂ emisyonu ilişkisi (Shan vd., 2021; Oğuztürk ve Özbay, 2022; Ozkan vd., 2023), yenilenebilir enerji tüketimi-CO₂ emisyonu ilişkisi (Bulut, 2017; İnançlı ve Torusdağ, 2021; Karaaslan ve Çamkaya, 2022) ve finansal gelişme-CO₂ emisyonu ilişkisi (Cetin vd., 2018; Doğanlar vd., 2021; Akca, 2021) ayrı ayrı incelenmiştir. Türkiye için yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji tüketimi, finansal gelişme ve CO₂ arasındaki ilişkiyi araştıran başka bir çalışma tespit edilmemiştir. Dolayısıyla, bahsi geçen değişkenlerin birlikte ele alındığı bu çalışma ile literatürdeki bu boşluk doldurulabilir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde bölümlendirilmiştir. Giriş bölümünün ardından teorik ve uygulamalı literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti, model ve analiz buğuları tartışılmıştır. Dördüncü bölüm sonuç kısmına ayrılmıştır.

2. LİTERATÜR

2.1. Teorik Çerçeve: Yeşil İnovasyon ve Çevre İlişkisi

Yenilik, ekonomik büyümenin önemli bir bileşenidir. Akademisyenler ve politika yapıcılar teknolojik yeniliğin öneminin yanı sıra yerli üretimi açıklama, iş olanaklarını geliştirme ve sosyal refahı artırmadaki rolünün inanılmaz derecede ilgi çekici bir konu olduğunu ifade etmektedirler. Büyüme teorilerinden geriye doğru bakıldığında, emek ve sermayenin üretimin önemli girdi faktörleri olduğu açıktır, ancak zamanla araştırmacılar ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı desteklemeye yardımcı olan diğer girdilere ihtiyaç duymaya başlamışlardır. İnovasyon, emek ve sermayeyi kolaylaştırmada ve ekonomik büyümeyi artırmada üretimin önemli girdi faktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda özellikle teknolojik dönüşümler, yapay zeka ve dijital devrimle karakterize edilen dördüncü sanayi devriminin başlangıcından bu yana teknolojik yeniliklere verilen önem daha da artmıştır. Teorik katkılara dayanarak, uzun süredir inovasyonun ekonomik kalkınmanın arkasındaki itici güç olduğu kabul edilmektedir. Her ne kadar inovasyon ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı iyileştirse de bunun genellikle çevresel bozulma pahasına olduğu, sanayileşmeyle birlikte küresel ısınmanın daha ciddi ve şiddetli hale geldiği noktasında da eleştirilmektedir (Xiao & Qamruzzaman, 2022; Ahmad vd., 2022).

Son zamanlarda teknolojik inovasyon, küresel iklim değişikliğinin azaltılmasında en önemli rolü oynamıştır. Yeşil teknoloji yenilikleri çevresel sürdürülebilirliği sağlamakta ve ekonomik kalkınmayı tetiklemektedir. Böylece yeşil teknoloji yenilikleri, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin nihai amacı olan ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ayrıştırmayı kolaylaştırmaktadır. Çevreyle ilgili geliştirilen teknolojik yeniliğin ardındaki temel fikir, enerji tüketimini azaltabilen, kirlletici emisyonları en aza indirebilen, çevre kalitesini artırabilen ve daha yeşil bir ekonominin büyümesini teşvik edebilen yeni ürünlerin ve mevcut ürünlerde, süreçlerde veya organizasyonel sistemlerde iyileştirmelerin tanımlanmasıdır. Bu kapsamda yapılan çalışmalar teknolojik yeniliğin, modern çağda kalite ve verimliliğin güncellenmesi ve artırılmasının yanı sıra endüstriyel dönüşümün de temel itici gücü olduğunu göstermiştir. Özellikle çevreyle ilgili teknoloji yeniliği, geleneksel teknolojik yenilikle kıyaslandığında çevre üzerinde daha anlamlı pozitif etkiye sahip daha güçlü bir teknolojiyi ifade eder. Ancak çevre kalitesini iyileştirecek yeşil teknoloji yenilikleri için insan sermayesi stokunun yüksek olması gerekir (Tiwari vd., 2023; Shabir vd., 2023).

Artan iklim değişikliği vakaları politika yapımcıların çevresel bozulmanın tehlikelerini azaltırken büyümeyi teşvik eden yeşil bir ekonomiye yönelik politikalar belirlemelerini ve hayata geçirmelerini gerekli kılmıştır. Gelişmiş ülkeler, kirliliği önemli ölçüde azaltan ve çevre koşullarını iyileştiren ileri teknoloji sayesinde daha yüksek çevre kalitesine ulaşmayı başarmıştır. Bu kapsamda geliştirilen teknolojik yenilikler yeşil enerjiden faydalanarak ve fosil yakıt kullanımını azaltarak çevreye fayda sağlayacaktır. Bu teknolojiler verimliliğin artmasına yardımcı olacaktır. Yeşil teknoloji yeniliği sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya yardımcı olduğundan çevre sorununa bir are olabilir. Bunun nedeni, olumsuz çevresel etkileri azaltabilecek yeni ürün, süreç ve yöntemlerin tasarlanmasının neden olduğu olumlu yayılmadır. İklim değişikliğini önlemek, yeşil ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve CO₂ emisyonlarını önemli ölçüde azaltmak önemlidir. Girişimciler ve politika yapımcılar, inovasyona çevresel performansı iyileştirmenin ve sürdürülebilir hedeflere ulaşmanın anahtarı olarak giderek daha fazla önem atfetmektedirler (OECD, 2013; Wei & Lihua, 2023; Shabir vd., 2023; Sharif vd., 2023:99).

2.2. Uygulamalı Literatür: Yeşil İnovasyon ve Çevre İlişkisi

Mevcut literatür incelendiğinde çevresel bozulmaya neden olan ekonomik faktörlere yönelik çalışmaların çok fazla olduğu ve özellikle son yıllarda daha da arttığı görülmektedir. Özellikle çevresel sorunların ülkeler için neden olduğu yıkıcı etkiler bu artışın temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda yeşil inovasyon kavramı da literatürde ayrı bir ilgi görmüş son yıllarda inovasyonun ve teknolojik gelişmelerin ekonomik kalkınma ve karbon emisyonları üzerindeki etkilerine yönelik çalışmalarda artmıştır.

Literatürde teknolojik yenilik ve çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalara rastlanmıştır. 2000'den 2014'e kadar seçilmiş OECD ekonomilerinde inovasyon ve teknoloji yatırımlarının karbon emisyonlarını nasıl etkilediğini araştırmak için inovasyon ve teknoloji yatırımlarının dört temsilcisi olarak yenilenebilir enerji tüketimi, araştırmacı sayısı, araştırma ve geliştirme harcamaları ve triadik patent sayısını kullanarak sistem bazlı Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) ile analizi gerçekleştiren Ganda (2019) yenilenebilir enerji tüketiminin ve araştırma ve geliştirme harcamalarının karbon emisyonları ile istatistiksel olarak anlamlı negatif bir ilişkiye sahip olduğunu, triadik patent sayısının karbon emisyonları ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu ancak araştırmacı sayısı ile karbon emisyonları arasında pozitif ancak anlamlı olmayan bir ilişki olduğunu göstermiştir. Çin'e ait 1980-2018 dönemi verilerini kullanarak yapılan bir diğer çalışmada Udemba vd. (2022) ekonomik büyüme, finansal kalkınma, yenilenebilir enerji ve teknolojik inovasyonun çevresel sürdürülebilirlik açısından etkilerini doğrusal olmayan ARDL eşbütünleşme (NARDL), dinamik en küçük kareler yöntemi (DOLS) ve Granger nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Sonuçlar ekonomik faaliyetler yoluyla ekonomik büyümenin, her iki dönemde de (kısa vadede ve uzun vadede) Çin'deki karbon emisyonlarının eğilimini (artışını) belirlemede istatistiksel olarak anlamlı olduğunu, ancak seçilen diğer araçların Çin'deki karbon emisyonlarını kontrol etme ve yumuşatma eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur. G7 ekonomileri için yapılan bir başka çalışmada Yikun vd. (2023) 2000-2019 dönemi verilerini kullanarak teknolojik yenilik, yeşil büyüme ve hükümetin etkinliğinin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini kesitsel olarak genişletilmiş panel ARDL yöntemi (CS-ARDL) ile araştırmışlardır. Uzun vadeli bulgular, teknolojik yeniliklerin ve yeşil büyümenin çevresel sürdürülebilirliği teşvik ettiğini doğrularken hükümetin

etkinliğinin ise çevresel sürdürülebilirlik ile olumlu ancak anlamsız bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuştur. Dört Güney Asya ülkesi (Hindistan, Bangladeş, Sri Lanka ve Pakistan) için 1990-2020 verilerini kullanarak teknolojik inovasyon, ekonomik büyüme, turizm ve yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkisini yatay kesit ARDL (CS-ARDL) yaklaşımı ile analiz eden Peng ve Zhu (2023) ekonomik büyümenin emisyon seviyesini önemli ölçüde artırdığını, eşik gelir seviyesine ulaşmanın ise çevresel bozulmayı önemli ölçüde azalttığını, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyonun kısa ve uzun vadede bölgelerdeki karbon emisyonlarını önemli ölçüde azalttığını ortaya koymuşlardır. APEC ülkelerine yönelik yapılan bir diğer çalışmada Shabir vd. (2023) 2004-2018 dönemi için teknolojik yeniliğin, kurumsal kalitenin, ticari açıklığın, enerji tüketiminin ve ekonomik büyümenin CO₂ salınımı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bulgular teknolojik yeniliklerin CO₂ emisyonlarını negatif bir şekilde etkilediğini ve teknolojik yenilik ile CO₂ emisyonu arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. 1970-2017 dönemi yıllık verilerini kullanarak Gana için sanayileşme ve teknolojinin çevre kalitesini nasıl etkilediğini tam değiştirilmiş en küçük kareler (FMOLS) tekniğiyle araştıran Musah ve Yakubu (2022) ekolojik ayak izi üzerinde sanayileşmenin olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu teknolojinin ise olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. 1980-2021 dönemi için düşük gelirli ülkelerde çevresel inovasyon, enerji verimliliği ve kurumsal kalite arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL), yatay kesit genişletilmiş ARDL (CS-ARDL) ve Dumitrescu-Hurlin modelleri ile inceleyen Qamruzzaman (2022) çevresel yeniliklerin düşük gelirli ekonomilerin uzun vadeli sürdürülebilirliğini artırdığını ortaya koymuşlardır.

Ekolojik inovasyon-yeşil inovasyon ve çevre ilişkisine yönelik literatüre bakıldığında Ahmad vd. (2021) finansal küreselleşme, kentleşme, eko-inovasyon ve ekonomik büyümenin G7 ülkelerinin ekolojik ayak izleri üzerindeki etkilerini 1980'den 2016'ya kadar uzanan yıllık frekans verilerini kullanarak analiz etmeyi amaçlamışlardır. Bulgular, finansal küreselleşmenin ve eko-inovasyonun ekolojik ayak izlerini azalttığını, kentleşmenin ise ekolojik ayak izlerini artırarak çevresel bozulmayı teşvik ettiğini ayrıca ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin ters U şeklinde olduğunu ortaya koymuştur. 1995-2018 dönemi verilerini kullanarak Türkiye için turizm ve ekolojik inovasyonun çevre üzerindeki etkisini Çevresel Kuznets Eğrisi çerçevesinde araştıran Sun vd. (2021) turizm ve ekolojik inovasyonun karbon emisyonları ve ekolojik ayak izi üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. G7 ülkeleri için yapılan çalışmada Ding vd. (2021) 1990-2018 dönemi verileriyle uluslararası ticaretin, çevresel inovasyonun, enerji üretkenliğinin ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Sonuçlar G7 ülkelerinde enerji verimliliği, ihracat, yenilenebilir enerji tüketimi ve ekoyeniliğin CO₂ emisyonlarını azalttığını, ithalat ve GSYH'nın emisyonları artırdığını ve yenilenebilir enerji tüketimi, enerji verimliliği, eko-inovasyon, ihracat, ithalat ve GSYH'den CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir. Kısa ve uzun vadeli sonuçlarının farklılık arz ettiği çalışmalarında Mongo vd. (2021) on beş Avrupa ülkesine ait 1991–2014 dönemi verilerini kullanarak çevresel yeniliklerin, yenilenebilir enerji tüketiminin, kişi başına düşen GSYH'nın ve ekonomik açıklık derecesinin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle analiz etmişlerdir. Sonuçlar, uzun vadede çevresel yeniliklerin CO₂ emisyonlarını azaltma eğiliminde olduğunu, ancak kısa vadede gözlemlenen etkinin tam tersi olduğunu ve bir geri tepme etkisinin varlığını göstermiştir. G-7 ülkelerinde CO₂ emisyonlarının azaltılmasında çevresel verginin, gayri safi yurt içi hasılanın, yeşil inovasyonun, yenilenebilir enerji tüketiminin ve enerji verimliliğinin rolünü 1990-2020 dönemi için moment kantil regresyon yöntemi (MMQR) ve Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik yöntemlerini kullanarak test eden Xie ve Jamaani (2022) G-7 ekonomilerinde yenilenebilir enerji, yeşil inovasyon ve çevre vergilerinin karbon emisyonlarını önemli ölçüde azalttığını, GSYH'nın CO₂ emisyonlarında artışa neden olduğunu ve tüm faktörler arasında çift yönlü bir nedensel ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. BRICS ülkeleri bağlamında, 1990-2014 dönemi verilerini kullanarak doğrudan yabancı yatırım, yeşil inovasyon ve CO₂ emisyonları arasındaki bağlantıyı Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG) yöntemi ile araştıran Ali vd. (2022) yeşil inovasyonun BRICS ülkelerindeki CO₂ emisyonları üzerinde anlamlı bir ters etkiye sahip olduğunu, enerji kullanımının çevre kalitesini olumsuz etkilediğini, GSYH'nın CO₂ emisyonlarını artırdığını ve kentleşme ile ticari açıklık arasında anlamsız bir ilişki olduğunu göstermişlerdir. 2000-2021 dönemi için BRI ülkelerinde yeşil yatırımın, yerli yatırımın ve çevresel sürdürülebilirliğin teknolojik yenilik üzerindeki rolünü panel eşbütünleşme

testi, ARDL, CS-ARDL ve doğrusal olmayan ARDL testleri kullanarak inceleyen Xiao ve Qamruzzaman (2022) yeşil yatırımların karbon emisyonları üzerinde anlamlı pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Tiwari vd. (2023) ABD'de 1990-2021 yılları arasında yeşil inovasyon, teknolojik yenilik, bilgi ve iletişim teknolojileri, finansal derinlik, ekonomik büyüme, karbon emisyonları ve ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıyı ARDL ve Granger nedensellik testi kullanarak araştırmışlardır. Bulgular, yeşil inovasyonun, teknolojik yeniliklerin, BİT ve finansal derinliğin hem kısa hem de uzun vadede ekolojik ayak izi ve karbon emisyonları üzerinde önemli olumsuz etkilere sahip olduğunu, ekonomik büyümenin uzun vadede karbon emisyonları ve ekolojik ayak izi üzerinde olumlu etkisi olduğunu ancak kısa vadede ekonomik büyümenin karbon emisyonunu azalttığını ve ekolojik ayak izini arttırdığını ortaya koymuştur. Lv vd. (2023) Çin'in 2000'den 2019'a kadar olan bölgesel verilerini kullanarak yeşil teknolojik yenilik, sürdürülebilir turizm, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ekolojik sürdürülebilirlik arasındaki bağlantıları kantil otoregresif gecikmesi dağıtılmış (QARDL) yaklaşımı ile incelemişlerdir. Çalışma sonuçları, yeşil teknoloji izolasyonunun uzun vadede Çin'deki ekolojik ayak izlerini azaltmaya yardımcı olduğunu, finansal gelişme ve ekonomik büyümenin ise çevresel bozulmaya neden olduğunu ortaya koymuştur. 2007'den 2019'a kadar Çin'deki otuz ilin panel verilerini kullanarak yeşil teknoloji izolasyonunun karbon yoğunluğu üzerindeki etkisini mekansal Durbin modeli (SDM) ile araştıran Chen vd. (2023) yeşil teknoloji yenilik düzeyinde ve karbon yoğunluğuunda önemli bir mekansal yığılma olduğunu ve yeşil teknolojik yeniliğin yerel bölgedeki karbon yoğunluğu üzerinde ters U şeklinde bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Altı ASEAN ülkesi (Vietnam, Malezya, Singapur, Filipinler, Endonezya ve Endonezya) için yenilenebilir enerji arzı, yeşil enerji yatırımı, çevre vergisi ve ekonomik büyümenin yeşil teknoloji yeniliği üzerindeki etkisini 1995-2018 dönemi için CS-ARDL yöntemiyle araştıran Sharif vd. (2023) yeşil enerji ve yeşil yatırımın yeşil teknoloji yeniliği üzerindeki etkilerinin olumlu, ancak uzun vadede daha güçlü olduğunu ayrıca ekonomik büyümenin ve çevre vergilerinin de yeşil teknolojik yenilik üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu fakat diğer faktörlerle kıyaslandığında çevre vergilerinin yeşil inovasyonu teşvik etmedeki rolünün nispeten zayıf olduğunu ortaya koymuşlardır. Brohi ve Suzuki (2023) beş Güney Asya ülkesi için (Pakistan, Hindistan, Bangladeş, Sri Lanka ve Nepal) 1995'ten 2018'e kadar olan panel verilerini kullanarak doğrudan yabancı yatırımın ve yeşil inovasyonun Güney Asya'daki çevre kalitesini nasıl etkilediğini Pedroni, Kao ve Westerlund panel eşbütünleşme testlerini ve uzun vadeli bir tahmin için FMOLS ve DOLS yöntemlerini kullanarak araştırmışlardır. Ampirik sonuçlar doğrudan yabancı yatırımların çevre kalitesini bozduğunu diğer yandan yeşil inovasyonun doğrudan yabancı yatırım ve ekolojik sürdürülebilirlik bağlantısını önemli ölçüde yumuşattığını ortaya koymuştur. Özkan vd. (2023) 1990-2018 dönemi için Türkiye'de yeşil teknoloji inovasyonu ve ekonomik genişleme, enerji kullanımı, ticari açıklık, kentleşme ile çevresel ayak izi arasındaki ilişkiyi yeni dinamik ARDL simülasyon tekniği ile incelemişlerdir. Elde ettikleri bulgular yeşil teknolojik yeniliklerdeki artışın hem kısa hem de uzun vadede ekolojik ayak izini azalttığını ortaya koymuştur.

3. AMPİRİK ANALİZ

Bu alışmada, Türkiye'de 1995-2020 dönemi için yeşil inovasyon ve çevre kalitesi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu bölümde ilk olarak veri seti ve kaynağına yer verildikten sonra, model, analiz ve bulgular tartışılmıştır.

3.1. Veri ve Kaynak

Analizde 1995-2020 yılından itibaren Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri (The World Bank Development Indicators, WDI) (www.worldbank.org), IMF Data (International Monetary Fund) ve OECD.Stat (<https://stats.oecd.org/>) çevrimiçi veri tabanlarından elde edilmiştir. Bu dönemin belirlenmesi yeşil teknoloji inovasyonu verisinin 1995 yılında var olması ve ilgili verinin 2020 yılında son bulmasıdır. Türkiye'de enerji ve yeşil teknolojinin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla beş değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler; (a) CO₂ emisyonu (kişi başına metrik ton), (b) kişi başına GSYH (ABD doları), (c) toplam patentler içinde çevre teknolojileri ile ilgili patentler (yüzde), (d) yenilenebilir enerji tüketimi (toplam nihai enerji tüketiminin yüzdesi) ve (e) finansal gelişme (indeks)'dir. Değişkenlerin tümü logaritmaları alınarak modele dahil edilmiştir.

Tablo 1'de değişkenlerin açıklamalarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Açıklamaları

Değişkenler	Sembol	Birim	Kaynak	Beklenen İşaret
Çevresel Kirlilik	CO ₂	Kişi başına metrik ton (Akca, 2021)	WDI	-
Ekonomik Büyüklük	GSYH	Kişi başına GSYH (sabit ABD doları) (Doğanlar vd., 2021)	WDI	Pozitif
Yeşil İnovasyon	YEI	Toplam patentlerin içinde çevre teknolojileri patentleri (%) (Shan vd., 2021)	OECD	Negatif
Yenilenebilir Enerji Tüketimi	YET	Toplam nihai enerji tüketimi içinde yenilenebilir enerji tüketimi (%) (Amer vd., 2024)	WDI	Negatif
Finansal Gelişme	FIN	Finansal gelişme indeksi (Avcı vd., 2024)	IMF	Pozitif

3.2. Model

Analizlerde kullanılan model eşitlik (1)’de verilmiştir. Tüm değişkenlerin doğal logaritmalarının alınarak dahil edildiği modelin fonksiyonel formu şu şekildedir:

$$\ln CO_{2t} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln GDP_t + \alpha_2 \ln GI_t + \alpha_3 \ln REN_t + \alpha_4 \ln FIN_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Bu denklemde CO₂ karbondioksit emisyonunu, GSYH ekonomik büyümeyi, YEI yeşil inovasyonu, YET yenilenebilir enerji tüketimini ve FIN finansal gelişmeyi, t yılları ve ε hata terimini göstermektedir. Ayrıca α_1 , α_2 , α_3 ve α_4 sembolleri sırasıyla CO₂, GSYH, YEI, YET ve FIN değişkenlerinin esneklik katsayılarıdır.

3.3. Analiz ve Bulgular

Bu çalışmada kurulan modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla kullanılan analizlere ait sıralama şu şekildedir. İlk olarak, değişkenler için birim kök testi yapılmıştır. Bu amaç için ADF testi kullanılmıştır. İkinci olarak, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki test edilmiştir. Bu ilişkinin tespit edilmesinde Johansen eşbütünleşme testine başvurulmuştur. Üçüncü olarak, değişkenlere ait uzun dönem katsayı tahmini FMOLS tahmincisi ile yapılmıştır. Dördüncü olarak, nedensellik ilişkisi VAR modeline dayanan Granger nedensellik testi ile araştırılmıştır.

3.3.1. Durağanlık Testi

Zaman serisi regresyonlarının ilk aşamasında serilerin birim kök süreci kontrol edilmelidir. Zaman serisi verilerinin durağan olup olmadığını tespit etmek amacıyla birim kök testlerinden yararlanılır. Bu çalışmada değişkenlerin durağanlığını kontrol etmek için Dickey & Fuller (1979) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi kullanılmıştır. ADF testi (2) numaralı denklemle açıklanabilir (Dickey & Fuller (1979)):

$$\Delta Y_t = \theta + (\rho - 1)Y_{t-1} + \varphi T + \delta \Delta Y_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

X_t değişken seriyi temsil ederken, Δ birinci farkları temsil eder, Akaike bilgi kriteri (AIC) gecikmeli farkları seçmek için kullanılmıştır. $\delta = 0$ ise, X_t birim kök içerir ve serinin birinci farkı alınarak birim kök sınaması yapılır. ADF testinin sıfır hipotezi “birim kök vardır, seri durağan dışıdır” iken, alternatif hipotezi “birim kök yoktur, seri durağandır” şeklinde yazılabilir. Tablo 2’de birim kök testi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 2: Birim Kök Testi

Değişkenler	ADF Testi			
	Seviye	p-değer	1. fark	p-değer
lnCO ₂	-1.046464	0.7201	-4.472873	0.0019 ^a
lnGSYH	-1.769396	0.3861	-4.309390	0.0027 ^a
lnYEI	-1.757250	0.3893	-7.109618	0.0000 ^a
lnYET	-1.944536	0.3075	-5.340092	0.0003 ^a
lnFIN	-0.921134	0.7627	-6.738057	0.0000 ^a

Not: ^a, ^b ve ^c simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerinde serilerin durağan olduklarını ifade etmektedir. Tüm sonuçlar sabit terim içermektedir.

Tablo 2’ye göre bütün değişkenler düzeyde birim kök içermekte olup, birinci farklarında durağandır. Dolayısıyla, değişkenler %1 anlamlılık düzeyinde I(1)’dir.

3.3.2. Eşbütünleşme Testi

Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde eşbütünleşme testinin uygulanması önemlidir. Seriler arasında birden fazla eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Johansen (1988), Johansen & Juselius (1990) ve Johansen (1996) çalışmalarıyla araştırılabilir. Serilerin aynı dereceden entegre (I(1)) olması durumunda Johansen eşbütünleşme analizi yapılabilir (Mert & ağlar, 2019). Bu çalışmada seriler I(1)’de durağan oldukları için değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini araştırmak amacıyla Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Johansen eşbütünleşme testine ilişkin denklem aşağıda verilmiştir (Hdom & Fuinhas, 2020):

$$\Delta Y_t = \gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \gamma_{k-1} \Delta Y_{t-k+1} + \pi Y_{t-k} + \varepsilon \quad (3)$$

(3) numaralı denklemde ε hata terimini, ΔX_t birinci farkında birim kök içermeyen değişkenler için ($n \times 1$) adet değişken vektörünü ifade eder.

Johansen eşbütünleşme testinin sıfır hipotezi “seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur” iken, alternatif hipotezi ise “seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır” şeklinde yazılabilir. Eşbütünleşme ilişkisinin sayısının belirlenmesinde İz istatistiği ve Maksimum Özdeğer istatistiği şeklinde iki istatistikten yararlanılır. Bu istatistiklere dayanarak %5 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezi reddedilirse, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı kabul edilir.

Analizin ikinci aşaması eşbütünleşme analiziyle ilgilidir. Eşbütünleşme testi ve sonrasında nedenselliğin yönünün tespit edilmesinde ilk olarak gecikme uzunluğu tespit edilmelidir. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi amacıyla çeşitli bilgi kriterlerinden yararlanılabilir. Tablo 3’e göre uygun gecikme uzunluğu iki olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Bilgi Kriteri

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	71.49351	NA	2.70e-09	-5.541125	-5.295698	-5.476013
1	139.0728	101.3690*	8.20e-11	-9.089404	-7.616836*	-8.698731
2	169.6597	33.13577	7.05e-11*	-9.554976*	-6.855269	-8.838743*

Uygun gecikme sayısının belirlenmesinin ardından Johansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Tablo 4 bu testin sonuçlarını içermektedir.

Tablo 4. Johansen Eşbütünleşme Testi

Değişkenler: lnCO2, lnGSYH, lnYEI, lnYET, lnFIN							
Eşbütünleşme Sayısı	İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	p- değer	Maksimum Özdeğer İstatistiği	%5 Kritik Değer	p-değer	Sonuçlar
Yok ^a	95.70003	69.81889	0.0001	40.22257	33.87687	0.0077	H ₀ red
En fazla 1 ^a	55.47746	47.85613	0.0082	27.65927	27.58434	0.0489	H ₀ red
En fazla 2 ^a	27.81819	29.79707	0.0832	17.14285	21.13162	0.1654	H ₀ kabul
En fazla 3 ^a	10.67534	15.49471	0.2323	8.883429	14.26460	0.2960	H ₀ kabul
En fazla 4 ^a	1.791909	3.841466	0.1807	1.791909	3.841466	0.1807	H ₀ kabul

Not: ^aİz ve Maksimum Özdeğer istatistiğine göre %5 düzeyinde sıfır hipotezinin reddedildiğini gösterir.

Tablo 4’e göre hem iz istatistiği hem de maksimum özdeğer istatistiği bilgileri değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olduğunu göstermektedir. İz istatistiklerine göre seriler arasında iki

adet eşbütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. Maksimum özdeğer istatistiği bulguları iz istatistiği ile benzerlik göstermekte olup, buradan da iki adet eşbütünleşme ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.3. Uzun Dönem Katsayılarının Tahmini

Philips & Hansen (1990) tarafından geliştirilen FMOLS tahmincisi, eşbütünleşme denklemlerinin seri korelasyon sorununu çözen parametrik olmayan bir yöntemdir. FMOLS tahmincisini kullanmanın temel avantajlarından biri örneklem büyüklüğü ve seri korelasyon nedeniyle içsellik sorununa neden olan parametrenin kernel tahmincilerini kullanarak içsellik sorununu arındırmasıdır (Hdom & Fuinhas, 2020). Bu çalışmada FMOLS ile elde edilen tahminler Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Uzun Dönem Tahminler

FMOLS			
Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	Katsayı	p-değeri
lnCO ₂	lnGSYH	0.0230	0.5004
	lnYEI	-0.0325 ^b	0.0367
	lnYET	-0.1288	0.1669
	lnFIN	0.0721	0.5857
Diagnostik Testler			

Not: ^a, ^b ve ^c simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5’teki bulgular yeşil inovasyon ile çevresel kirlilik arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle, yeşil inovasyondaki %1’lik artış çevresel kirliliği %0.0325 azaltmaktadır. Dolayısıyla, çevresel kirliliğin azaltılmasında yeşil inovasyonun fayda sağladığı görülmekte olup temiz üretim bakımından yeşil teknolojilerin üretim sürecine dahil edilmesi elzemdir. Böylece, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasına yardımcı olunabilir. Bu bulgu, Mongo vd. (2021), Shan vd., (2021), Ali vd. (2022), Özkan vd. (2023) çalışmalarıyla uyumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan, ekonomik büyüme ve finansal gelişmenin katsayısı pozitif iken yenilenebilir enerji tüketiminin katsayısı negatif çıkmış ancak anlamlı olmadığı için yorumlanmamıştır.

3.3.4. Nedensellik Testi

İki seri arasında bir nedensellik ilişkisinin olabilmesi için bir zaman serisinin taşıdığı bilgi miktarının bir bölümünün başka bir zaman serisinin geçmiş değerlerinden elde edilmesi gerekmektedir. Eşbütünleşme denklemlerinden elde edilen hata düzeltme mekanizması ile kısa ve uzun dönem nedensellik ilişkisi belirlenebilmektedir. Vektör Otoregresif Modeller (VAR) ile değişkenlerin içsel ve dışsal olarak ayrımına ihtiyaç duyulmamakta ve uygun VAR modeline karar verildikten sonra (istikrar koşulu, sabit varyans, normallik ve serisel korelasyonun olmaması) Granger nedensellik uygulamasına geçilebilir (Mert & Çağlar, 2019).

Tablo 6, Granger nedensellik sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 6. Nedensellik Testi

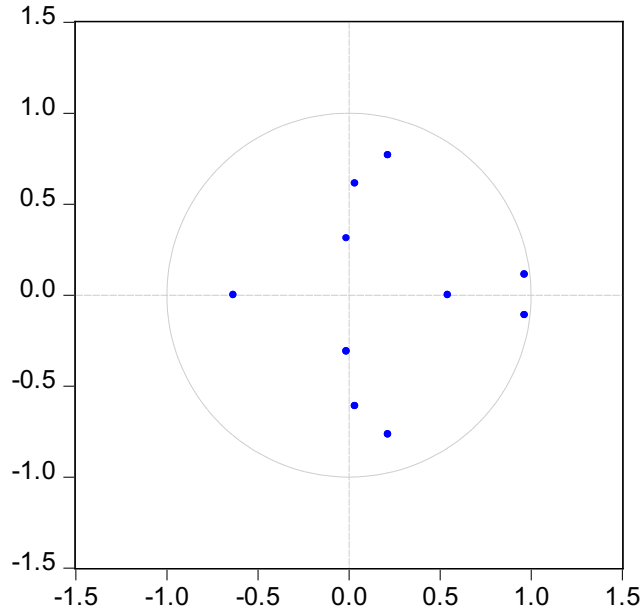
Bağımlı Değişkenler	Bağımsız Değişkenler				
	lnCO ₂	lnGSYH	lnYEI	lnYET	lnFIN
lnCO ₂		1.856 (0.395)	12.237 ^a (0.002)	9.423 ^a (0.009)	6.952 ^b (0.030)
lnGSYH	4.319 (0.115)		0.234 (0.890)	0.874 (0.646)	2.987 (0.224)
lnYEI	0.249 (0.883)	0.301 (0.860)		0.289 (0.866)	1.945 (0.378)
lnYET	3.455 (0.178)	2.945 (0.229)	5.634 ^c (0.060)		1.169 (0.557)
lnFIN	1.377 (0.502)	3.419 (0.181)	11.455 ^a (0.003)	0.346 (0.841)	

Diagnostik Testler		
	Test istatistiği	p-değeri
Normallik	6.830	0.7413
Değişen Varyans	307.889	0.3645
Otokorelasyon	1.220	0.3434

Not: p-değeri parantez içindedir. ^a, ^b ve ^c sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık duzeylerinde nedensellik ilişkisinin olduğunu gösterir.

Tablo 6'daki Granger nedensellik sonuçlarına göre, yeşil inovasyondan çevresel kirliliğe doğru bir nedenselliğin olmadığını söyleyen sıfır hipotezi reddedilmektedir. Sonuç olarak yeşil inovasyon çevresel kirliliğin kısa dönem nedenidir. Bununla birlikte, yenilenebilir enerjiden ve finansal gelişmeden çevresel kirliliğe doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Buna karşılık, ekonomik büyümeden çevresel kirliliğe doğru bir nedenselliğin olmadığını söyleyen sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Tüm bu sonuçlar gözden geçirildiğinde, Türkiye'de çevresel kalite göstergesi ile yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji ve finansal gelişme arasında tek yönlü kısa dönem nedenselliğin çalıştığı söylenebilir. Ayrıca nedensellik bulguları, yeşil inovasyondan yenilenebilir enerji tüketime doğru tek yönlü ve yeşil inovasyondan finansal gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini doğrulamıştır. Son olarak, bağımlı değişkenin ekonomik büyüme ve yeşil inovasyon olduğu modellerde ise nedensellik bulgusu elde edilememiştir.

şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Birim emberi
Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

Ayrıca, diagnostik test bulguları da VAR modelinin kurulumunda bir hatanın olmadığını belirlemek amacıyla Tablo 6'ya eklenmiştir. VAR (2) modeli uygun bir model olarak tüm koşulları (Jarque-Bera normallik testine göre hata teriminin normal dağıldığı, White değişen varyans testine göre modelde sabit varyans olduğu ve LM testine göre modelde otokorelasyonun bulunmadığı) 0.01 yanılma düzeyinde sağlamıştır. Son olarak şekil 1'de karakteristik köklerin tamamının çember içerisinde yer aldığı görülmekte olup, VAR (2) modelinde durağanlık koşulunun da sağlandığı söylenebilir.

4. SONUÇ

Son yıllarda özellikle iklim değişikliğinden kaynaklanan küresel kaygıların daha da artması politika yapıcıların ve araştırmacıların bu konuya daha fazla önem vermesine neden olmuştur. Gelenen noktada lkeler çevresel bozulmayı önlemeye ve CO₂ emisyonunu azaltmaya daha fazla

odaklanmışlardır. Ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu, belli bir eşik düzeye kadar ekonomik büyümenin çevre kalitesini azaltacağını ancak eşik düzey aşıldıktan sonra artan gelir ve teknolojik büyüme ile çevresel bozulmanın azalacağını ileri süren Çevresel Kuznets Eğrisi Grossman ve Krueger tarafından geliştirildikten sonra ekonomik büyümeyle birlikte çevresel sorunların çözüleceğine inanıldı. Ancak çevresel kaliteyi korumayan ve iyileştirmeyen bir kalkınma sürecinin sürdürülemeyeceği muhakkaktır. Bu nedenle dikkatler çevre sorunlarına kaydırıldı. Bu kapsamda artan çevresel endişeler, çevre sorununu çözmek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yeşil teknoloji yeniliklerine olan ilgiyi artırdı. Özellikle, inovasyona çevresel performansı iyileştirmenin ve sürdürülebilir hedeflere ulaşmanın anahtarı olarak giderek daha fazla bakılmaya başlandı.

Bu çalışmada Türkiye’de 1995-2020 döneminde yeşil inovasyon, yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve çevresel kirlilik (CO₂ emisyonu) arasındaki ilişki Johansen eşbütünleşme ve nedensellik testlerine başvurularak araştırılmıştır. ADF birim kök testi sonuçları tüm değişkenlerin birinci farkında durağan olduklarını göstermiştir. Ardından, Johansen eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun dönemli ilişki yakalanmış ve FMOLS tahmincisi ile de yeşil inovasyonun çevre kalitesine katkı sunduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Son olarak VAR modeline dayanan Granger nedensellik bulguları da Türkiye’de yeşil inovasyondan, yenilenebilir enerjiden ve finansal gelişmeden CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü kısa dönem nedenselliğinin olduğunu göstermiştir.

Ekonomik büyüme artırılırken çevresel zararlar azaltılabilir. Yeşil inovasyon daha az çevresel zararlar ekonomik kalkınmayı sağlamada önemli bir faktördür. Çevresel yeniliklerin geliştirilmesi için ekonomi yöneticilerinin bunu sağlayacak politikaları hayata geçirmesi gerekmektedir. Hükümetlerin yeşil inovasyon odaklı bir kalkınma modeli geliştirmesi sürdürülebilir kalkınma açısından da etkili olacaktır. Bu amaçla yeşil inovasyonu destekleyecek mali teşvikler, sübvansiyonlar gibi politikaların hayata geçirilmesi gereklidir. Bununla birlikte üretim faaliyetinin neden olduğu çevresel bozulmaları en aza indirebilmek için firmaların daha çevre dostu teknolojileri benimsemeleri ve kullanmaları teşvik edilmelidir. Son olarak, hükümetin yeşil teknolojilerin geliştirilmesine yönelik Ar-Ge faaliyetlerine daha fazla destek aktarmasının ve buna yönelik girişimleri desteklemesinin çevresel kalitenin iyileştirilmesinde faydalı olacağı düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Ahmad, M., Jiang, P., Murshed, M., Shehzad, K., Akram, R., Cui, L., & Khan, Z. (2021). Modelling the dynamic linkages between eco-innovation, urbanization, economic growth and ecological footprints for G7 countries: Does financial globalization matter?. *Sustainable Cities and Society*, 70, 102881.
- Ahmad, N., Youjin, L., & Hdia, M. (2022). The role of innovation and tourism in sustainability: Why is environment-friendly tourism necessary for entrepreneurship?. *Journal of Cleaner Production*, 379, 134799.
- Akca, H. (2021). Environmental Kuznets Curve and financial development in Turkey: evidence from augmented ARDL approach. *Environmental Science and Pollution Reserach*, 28, 69149–69159.
- Ali, N., Phoungthong, K., Techato, K., Ali, W., Abbas, S., Dhanraj, J. A., & Khan, A. (2022). FDI, green innovation and environmental quality nexus: New insights from BRICS economies. *Sustainability*, 14(4), 2181.
- Amer, E. A. A. A., Meyad, E. M. A., Meyad, A. M., Mohsin & A. K. M. (2024). Impacts of renewable and disaggregated non-renewable energy consumption on CO₂ emissions in GCC countries: A STIRPAT model analysis. *Heliyon*, 10, e30154.

- Avcı, P., Sarıgöl, S. S., Karataşer, B., etin, M., & Aslan, A. (2024). Analysis of the relationship between tourism, green technological innovation and environmental quality in the top 15 most visited countries: Evidence from method of moments quantile regression. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 1-19.
- Brohi, A. A., & Suzuki, Y. (2023). Does green innovation moderate between FDI and environmental sustainability? Empirical evidence from South Asia. *Plos one*, 18(11), e0288532.
- Bulut, U. (2017). The impacts of non-renewable and renewable energy on CO₂ emissions in Turkey. *Environmental Science and Pollution Reserach*, 24, 15416-15426.
- Cetin, M., Ecevit, E. & Yucel, A.G. (2018). The impact of economic growth, energy consumption, trade openness, and financial development on carbon emissions: empirical evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 36589–36603.
- Chen, H., Yi, J., Chen, A., Peng, D., & Yang, J. (2023). Green technology innovation and CO₂ emission in China: Evidence from a spatial-temporal analysis and a nonlinear spatial Durbin model. *Energy Policy*, 172, 113338.
- Dickey, D. & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimates for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Ding, Q., Khattak, S. I., & Ahmad, M. (2021). Towards sustainable production and consumption: Assessing the impact of energy productivity and eco-innovation on consumption-based carbon dioxide emissions (CO₂) in G-7 nations. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 254-268.
- Doğanlar, M., Mike, F., Kızılkaya, O. & Karlılar, S. (2021). Testing the long-run effects of economic growth, financial development and energy consumption on CO₂ emissions in Turkey: new evidence from RALS cointegration test. *Environmental Science and Pollution Reserach*, 28, 32554–32563.
- Ganda, F. (2019). The impact of innovation and technology investments on carbon emissions in selected organisation for economic co-operation and development countries. *Journal of cleaner production*, 217, 469-483.
- Guinot, J., Barghouti, Z., & Chiva, R. (2022). Understanding green innovation: A conceptual framework. *Sustainability*, 14(10), 5787.
- Hdom, H. A. D. & Fuinhas, J. A. (2020). Energy production and trade openness: Assessing economic growth, CO₂ emissions and the applicability of the cointegration analysis. *Energy Strategy Reviews*, 30, 100488.
- İnançlı, S. & Torusdağ, M., (2021). Analysis of the relationship between innovation, CO₂ emission and renewable energy in Turkey. *Journal of Life Economics* 8(4), 513-521.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with application to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Karaaslan, A., amkaya, S. (2022). The relationship between CO₂ emissions, economic growth, health expenditure, and renewable and non-renewable energy consumption: Empirical evidence from Turkey. *Renewable Energy*, 190, 457-466.
- Lv, J., Wang, N., Ju, H., & Cui, X. (2023). Influence of green technology, tourism, and inclusive financial development on ecological sustainability: Exploring the path toward green revolution. *Economic Research-Ekonomska Istrağivanja*, 36(1), 2116349.
- Mert, M. & ağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi* (Birinci Baskı). Detay Yayıncılık.
- Mongo, M., Belaïd, F., & Ramdani, B. (2021). The effects of environmental innovations on CO₂ emissions: Empirical evidence from Europe. *Environmental Science & Policy*, 118, 1-9.

- Musah, A., & Yakubu, I. N. (2022). Exploring industrialization and environmental sustainability dynamics in Ghana: A fully modified least squares approach. *Technological Sustainability*, 2(2), 142-155.
- OECD (2013). *Green Innovation in Tourism Services*. OECD Tourism Papers, 2013/01, OECD Publishing, Paris.
- Oğuztürk, B. S. & Özbay, F. (2022). The relationship between green innovation, CO2 emissions, gross domestic product, and renewable energy supply: A paneş data analysis for BRICS countries and Turkey. *İstanbul Business Research*, 551(1), 237-256.
- Ozkan, O., Khan, N., & Ahmed, M. (2023). Impact of green technological innovations on environmental quality for Turkey: Evidence from the novel dynamic ARDL simulation model. *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 72207-72223.
- Peng, Y., & Zhu, D. (2023). Assessing technological innovation and sustainable environment: Tourism perspective of advanced panel methods. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 36(3), 2194946.
- Philips, P.C. & Hansen, B.E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Qamruzzaman, M. (2022). Nexus between environmental innovation, energy efficiency and environmental sustainability in the lower-income economy. *GSC Advanced Research and Reviews*, 12(1), 68-83.
- Razzaq, A., Fatima, T., & Murshed, M. (2023). Asymmetric effects of tourism development and green innovation on economic growth and carbon emissions in top 10 GDP countries. *Journal of Environmental Planning and Management*, 66(3), 471-500.
- Shabir, M., Hussain, I., Işık, Ö., Razzaq, K., & Mehroush, I. (2023). The role of innovation in environmental-related technologies and institutional quality to drive environmental sustainability. *Frontiers in Environmental Science*, 11, 1174827.
- Shan, S., Genç, S. Y., Kamran, H. W., Dinca, G. (2021). Role of green technology innovation and renewable energy in carbon neutrality: A sustainable investigation from Turkey. *Journal of Environmental Management*, 294, 113004.
- Sharif, A., Kocak, S., Khan, H. H. A., Uzuner, G., & Tiwari, S. (2023). Demystifying the links between green technology innovation, economic growth, and environmental tax in ASEAN-6 countries: The dynamic role of green energy and green investment. *Gondwana Research*, 115, 98-106.
- Sun, Y., Duru, O. A., Razzaq, A., & Dinca, M. S. (2021). The asymmetric effect eco-innovation and tourism towards carbon neutrality target in Turkey. *Journal of Environmental Management*, 299, 113653.
- Tiwari, S., Sharif, A., & Sofuoğlu, E. (2023). The role of financial depth and green technology innovation towards carbon neutrality in the USA. SSRN, <https://ssrn.com/abstract=4575457>.
- TÜİK (2023). Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2021-49672&dil=1>.
- Udemba, E. N., Emir, F., Khan, N. U., & Hussain, S. (2022). Policy inference from technological innovation, renewable energy, and financial development for sustainable development goals (SDGs): Insight from asymmetric and bootstrap Granger causality approaches. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(39), 59104-59117.
- Wei, Z., & Lihua, H. (2023). Effects of tourism and eco-innovation on environmental quality in selected ASEAN countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(15), 42889-42903.

- Xiao, Z., & Qamruzzaman, M. (2022). Nexus between green investment and technological innovation in BRI nations: What is the role of environmental sustainability and domestic investment?. *Frontiers in Environmental Science, 10*, 993264.
- Xie, P., & Jamaani, F. (2022). Does green innovation, energy productivity and environmental taxes limit carbon emissions in developed economies: Implications for sustainable development. *Structural Change and Economic Dynamics, 63*, 66-78.
- Yikun, Z., Leong, L. W., Abu-Rumman, A., Shraah, A. A., & Hishan, S. S. (2023). Green growth, governance, and green technology innovation. How effective towards SDGs in G7 countries?. *Economic research-Ekonomska istraživanja, 36*(2).
- Zhang, Q., Chen, J., Guan, W., Wang, Y., & Ahmed, M. (2022). Asymmetric impacts of technology innovation and environmental quality on tourism development in emerging economies. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 35*(1), 5114-5130.

Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) Hypothesis with agri-environmental Indicators for Sustainable Growth in the 100th Anniversary of the Republic of Türkiye

Cumhuriyetin 100. Yılında Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) Hipotezinin Tarım-Çevre Göstergeleriyle Sürdürülebilir Büyüme İçin Yeniden İncelenmesi

Maya MOALLA¹

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to re-investigate the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis in Turkey over the period spanning from 2000Q1 to 2020Q4.

Design/Methodology: ARDL analysis was conducted to validate the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis considering the agri-environmental indicators reconstructed by utilizing the Principal Component Analysis (PCA) based on 13 variables.

Findings: The results corroborate the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis, where initially economic activities boost releases, but sustained investments in cleaner technologies and efficiency eventually improve the environment. The study suggests promoting sustainable agricultural practices, increasing investments in clean technologies and infrastructure, and enhancing regulatory measures to mitigate methane emissions. These results align with and support the existing body of literature.

Limitations: The data limitation of agri-environmental indicators.

Originality/Value: it applies Narayan and Narayan's (2010) alternative method to validate the EKC hypothesis, offers a nuanced, EKC analysis by examining a wide range of environmental indicators following Cole et al. (1997), focuses on agri-environmental indicators to assess Turkey's economic alignment with sustainable development goals, and reconstructs these indicators using Principal Component Analysis (PCA) with 13 variables.

Keywords: EKC hypothesis, Growth, Agri-environmental indicators.

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, 2000Q1'den 2020Q4'e kadar olan dönemde Türkiye'deki Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezini yeniden incelemektir.

Tasarım/Yöntem: EKC hipotezini doğrulamak için, 13 değişkene dayalı olarak Temel Bileşen Analizi (PCA) ile yeniden yapılandırılan tarım-çevre göstergeleri dikkate alınarak Gecikmesi Dağıtılmış Ototegresif Model (ARDL) analizi yapılmıştır.

Bulgular: Sonuçlar, başlangıçta ekonomik faaliyetlerin emisyonları artırdığı, ancak sürdürülebilir yatırımların temiz teknolojilere ve verimliliğe yöneltilmesiyle çevrenin iyileştiği Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezini doğrulamaktadır. Çalışma, sürdürülebilir tarım uygulamalarının teşvik edilmesini, temiz teknolojilere ve altyapıya yönelik yatırımların artırılmasını ve metan emisyonlarını azaltmak için düzenleyici tedbirlerin güçlendirilmesini önermektedir. Bu sonuçlar, mevcut literatürle uyumlu olup onu desteklemektedir.

Sınırlılıklar: Bu çalışmanın sınırlılıkları, tarım-çevre göstergelerinin veri kısıtlamalarından kaynaklanmaktadır.

Özgünlük/Değer: Bu araştırma, Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezini doğrulamak için Narayan ve Narayan'ın (2010) alternatif yöntemini kullanmakta, Cole et al. (1997) yöntemini takip ederek geniş bir çevresel gösterge dizisini analiz etmekte, Türkiye'nin ekonomik uyumunu sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle değerlendirmek amacıyla tarım-çevre göstergelerine odaklanmakta ve bu göstergeleri 13 değişken kullanarak Temel Bileşen Analizi (PCA) ile yeniden yapılandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: EKC hipotezi, Büyüme, Tarım-Çevre göstergeleri.

¹ Dr., Mersin Büyükşehir Belediyesi, mayamoalla@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4076-2790

1. GİRİŞ

The EKC hypothesis indicates a nexus that takes on a reverse U-shape between environmental degradation and economic evolution. When the economy grows, environmental degradation increases, but after a certain per capita income level is attained, further economic evolution leads to improvements in environmental quality. This concept derives its name and shape from the original Kuznets curve, introduced by Simon Kuznets, which prescribes a similar nexus between income inequality and economic development (Kuznets,1955). The Kuznets Curve postulates that in the nascent stages of economic growth, industrialization drives increased pollution and resource depletion as economic output is prioritized over environmental concerns. Over time, as income levels rise, societies begin to value environmental quality more highly, leading to increased demand for environmental regulations, cleaner technologies, and a shift towards service-oriented and less polluting industries.

This heightened awareness and incremental action can be observed through three effects, namely, the impact of scale, the impact of composition, and the impact of technology. The impact of scale indicates the bearing of increased economic activity on the environment. Economic growth initially causes higher levels of pollution as more resources are extracted and more waste is produced. However, a composition effect arises as economies evolve and shift from agriculture to manufacturing and then to services. Such structural change can first increase pollution but ultimately leads to cleaner industries eventually dominating the economy. Additionally, the technical effect demonstrates that as income levels increase, economies invest in cleaner technologies and more efficient production processes, thus reducing the environmental impact of economic activities. Collectively, these effects contribute to the reversed form of the (EKC), where pollution levels rise with economic growth to a certain point and then decrease as economies mature and prioritize environmental sustainability (Shafik, 1994; Grossman and Krueger, 1991; Panayotou, 1995).

EKC is explained theoretically. It is notionally drawn from the intersection of marginal cost and marginal benefit curves, thus reflecting the trade-off between economic evolution and environmental quality. It can also be extracted from the technological nexus between consumption and the mitigation of unwanted by-products, indicating that economic growth first leads to environmental degradation, which eventually diminishes as incomes rise and technologies for mitigation improve (Andreoni and Levinson, 2001). This perspective is aligned with both Pareto efficient policies and decentralized market economies since pollution is treated as a factor of production, but its incidence on environmental quality is contingent on the existence of property rights. Such a dynamic process implies the allocation of capital to both production, creating pollution, and environmental sectors, cleaning up or improving the environment. Mitigation expenditures are instrumental in minimizing pollution from production activities, although they may not fully account for long-lived pollutants such as hazardous waste that are not easily mitigated or transported (Gawande et al., 2001). The association between pollution and income can theoretically be identified under different circumstances and interactions between environmental and economic considerations (Dinda, 2004).

Over time, criticisms and revisions of the Kuznets Environmental Curve have arisen. Stern (2004) criticized early EKC studies for methodological deficiencies, such as the use of cross-sectional data that may not accurately capture the dynamic nexus between economic evolution and environmental quality. Stern highlighted the significance of considering non-stationarity in the data and utilizing panel data methods to obtain more reliable results. Narayan and Narayan's (2010) share the view of EKC's weak econometric foundations with Stern. Furthermore, they identify a correlation or multicollinearity in papers that model releases as a function of income utilizing both squared and cubed income variables. Moreover, they identify a major issue when estimating the turning point in the EKC hypothesis, that is, the income level at which economic growth starts to improve environmental quality, since that literature shows unrealistic turning points, thus indicating model misspecification. To rectify that issue, the authors suggest comparing short- and long-run income elasticity, with the smaller long-term elasticity suggesting that economic growth ultimately reduces CO₂ emissions. From another point of view, Cole et al. (1997) confirmed that substituting time-series

data with cross-sectional data or replacing global data with regional or country-specific data can produce different turning points and, in some instances, no turning point at all.

Further insights have been provided to this discussion. Galeotti et al. (2006) suggested that developed countries with advanced technology and stringent environmental regulations are more likely to exhibit an EKC pattern, implying that these nations can achieve a reduction in environmental degradation as their economies grow, in contrast to developing countries where such a pattern is not observed. Osabuohien et al. (2013) underscored the importance of strong institutions in mitigating environmental degradation, indicating that robust environmental management policies lead to environmental quality improvements even at low-income levels, with institutional quality significantly modulating the nexus between economic evolution and environmental deterioration in sub-Saharan Africa (SSA). Lipford and Yandle (2010) evaluated EKC in the G8 and five developing countries, concluding that improvements in income alone may not suffice to mitigate global CO₂ releases, questioning the usefulness of EKC for carbon emissions. Taguchi (2013) demonstrated that while CO₂ releases tend to increase with income, sulfur releases follow the expected inverted U-shape, indicating the need for pollutant-specific policies. The mixed results in the literature do highlight the necessity for further analysis to rigorously test the EKC hypothesis's validity.

This work aligns with Narayan and Narayan (2010), following their alternative method to address the issue of unrealistic turning points, by comparing short- and long-term income elasticity. Moreover, using time-series data, it follows Cole et al. (1997) focusing on country-specific data to provide a more nuanced EKC analysis. The majority of research in the economic literature is concentrating on CO₂ releases as a proxy for environmental degradation to test the viability of the EKC. For example, the studies conducted by Işık et al. (2021), Bekun et al. (2021), Alharthi et al. (2021), Touitou & Langarita (2021), Liu (2020), Shahbaz & Sinha (2019) and Farooq et al. (2022). This work will make a difference by considering methane releases as a proxy for environmental degradation. There are two reasons behind our selection. The first reason: Methane has a considerably higher global warming potency than CO₂. As per the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), CH₄ is 28-36 times more powerful than CO₂, on a 100-year timescale. Despite the higher concentration of CO₂ in the atmosphere, the contribution of methane to global warming is much more pronounced over the same period, accountable for around 30% of global temperature increases worldwide since the Industrial Revolution, underscoring the urgent need for immediate and sustained reductions in methane emissions to manage short-term global warming and improve air quality (IEA, 2022). With about 40% of anthropogenic methane emissions, the energy sector is a substantial contributor, accounting for an estimated 135 million tons of emissions in 2022 (IEA, 2022). The second reason: Turkiye presents an attractive case study considering its complex energy portfolio and rapid economic transformation, with total GHG emissions increased by 127%. In particular, Methane emissions increased by 41.8%, reaching 60 MtCO₂e per year. As per World Bank data, Turkiye's CH₄ releases in 2019 were estimated at 49.3 million MtCO₂e, ranking the country 35th globally. From 1990 onwards, the agriculture sector has been the dominant source of Turkiye's CH₄ releases. The releases from the energy and waste sectors spiked in 2010 and have since fluctuated. However, the Country's National Inventory estimated total methane releases in 2020 at 64 MtCO₂e per year, with a notable increase in the waste sector.

According to World Bank statistics, Turkiye's dependence on fossil fuels for energy consumption has significantly contributed to environmental degradation, rising from 62.18% in 1968 to 90.57% in 2008. This figure, however, dropped to 87.59% by 2015, thanks to proactive investments in line with sustainable development goals (WDI, 2018). Whether Turkiye's economic trajectory is aligned with sustainable development goals or whether it is driven by policies that focus primarily on economic growth is very important to assess. In this context, using the PCA method (Principal Component Analysis) and utilizing 13 variables, this study reconstructed the Agri-environmental indicators, which are indispensable for monitoring incorporation of environmental considerations into the Common Agricultural Policy (CAP). These indicators are essential for improving understanding of the environmental impacts of agriculture, guiding policy decisions, and promoting sustainable practices. The relevance of these indicators has been underscored by various European Council commissions, commencing with the Cardiff European Council in 1998 and further promoted by the

Helsinki and Gothenburg Councils, which integrated the environmental aspects into agriculture, associating them with sustainable development strategies and regular reporting. The IRENA, launched in 2002, has been an instrumental step in the development of a comprehensive set of Agri-environment indicators, which serve key purposes such as: offering insights on the state and transformations of the agricultural environment, tracking the environmental impact of agricultural activities, assessing the impact of policies related to agriculture and the environment, shaping policy decisions, illustrating agri-environmental interactions to the public, and enhancing understanding and support for sustainable practices. The potential additions of this manuscript to the current literature can be conceptualized as follows: a) applying Narayan and Narayan's (2010) alternative method to examine the validity of EKC, b) providing a more nuanced EKC analysis by examining a wide range of environmental indicators, following Cole et al. (1997), c) considering agri-environmental indicators to scrutinize compliance of Turkiye's economic trajectory with sustainable development goals, d) reconstructing the agri-environmental indicators using the PCA method (Principal Component Analysis) utilizing 13 variables. This research is arranged as outlined below: Segment 2 comprises the literature review; Segment 3 discusses the data collection and methodological context; Segment 4 introduces the empirical implications; and Segment 5 concludes with basic insights and policy implications.

2. A SUMMARY OF RELEVANT STUDIES

The interconnection between pollution and economic evolution within the context of the EKC hypothesis has been a central area of concentration in environmental economics, in particular, since global warming started to become a critical concern in the early 1990s. While considerable research has investigated CO₂ releases, in light of its prominent role in global warming, fewer studies have centered on methane releases, despite methane's pronounced greenhouse mien. This paper seeks to address this gap by utilizing methane releases as an indicator of environmental deterioration. Shokoohi et al. (2022) investigated the bearing of the intensity of energy and economic evolution on the quality of the environment in Iran, Iraq, and Turkiye, assessing the validity of the EKC hypothesis and comparing the ecological footprint (EF) and CO₂ releases during the period spanning from 1971 to 2015, utilizing ARDL approach. With both CO₂ and EF indicators, the outcomes revealed a reversed U-shaped nexus between income per capita and environmental deterioration in Turkiye, highlighting the energy intensity as a key factor in environmental degradation. Boluk & Karaman (2024) investigated the miens of agriculture, energy usage, and economic expansion on environmental deterioration in Turkiye from 1968 to 2020 by validating the EKC utilizing EF as a sustainability indicator. The EKC hypothesis for Turkiye has been corroborated by the initial outcomes, indicating that environmental degradation initially worsens with economic growth but enhances when GDP achieves higher levels. Elevations in per capita agricultural value added and per capita energy consumption contribute to greater per capita ecological footprints, with energy consumption and agricultural production being the main factors deteriorating environmental quality. The causality analysis demonstrates a growth relationship between GDP and agriculture, as well as between energy consumption and the ecological footprint, suggesting that government policies should prioritize sustainable economic development. The long-term nexus between CO₂ releases, energy usage, economic activities, and governance issues had been explored by Ojaghlou et al. (2023) for Turkiye over the period from 1980 to 2021, utilizing the STIRPAT and the EKC hypothesis; and applying dynamic conditional correlation (DCC) and ARDL-linked methodologies. A long-run association between the variables is evident under the STIRPAT model, indicating that economic evolution and energy consumption positively influence CO₂ releases and thereby contribute to environmental deterioration. The EKC model also confirmed these results for Turkiye, demonstrating an N-shaped EKC. Furthermore, under the DCC model, whereas improving energy efficiency can contribute to the reduction of CO₂ releases, the evolution of the economy considerably boosts them. The nexus between renewable electricity, public debt, economic evolution, and CO₂ releases during 1990-2020 had been investigated by Zeraibi et al. (2023) for emerging economies, including Turkiye; utilizing Augmented mean group (AMG), dynamic ordinary least square (DOLS), and fully modified ordinary least square (FMOLS) models; demonstrating that renewable electricity and public debt reduce CO₂ releases. In these countries, a N-shaped nexus is evident between per capita CO₂ releases and GDP per capita. In addition, the study identifies a two-way causal relationship between economic development and public debt, CO₂ emissions and economic evolution, public debt and CO₂ releases, and renewable

electricity and economic evolution. This calls for the promotion of renewable energy, boosting renewable electricity production, and attaining sustainable economic evolution through CO₂ releases reductions. To explore how external debt affects the environment in Türkiye, Beşe & Friday (2022) utilized an autoregressive distributed lag model, with a particular focus on the nexus between CO₂ releases per capita, GDP per capita, and per capita ecological footprint. A reversed U-shaped nexus between CO₂ releases and external debt is evident, with no association between per capita ecological footprint and external debt. The outcomes revealed a bidirectional causal nexus between external debt and economic evolution, with a significant mien of economic evolution on the per capita ecological footprint in the long run. Additionally, causal nexus running from external debt to releases is evident; indorsing additional analysis to deeper understand the nexus between these variables. Magazzino et al. (2024) analyze the determinants of methane releases, a significant yet less researched greenhouse gas known to contribute to climate change; by investigating several factors including domestic credit to the private sector, total central government debt, GDP per capita, exports, total unemployment, urban population, renewable energy consumption, Voice and Accountability, and Gini Index; utilizing data from 192 countries from 1960 to 2022. Except the Gini Index, considerable miens of all variables across different distribution quantiles were recorded under the Panel Quantile Regression (PQR) estimates. According to the (SRT) model, methane releases are more likely to be reduced in poorer and resource-rich countries; indicating that public measures such as green education, digitalization, green financing, greater Voice and Accountability, and the promotion of green jobs could support these countries in effectively mitigating climate change and improving their efforts to reduce methane releases. Employing the ARDL model for the period 1975-2020, Çobanoğulları (2024) explores the nexus between economic evolution, CO₂ releases, and health expenditures in Türkiye; showing that the analyzed variables are correlated both in the long- and short-run. The outcomes revealed that economic growth without renewable energy sources can increase CO₂ releases, specially, a 1% economic evolution increment leads to a 0.553% (0.297%) upsurge in CO₂ releases in the short run (long run); proposing transitioning to low-carbon technologies through improved energy efficiency and greater use of renewable energy to support sustainable economic evolution and alleviate the increase of emissions. Moreove, the study recommend that Turkey's health sector might improve through greater adoption of renewable energy or more efficient use of fossil fuels; based on the result indicated that a 1% increase in health expenditure leads to a 0.124% reduction in CO₂ releases in the long run. Furthermore, the study warns that long-term population growth could adversely impact CO₂ releases in Türkiye. Karahasan & Pinar (2021) utilize sulfur dioxide (SO₂) measurements in Turkish provinces during 2004-2019 to validate the EKC hypothesis. Contrary to previous studies that use country-level data or disregard spatial dimensions, this paper applies spatial econometrics to account for spatial dependence and biases due to spatial spillovers. The evidence suggests a non-linear link between regional economic development and environmental deterioration, but instead of the expected inverted U-shaped EKC, there was a U-shaped relation between economic development and SO₂ levels. The authors argue that these implications are robust even when regional spillovers are taken into account and indicate that Türkiye requires a revised post-2000 action plan to effectively tackle increasing environmental degradation. Daştan & Eygü (2023) examines the correlations between unemployment, income growth, and environmental impairment in Türkiye utilizing the Environmental Phillips Curve (EPC) and EKC frameworks. The study utilizes the (AARDL) model and examines annual data for the 1980-2018 period. To obtain robust results, the study includes six models in which natural resource rents, renewable energy consumption, foreign direct investment, financial development, and urbanization are included as control variables. The evidence confirms both the EPC and EKC hypotheses in the short and long run, demonstrating that natural resource rents raise the ecological footprint, while urbanization enhances environmental quality. Nevertheless, renewable energy, FDI, and financial development do not affect the environment substantially. Their analysis infers that without raising environmental awareness, integrating green energy technologies, expanding the use of renewable energy, and educating the labor force, increasing employment may hinder Türkiye's long-term development objectives. Degirmencioglu Aydin & Aydin (2023) investigated the main economic sectors' impact on environmental pollution in Türkiye during 1985-2017 per the EKC hypothesis. They also investigate the legal liabilities of companies concerning environmental pollution. Utilizing Fourier unit root and cointegration tests that account for structural breaks, they find that the EKC hypothesis holds only for construction companies that adversely affect

environmental quality. The authors propose specific legal regulations designed to curb environmental pollution in the construction industry; demonstrating the critical role of corporate companies' environmental consciousness in promoting sustainable economic growth. Including Türkiye, Cho et al. (2013) have proven the EKC hypothesis for methane (CH₄) in 22 OECD nations; utilizing a fully modified ordinary least squares (OLS) approach, and using panel unit root and panel cointegration tests to inspect the associations between energy usage, CO₂ releases, and GDP for these countries over the period from 1971 to 2000. Testing the EKC hypothesis for total greenhouse gases (GHGs) and other greenhouse gases such as nitrous oxide and methane, the study demonstrates that energy use remains an essential factor in accounting for GHG emissions in OECD countries. By investigating the association between economic evolution and releases of eight air pollutants (CH₄, CO₂, NO_x, N₂O, SO_x, NMVOC, CO, and NH₃) over the period 1995-2009; Fujii and Managi (2015) revealed an N-shaped association for CH₄ releases in 39 countries, including Türkiye. They weigh the EKC hypothesis against 16 individual industrial sectors and the total industrial sector, demonstrating that at least ten industries do not exhibit an EKC nexus for these pollutants. However, this linkage is observable at the country and total industrial sector levels. Key sectors that significantly affect the EKC nexus on a country and total industrial landscape include sectors that emit CO₂, N₂O, CO and NMVOCs. The results highlighted that EKC turning points and the association between economic development and pollutant emission trends differ by sector and pollutant, indicating the necessity for new environmental policies, such as a sectoral crediting mechanism that considers the specific characteristics of industrial emissions.

The existing literature review underlines the intricate and diverse nature of the nexus between economic evolution and environmental pollution under the EKC hypothesis. Whereas CO₂ releases are extensively scrutinized due to their considerable mien on global warming, less attention was given to other greenhouse gases, such as methane, also having a prominent greenhouse bearing. The literature demonstrates that the EKC hypothesis is applicable to specific pollutants and contexts, however, it is not necessarily universal. For instance, economic evolution initially causes more environmental mutilation, which later improves, validating the EKC hypothesis for an ecological footprint (EF) and CO₂, yet not consistently across all pollutants or sectors. Energy intensity, agricultural practices, public debt, renewable energy, and sector-specific characteristics are key factors determining these associations, underlining the critical need for specific environmental policies that consider these diverse factors, including promoting renewable energy, enhancing energy efficiency, and enforcing sector-specific regulations to mitigate environmental impacts while fostering sustainable economic evolution.

3. DATA AND METHODOLOGY

The principal intention of this study is to reinvest the EKC hypothesis utilizing CH₄ releases as a proxy for environmental deterioration and considering the Agri-environmental indicators (IND), reconstructed via Principal Component Analysis (PCA) based on 13 variables outlined in Table 1.

Table 1: PCA Index Construction

Variable	Unit	Source
Total Fertilizers	Tons	OECD
Total Inorganic Fertilizers	Tons	OECD
Net input of manure	Tons	OECD
Livestock Manure Production	Tons	OECD
Total Cattle	Tons	OECD
Total Pigs	Tons	OECD
Total Sheep and Goats	Tons	OECD
Total Poultry	Tons	OECD
Total Other Livestock	Tons	OECD
Total Seeds and Planting Materials	Tons	OECD
Other Nutrient Inputs	Tons	OECD
Atmospheric deposition	Tons	OECD
Biological Fixation	Tons	OECD

To attain these objectives, a model is constructed using quarterly data covering the period from 2000Q1 to 2024Q4, presented in Equation (1):

$$\ln MET_t = \beta_0 + \beta_1 \ln ECF_t + \beta_2 \ln GDP + \beta_3 \ln GFC_t + IND + \varepsilon_t \quad (1)$$

In Equation (1), Where MET indicates methane gas releases measured as kt of CO2 equivalent, GDP denotes GDP in constant 2015 US\$, ECF denotes Electricity from fossil fuels measured as TWh, GFC denotes the gross fixed capital formation in constant 2015 US\$, t denotes the time, and ε_t symbolizes the error term. Barring the data of IND and that of ECF, which was obtained from Our World in Data, the data of the rest variables originates from the World Development Indicators (World Bank) for Türkiye. A standardized unit is required to account for distributional differences, as each of these variables is measured in different units. Consistent with prior research, all variables have been log-transformed to aid interpretation and allow for a more flexible analysis (Ehrlich, 1996; Shahbaz et al., 2020). Unit roots generally impede a proper understanding of the volatilities and stationarity characteristics of a series; posing a serious challenge in time series analysis. When a time series is non-stationary, statistical features such as mean and variance may change through time; thus complicating the modeling and forecasting processes. To deal with these challenges, various unit root tests have been developed, namely, Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) tests; to verify the stationary properties of time series data sets and evaluate whether differencing is needed to establish stationarity. Building on the original Dickey-Fuller test, the ADF test treats the autocorrelation problems in the error terms, by incorporating lagged differences of the dependent variable as additional regressors and imposing white noise residuals for a more accurate assessment of the stationarity of the series. However, building on the ADF test, the PP test incorporates more flexible assumptions regarding the error terms; by adjusting the test statistics to account for serial correlation and varying variance in the errors without adding lagged difference; thus becoming more robust when the error terms have weak interdependence and non-uniform distribution. Upon investigating the data set stationarity, the existence of a long-run correlation between the variables will be investigated utilizing an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing approach developed by Pesaran et al. (2001) and Pesaran and Shin (1999). This approach is particularly advantageous when the variables are integrated to different orders, i.e. I(0), I(1), or a combination of both, but not I(2). The bounds testing procedure entails estimating the ARDL model with ordinary least squares (OLS) for the selected lag orders, conducting an F-test for the joint significance of the lagged level variable coefficients, and comparing the calculated F-statistic to the critical value bounds provided by Pesaran et al. (2001). If a long-run association exists, an error correction model (ECM) is reckoned to capture the short-run dynamics and the pace of adjustment toward the long-run equilibrium.

4. FINDINGS AND DISCUSSION

4.1. Consequences of the Unit Root Tests

Table (2) presents the results of the unit root tests, demonstrating that lnMET, lnECF, lnGDP, and IND are non-stationary at their levels but become stationary after first differencing, however, lnGFC is stationary at its level I(0). The consequences of the unit root tests were represented considering the constant case.

Table 2: Consequences of Unit Root Test

Variables	PP		ADF		
	Level	First Difference	Level	First Difference	Decision
lnMET	-0.037 (0.952)	-5.405 (0.0000) ***	-0.438 (0.8965)	-2.849 (0.056) *	I(1)
lnECF	-1.698 (0.428)	-4.849 (0.0001) ***	-1.767 (0.3939)	-3.781 (0.005) ***	I(1)
lnGDP	-0.338 (0.914)	-4.476 (0.0005) ***	-1.611 (0.4724)	-4.456 (0.0005) ***	I(1)
lnGFC	-0.996 (0.752)	-4.717 (0.0002) ***	-2.692 (0.0800) *	-3.259 (0.020) **	I(0)
IND	1.298 (0.999)	-3.135 (0.0278) **	0.187 (0.9702)	-3.129 (0.028) **	I(1)

Source: Author's calculation, 2024

4.2. ARDL Long-Term and Short-Term Estimates

The bounds test for the ARDL model, which is suitable for variables integrated at either I(0) or I(1) order (Pesaran et al., 2001), was employed to investigate the potential long-term interactions among the analyzed variables. Based on the Akaike Information Criterion, the optimal lag length is 10 (AIC: -37.21755; SC: -29.21663), and the model's optimal lag selection is (10,10,10, 9,10). Table (3)

shows the conclusions of the bounds test, indicating that the F-statistic exceeds critical values at all levels, suggesting a long-term cointegration of the variables.

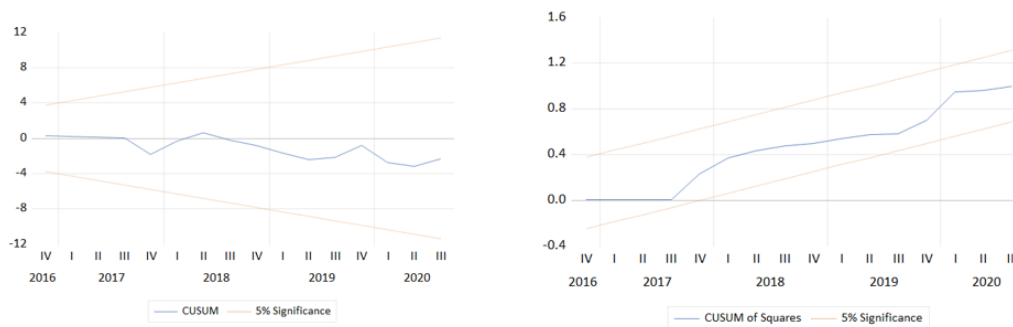
Table 3: Bounds Test Results

F-stat	10%level I(0)- I(1)	5%level I(0)- I(1)	1%level I(0)- I(1)
24.916	2.320-3.232	2.725- 3.718	3.608-4.860

Source: Author’s calculation, 2024

Before examining the short- and long-term coefficients, it is crucial to evaluate the consequences of the diagnostic tests. The Serial Correlation LM test yielded an F-statistic of 0.400532, with a probability value of 0.5348, indicating no serial correlation and thus confirming the independence of error terms over subsequent periods. The Jarque-Bera test yielded an F-statistic of 1.185, with a probability value of 0.553, indicating that the null hypothesis of normality cannot be rejected. Moreover, the heteroskedasticity test produced an F-statistic of 0.523787, with a probability value of 0.4716, suggesting that the model does not exhibit heteroskedasticity. Additionally, the model remains stable over the specified period, confirmed by the CUSUM and CUSUMSQ graphs (Figure 1).

Figure 1: CUSUM and CUSUMsq Results

Source: Author’s calculation, 2024

Labeling the cointegration nexus between the variables enables the analysis of the predicted long-term and short-term elasticities. Table (4) presents the consequences of both long and short-term cointegration.

Table 4: Long-Term and Short-Term ARDL Cointegration Results

Dependent Variable: MET, Model: ARDL (10,10,10,9,10)			
Variable	Coefficient	t-statistics	Prop.
Long Run			
lnECF	-0.052229	-1.101596	0.2844
lnGDP	0.669615	7.211075	0.0000
IND	-0.044408	-5.133194	0.0001
lnGFC	-0.247542	-7.811663	0.0000
Short Run			
Constant	-9.066167	-3.966686	0.0008
$\Delta \ln \text{MET}(-1)$	0.612382	10.13807	0.0000
$\Delta \ln \text{ECF}$	0.103059	7.421055	0.0000
$\Delta \ln \text{GDP}$	5.100974	13.75306	0.0000
ΔIND	0.110946	10.04762	0.0000
$\Delta \ln \text{GFC}$	-1.331140	-13.68391	0.0000
ECM(-1)	-0.237205	-13.74194	0.0000

Source: Author’s calculation, 2024

The results revealed a significant positive nexus between methane releases and economic evolution both in the long and the short term. Table 4 depicts that the long-term income elasticity

(0.67) is considerably lower than the short-term one (5.10). Accordingly, based on Narayan and Narayan's (2010) method, this implies that Türkiye has managed to reduce its methane releases over the long term while experiencing economic growth; and this conclusion aligned with that found by Shokoohi et al. (2022), Boluk & Karaman (2024), Ojaghlou et al. (2023), Karahasan & Pinar (2021), Cho et al. (2013) and Fujii and Managi (2015). The short-term positive nexus between the agri-environmental index (IND) and methane emissions (MET) indicates that initial efforts to improve agricultural productivity and environmental quality, such as increased fertilizer uses and higher livestock intensity, may temporarily raise emissions as a result of intensified practices and transitional adjustments. Over the long term, however, the negative correlation demonstrates that continuous improvements in the IND through sustainable practices, technological advances, better fertilizer and livestock management, and the adoption of supportive policies eventually lead to a reduction in methane releases. This is consistent with the (EKC) hypothesis, where initial economic and agricultural intensification raises emissions, but longer-term investments in sustainability and efficiency lead to environmental improvements and lower emissions. The short-run positive nexus recorded between electricity generated from fossil fuels (ECF) and methane releases (MET) indicates that rapid economic evolution and rising energy demand lead to increased reliance on fossil fuels, thereby causing more methane releases due to incomplete combustion and leakages during extraction and distribution. The adverse nexus in the long run, conversely, demonstrates that persistent economic development, technological advances, and regulatory measures have enabled the transition to cleaner energy sources including wind, solar, and hydropower. Through innovations and policy incentives, enhancements in energy efficiency reduce the overall demand for fossil fuel-based electricity. The adoption of renewable energy and better methane management practices could be promoted by the long-term regulatory interventions including carbon pricing and stricter emission standards. Jointly, these initiatives reduce reliance on fossil fuels and alleviate methane releases, mirroring a transition towards a more sustainable and environmentally friendly energy system; aligning with the EKC hypothesis, where initially economic activities boost releases, but sustained investments in cleaner technologies and efficiency eventually improve the environment.

The adverse nexus between gross fixed capital formation (GFC) and methane releases (MET), both in the short- and long-term, might be attributed to the immediate and lasting miens of capital investments on productivity and technology. Precisely, short-run investments in infrastructure, machinery, and technology facilitate the rapid adoption of more efficient and cleaner technologies, such as advanced equipment that reduces methane releases and better agricultural practices, including better fertilizer management. By optimizing resource use and waste management, these investments can lead to immediate reductions in methane emissions. These investments optimize resource use and waste management, resulting in immediate methane releases reductions. Over the longer term, persistent investments encourage technological innovation and progress, resulting in development and extensive adoption of cleaner, more efficient technologies and infrastructure, including renewable energy facilities and advanced waste management systems. These long-term investments promote economies of scale and advanced production processes, further decreasing methane releases. As well, long-term capital investments are frequently accompanied by supportive policies and regulations that foster sustainability and ensure continued methane release reductions.

5. CONCLUSIONS AND REMARKS

Employing Agri-environmental indicators (IND) reconstructed through Principal Component Analysis (PCA) based on 13 variables, this paper seeks to re-estimate the environmental Kuznets curve hypothesis in Türkiye from 2000Q1 to 2020Q4. Fallouts validate the EKC hypothesis, recommending the reassurance of more sustainable agricultural practices through subsidies for precision agriculture and enhanced manure management to mitigate short-term methane releases. To facilitate immediate and long-term decreases in emissions, it is essential to boost investments in clean technologies and infrastructure, including anaerobic digesters and renewable energy facilities. Moreover, energy efficiency and sustainability could be enhanced through strengthening regulatory measures, such as carbon pricing and stricter emission standards, coupled with supporting technological innovation and long-term capital investments. Furthermore, voluntary adoption of sustainable practices could be promoted through raising public awareness campaigns and education

programs. Monitoring and evaluation of policy impacts will ensure effectiveness, in addition, international cooperation will facilitate the sharing of best practices and technologies. To account for new environmental policies or technological advances, future studies could extend the timeframe or include more recent data. Moreover, incorporating alternative methods for constructing indicators or expanding the scope of variables could yield more comprehensive results. Furthermore, to provide more localized insights, sectoral and regional differences within Türkiye could be investigated or cross-country analyses could be compared. The role of global economic disruptions, such as the COVID-19 pandemic, and their impact on sustainable development pathways could be considered.

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.*

REFERENCES

- Alharthi, M., Dogan, E., & Taskin, D. (2021). Analysis of CO2 Emissions and Energy Consumption by Sources in MENA Countries: Evidence from Quantile Regressions. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(29), 38901–38908. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13356-0>
- Andreoni, J. & Levinson, A. (2001). The simple analytics of the environmental Kuznets curve. *Journal of Public Economics*, 80(2), 269–286. [https://doi.org/10.1016/s0047-2727\(00\)00110-9](https://doi.org/10.1016/s0047-2727(00)00110-9)
- Beşe, E. & Friday, H. S. (2022). The Relationship Between External Debt and Emissions and Ecological Footprint Through Economic Growth: Turkey. *Cogent Economics & Finance*, 10(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2063525>
- Bekun, F. V., Alola, A. A., Gyamfi, B. A., & Yaw, S. S. (2021). The relevance of EKC hypothesis in energy intensity real-output trade-off for sustainable environment in EU-27. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14251-4>
- Boluk, G. & Karaman, S. (2024). The impact of agriculture, energy consumption and economic growth on ecological footprint: testing the agriculture-induced EKC for Türkiye. *Environment, Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-024-04672-9>
- Cho, C. H., Chu, Y. P., & Yang, H. Y. (2013). An Environment Kuznets Curve for GHG Emissions: A Panel Cointegration Analysis. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 9(2), 120–129. <https://doi.org/10.1080/15567241003773192>
- Cole, M. A., Rayner, A. J., & Bates, J. M. (1997). The environmental Kuznets curve: an empirical analysis. *Environment and Development Economics*, 2(4), 401–416. <https://doi.org/10.1017/s1355770x97000211>
- Çobanoğulları, G. (2024). Exploring the link between CO2 emissions, health expenditure, and economic growth in Türkiye: evidence from the ARDL model. *Environment, Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-024-04835-8>
- Daştan, M. & Eygü, H. (2023). An empirical investigation of the link between economic growth, unemployment, and ecological footprint in Turkey: Bridging the EKC and EPC hypotheses. *Environment, Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-04106-y>
- Degirmencioglu Aydin, N. & Aydin, M. (2023). An Environmental Impact Assessment of Major Economic Sectors in Turkey: Economics and Law Perspective. *Journal of the Knowledge Economy*. <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01400-y>
- Dinda, S. (2004). Environmental Kuznets Curve Hypothesis: A Survey. *Ecological Economics*, 49(4), 431–455. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.02.011>
- Ehrlich, I. (1996). Crime, punishment and the market for offenses. *Journal of Economic Perspectives*, 10(1), 43-67.

- Farooq, S., Ozturk, I., Majeed, M. T., & Akram, R. (2022). Globalization and CO2 emissions in the presence of EKC: A global panel data analysis. *Gondwana Research*, 106, 367–378. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2022.02.002>
- Fujii, H. & Managi, S. (2015). Economic development and multiple air pollutant emissions from the industrial sector. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(3), 2802–2812. <https://doi.org/10.1007/s11356-015-5523-2>
- Galeotti, M., Lanza, A., & Pauli, F. (2006). Reassessing the environmental Kuznets curve for CO2 emissions: A robustness exercise. *Ecological Economics*, 57(1), 152–163. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.03.031>
- Grossman, G. & Krueger, A. (1991). *Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement*. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w3914>
- Gawande, K., Berrens, R. P., & Bohara, A. K. (2001). A consumption-based theory of the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 37(1), 101–112. [https://doi.org/10.1016/s0921-8009\(00\)00269-x](https://doi.org/10.1016/s0921-8009(00)00269-x)
- IEA. (2022). *Global Methane Tracker 2022*. IEA. Paris <https://www.iea.org/reports/global-methane-tracker-2022>, License: CC BY 4.0
- Işık, C., Ongan, S., Bulut, U., Karakaya, S., Irfan, M., Alvarado, R., Ahmad, M., & Rehman, A. (2021). Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis by a composite model constructed on the Armey curve hypothesis with government spending for the US States. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(11), 16472–16483. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16720-2>
- Karahasan, B. C. & Pinar, M. (2021). The environmental Kuznets curve for Turkish provinces: a spatial panel data approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(17), 25519–25531. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17706-w>
- Kuznets, P. & Simon, P. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review* 45, 1 – 28.
- Lipford, J. W. & Yandle, B. (2010). Environmental Kuznets curves, carbon emissions, and public choice. *Environment and Development Economics*, 15(4), 417–438. <https://doi.org/10.1017/s1355770x10000124>
- Liu, W. (2020). EKC test study on the relationship between carbon dioxide emission and regional economic growth. *Carbon Management*, 11(4), 415–425. <https://doi.org/10.1080/17583004.2020.1768776>
- Magazzino, C., Madaleno, M., Waqas, M., & Leogrande, A. (2024). Exploring the determinants of methane emissions from a worldwide perspective using panel data and machine learning analyses. *Environmental Pollution*, 123807. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2024.123807>
- Ojaghlou, M., Ugurlu, E., Kadlubek, M., & Thalassinou, E. (2023). Economic Activities and Management Issues for the Environment: An Environmental Kuznets Curve (EKC) and STIRPAT Analysis in Turkey. *Resources*, 12(5), 57. <https://doi.org/10.3390/resources12050057>
- Osabuohien, E. S., Efobi, U. R., & Gitau, C. M. W. (2013). External Intrusion, Internal Tragedy: Environmental Pollution and Multinational Corporations in Sub-Saharan Africa. In *Principles and Strategies to Balance Ethical, Social and Environmental Concerns with Corporate Requirements* (pp. 93–118). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1108/s2051-5030\(2013\)0000012010](https://doi.org/10.1108/s2051-5030(2013)0000012010)
- Panayotou, T. (1995). Environmental Degradation at Different Stages of Economic Development. In *Beyond Rio* (pp. 13–36). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-349-24245-0_2.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed-Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. In S. Strom (Ed.), *Econometrics and Economic Theory in the 20th*

- Century (pp. 371–413). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139052221.011>.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Narayan, P. K. & Narayan, S. (2010). Carbon dioxide emissions and economic growth: Panel data evidence from developing countries. *Energy Policy*, 38(1), 661–666. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.005>.
- Shafik, N. (1994). Economic Development and Environmental Quality: An Econometric Analysis. *Oxford Economic Papers*, 46(Supplement_1), 757–773. https://doi.org/10.1093/oep/46.supplement_1.757.
- Shahbaz, M., Raghutla, C., Song, M., Zameer, H., & Jiao, Z. (2020). Public-private partnerships investment in energy as new determinant of CO2 emissions: The role of technological innovations in China. *Energy Economics*, 86, 104664. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104664>.
- Shahbaz, M. & Sinha, A. (2019). Environmental Kuznets curve for CO2 emissions: a literature survey. *Journal of Economic Studies*, 46(1), 106–168. <https://doi.org/10.1108/jes-09-2017-0249>
- Shokoohi, Z., Dehbidi, N. K., & Tarazkar, M. H. (2022). Energy intensity, economic growth and environmental quality in populous Middle East countries. *Energy*, 239, 122164. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.122164>
- Stern, D. I. (2004). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32(8), 1419–1439. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004>.
- Taguchi, H. (2013). The environmental kuznets curve in Asia: The case of sulphur and carbon emissions. *Asia-Pacific Development Journal*, 19(2), 77–92. <https://doi.org/10.18356/9eb232aa-en>
- Touitou, M. & Langarita, R. (2021). Environmental Kuznets Curve for Carbon Dioxide Emissions and Economic Growth in Algeria. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 15(4), 418–432. <https://doi.org/10.1177/09738010211036261>
- WDI (2018). *World Development Indicator*. World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Zeraibi, A., Radulescu, M., Khan, M. K., Hafeez, M., & Jahanger, A. (2023). Analyzing the linkage between public debt, renewable electricity output, and CO₂ emissions in emerging economies: Does the N-shaped environmental Kuznets curve exist? *Energy & Environment*, 0958305X2311516. <https://doi.org/10.1177/0958305x231151678>

Cumhuriyetin 101. Yılında Türkiye'de Gini Katsayısı-Finans Bağlantısı: Son Çeyrek Yüzyıl Verilerinden Kanıtlar

Gini Coefficient-Finance Nexus in Turkey on the 101st Anniversary of the Republic: Evidence from the Last Quarter Century Data

Hasan KAZAK¹

Öz

Amaç: Çalışmanın amacı, finansal derinleşme ile gelir adaletsizliği arasında ters-U şeklinde bir ilişkinin olduğunu savunan Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin test edilmesi ayrıca gelir eşitsizliği ile kişi başına milli gelir arasındaki ilişkinin ortaya konulmasıdır.

Tasarım/Yöntem: Türkiye'de Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini test etmek amacıyla 2002-2023 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada nedensellik ilişkisi tespit edebilmek için "Fourier-Frekanslı Toda & Yamamoto Nedensellik Testi" ve ters-U hipotezini test etmek için ise Lind & Mehlum (2010) testi kullanılmıştır.

Bulgular: Çalışma, Türkiye örnekleminin Finansal Kuznets Eğrisi teorisinin geçerliliğini desteklediği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca nedensellik ilişkisi çerçevesinde Gini katsayısının Kişi Başına Milli gelir üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Çalışma finansal derinlik göstergesi olarak bankacılık sektörü tarafından özel sektöre verilen krediler değişkenini kullanmıştır. Finans-Gini katsayısı ilişkisinde finans sektörünü temsil eden başkaca değişkenler de söz konusu olup bu çalışmada sadece bir gösterge dikkate alınmıştır.

Özgünlük/Değer: Literatürde hem dünya hem de Türkiye örneklemlerinin kullanıldığı çalışmalarda Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği hakkında bir görüş birliği söz konusu değildir. Bu çalışma hipotezin geçerliliği ortaya koyan çalışmaları destekleyerek literatürü güçlendirmektedir. Ayrıca güncel veriler ve Fourier fonksiyonlu güncel yöntemler kullanılması sebebiyle de ortaya konulan sonuçlar önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Gelişme, Bankacılık, Gelir Eşitsizliği, Finansal Kuznets Eğrisi, Türkiye

Abstract

Purpose: The aim of the study is to test the Financial Kuznets Curve hypothesis, which argues that there is an inverted-U shaped relationship between financial deepening and income inequality, and to reveal the relationship between income inequality and national income per capita.

Design/Methodology: In order to test the validity of the "financial Kuznets curve" hypothesis in Turkey, annual data for the period 2002-2023 were used. In the study, "Fourier-Frequency Toda & Yamamoto Causality Test" was used to determine the causality relationship and Lind & Mehlum (2010) test was used to test the inverted-U hypothesis.

Findings: The study concluded that the Turkish sample supports the validity of the Financial Kuznets Curve theory. In addition, within the framework of causality relationship, Gini coefficient is found to be effective on National Income Per Capita.

Limitations: The study uses the variable of loans extended by the banking sector to the private sector as an indicator of financial depth. There are other variables representing the financial sector in the finance-Gini coefficient relationship, but only one indicator is considered in this study.

Originality/Value: In the literature, there is no consensus on the validity of the Financial Kuznets Curve hypothesis in studies using both world and Turkey samples. This study strengthens the literature by supporting the studies that demonstrate the validity of the hypothesis. In addition, the results are also important due to the use of up-to-date data and up-to-date methods with Fourier functions.

Keywords: Financial Development, Banking, Income Inequality, Financial Kuznets Curve, Türkiye

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, hsnkazak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0699-5371

1. GİRİŞ

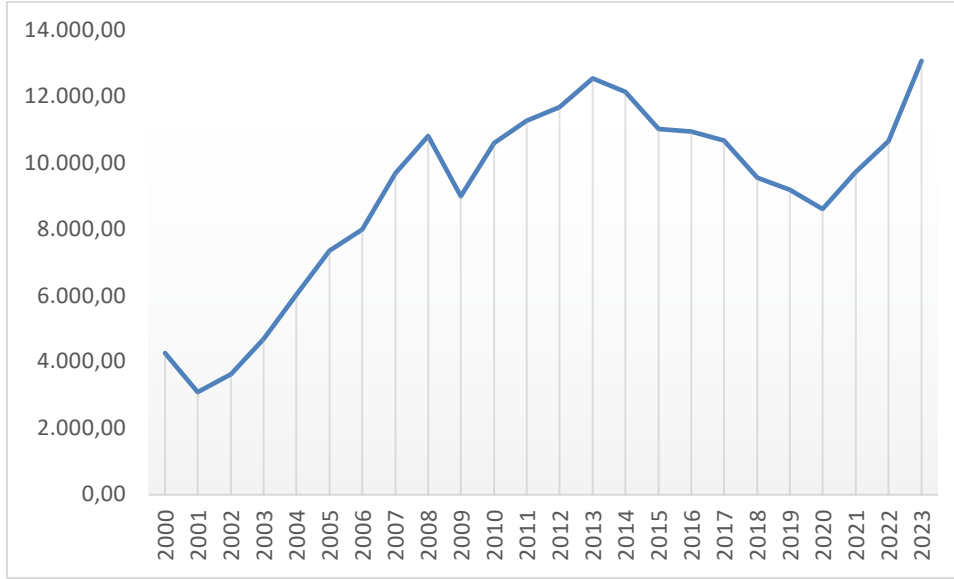
Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Schumpeter (1934) tarafından ortaya atıldığından beri pek çok çalışmanın inceleme konusu olmuştur. Bu öncü çalışma ve izleyen çalışmalarda ortaya konulan temel varsayım finansal araçlar tarafından sağlanan hizmetlerin teknik yeniliği ve sonuç olarak ekonomik büyümeyi teşvik ettiği'dir. Bu varsayım McKinnon (1973) ve Shaw (1973) gibi ilk dönem çalışmalarıyla desteklenmiştir. Takip eden çalışmalarda ortaya konulan ağırlıklı düşünce finansal sistemin serbestleştirilmesi ve finansal derinleşmeye izin verilmesi finansal rekabeti ortaya çıkaracak bu da ekonomik büyüme sürecine destek verecektir (Cameron, 1963; Goldsmith, 1969; Galbis, 1977; Fry, 1980). Finansal gelişme, artan tasarruflar ve oluşan sermaye birikimi ile daha fazla yatırıma ve sonuç olarak ekonomik büyüme yol açmaktadır.

Bu ekonomik büyüme sürecinde gündeme gelen önemli bir sorun; finansal gelişmenin zengin ve güçlülere doğru servetin akmasına sebep olurken gelir seviyesi düşük grupların bu zenginleşmeden yeterli bir pay alıp alamadığıdır. Finansal rekabet yatırım sürecini desteklerken acaba yoksullar bu süreçten yeterli pay alabiliyorlar mı? Yoksa finansal gelişme gelir dağılımındaki adaletsizliği körüklüyor mu? Burada diğer önemli bir soru finansal sistemdeki derinleşme sayesinde ülkenin tüm kesimleri kredi imkanlarına ulaşabiliyorlar mı? Bu sorular üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde doğrudan finansı baz almasa da ekonomik büyüme sürecinde oluşan katmadeğerin gelişen bir ekonominin her aşamasında adil bir şekilde dağıtılamayacağı ve zaman süreci içerisinde ekonomik büyüme ile gelir dağılımındaki eşitsizlik arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu öne süren Kuznets'in (1955) çalışması oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin ilk dönemlerinde gelişen finansal hizmetlerin toplumun tüm tarafları tarafından yeterince kullanılmaması finans-kalkınma ilişkisinde gelir dağılımında adaleti zedeleyici bir fonksiyon olarak karşımıza çıkabilir. Bunun en önemli nedeni finansal sistemlerin kendilerini koruma adına önemli tedbirler olarak oluşturdukları eleme ve risk havuzu sistemleri sebebiyle pahalı olma eğiliminde olmalarıdır (Behrman vd., 2001; Beck vd., 2007). Ayrıca gelir seviyesi düşük olan ve genellikle ilk defa kredi alacakların kredi sicillerinin bulunmaması da onları ya kredi portföyü dışında tutacak ya da daha yüksek maliyetlerle sürece dahil olmalarına sebep olacaktır (Banerjee & Newman, 1993). Tüm bu gerekçeler büyüme-kalkınma sürecinin ilk dönemlerinde finansal derinleşmenin gelir dağılımında adaletsizliğe sebep olabileceğini göstermektedir. Bu görüşün aksini iddia eden ve finansal gelişmenin gelir dağılımındaki adaletsizliği gidereceğini belirten çalışmalar da mevcuttur. Finansın bu süreçte katkısını ön plana çıkaran diğer bir önemli çalışma Rajan ve Zingales (2003) tarafından yapılmıştır. Yazarlar finansal piyasalarda yaşanan derinleşmenin "aristokrat kulüplerinin kapılarını herkese açtığını" yani finansa toplumun tüm kesimlerinin ulaşması sağladığı belirtmektedir. Delil olarak da şu gerçekleri sunmaktadır: "1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde en yüksek gelire sahip %0,01'lik kesimin gelirinin %70'i sermaye sahipliğinden geliyordu." İlerleyen yıllarda ise finansal sistemlerin gelişmesine ve derinleşmesine paralel olarak örneğin 1998 yılına gelindiğinde "Birleşik Devletler'deki en yüksek gelire sahip %0,01'lik kesimin gelirinin %80'ini ücretler ve girişimcilik gelirleri oluştururken, sadece %20'si sermayeden" gelir hale gelmiştir (Rajan & Zingales, 2003). Bu iki iddia birlikte değerlendirildiğinde finansal sistemlerdeki gelişmelerin ekonomik büyüme-kalkınma sürecini desteklerken zaman içerisinde gelir dağılımındaki adaletsizliği de ortadan kaldırmaya hizmet edebileceğidir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra yapılan çalışmalar finansal sektörün gelişimi ile gelir eşitsizliği arasındaki bağlantıyı farklı açılardan ele almışlardır. Örneğin Kuznets hipotezini temel alan Greenwood ve Jovanovic (1990), bir taraftan Goldsmith (1969) - McKinnon (1973) - Shaw (1973) temelinde finans ve ekonomi ilişkisini ortaya koyarken diğer taraftan Kuznets hipotezini anımsatan bir ters U ilişkisi tespit etmişlerdir. Bu çalışmalarda ortaya konulan ilişki Kuznets'in ters U eğrisinden yola çıkılarak "Finansal Kuznets Eğrisi" olarak nitelendirilmiştir. Yazarlar yavaş büyüyen ilkel bir ekonomiden, hızlı büyüyen gelişmiş bir ekonomiye geçiş sürecinde zengin ve fakir arasındaki ayırımın arttığı bir aşamadan geçildiğini fakat bunun kalıcı olmadığını ortaya koymuşlardır.

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin 101. Yılı'nı kutlamaya hazırlandığımız 2024 yılında Türkiye'nin son 22 yıllık verilerini ele alarak finans-büyüme bağlantısını Gini katsayısı bağlamında ele almaktadır. 2002 öncesi Gini verilerine sağlıklı bir şekilde ulaşamadığından son 25 yıllık değil 22 yıllık veri aralığı çalışmada analiz edilmiştir. Farklı kaynaklarda farklı Gini verileri birlikte bu

çalışmada TÜİK verileri kullanılmıştır. Türkiye 2023 yılı sonu itibariyle kişi başına milli geliri 13.102.53\$ seviyesine ulaşmış ve kalkınma süreçlerinde kalkınmakta olan ülkeler sınıfında yer alan önemli bir ülkedir. Son dönemde kişi başına milli gelir hesaplanırken sığınmacıların mal ve hizmet üretimi milli gelir hesaplarına dahil edilirken kişi başına gelir hesaplanırken nüfusa dâhil edilmemesinin oluşturduğu küçük bir sapma söz konusudur. Mülteciler derneği verilerine göre 2024 yılı başında yaklaşık 3 milyon 151 bin 915 kişilik Suriyeli ve 320.000 kişilik diğer uyruklardan mülteci nüfusunun olduğu bilgisi (MD, 2024) dikkate alındığında ve Türkiye nüfusuna bu rakam eklendiğinde kişi başına milli gelir yaklaşık 12.590 \$ gibi bir rakama tekabül etmektedir. Şekil 1’de Türkiye Kişi başına GSYİH gelişimi (ABD doları) yıllar itibariyle sunulmuştur.

Şekil 1. Türkiye Kişi başına GSYİH Gelişimi (ABD doları)

Şekil 1 değerlendirildiğinde Türkiye'nin 2000-2012 yıllarında artan bir trend izlerken 2012-2020 yıllarında düşüş trendine girdiği 2020 yılından itibaren tekrar artış trendine dönüştüğü görülmektedir. Bu gelişim süreci içerisinde finans sektörünün Gini katsayısı üzerindeki etkisi önemlidir. Oluşan milli gelirden ülkede yaşayan tüm kesimlerin pay alması ekonomik kalkınmanın temel amacıdır. Rakamsal olarak ekonomik büyüme önemli olmakla birlikte toplumun tüm katmanlarının bu büyümeden pay alabilmesi çok önemlidir. İşte bu çalışmada finans sektörünün adaletli gelir dağılımı üzerindeki etkisi değerlendirilecektir.

Çalışmada bu aşamadan sonra şu bölümler yer almaktadır: Literatür araştırması, veri seti ve model, metodoloji, ampirik sonuçlar ve son olarak sonuç bölümü.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Ekonomik büyüme-finans ilişkisi çerçevesinde finansın kendisinden beklenen faydayı sağlayabilmesi için tarafların erişimine açık olması gerekmektedir. Az gelişmiş piyasalarda en temel sorun ekonomide yer alan bireysel ve kurumsal yapılardan zayıf yapıda olanların finansal hizmetlere erişim sorunudur (Banerjee & Newman, 1993). Finansal gelişme ve derinleşmeyle birlikte tüm tarafların finansa erişiminin sağlanması yoksul bireylerin ekonomik fırsatlarını genişleterek gelir eşitsizliğini azaltmaya katkıda bulunacaktır (Becker & Tomes, 1986; Banerjee & Newman, 1993; Paulson & Townsend, 2004). Literatürde konuya ilişkin oldukça fazla sayıda çalışma olup bu bölümde finans ve ekonomik büyüme ilişkisinde gelir dağılımındaki adaleti konu alan çalışmalar kısaca incelenecektir.

Greenwood ve Jovanovic (1990) tarafından yapılan çalışmada finansal aracılık ve ekonomik büyüme arasında ayrılmaz bir ilişkinin olduğu ve bu ilişkinin Kuznets hipotezini anımsatan bir şekilde ters U gelişim döngüsü şeklinde olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma bu benzerlikten yola çıkarak ortaya çıkan bu ilişkiyi Finansal Kuznets Eğrisi olarak nitelendirilmiştir.

Banerjee & Newman (1993) tarafından yapılan çalışma finansal kalkınmanın yoksullar lehine de etkilerinin olabileceğini belirtmişlerdir. Çalışmada ortaya konulan temel sorun Sermaye piyasasındaki aksaklıklardır. Buna göre finansal piyasalar daha doğru şekilde geliştirildiğinde gelir eşitsizliğinin daha düşük olmasına hizmet edecektir. Buna ek olarak, Galor ve Zeira (1993) yaptığı çalışmada finansal piyasaları güçlendirmek için beşeri sermayeye yatırım yapılmasının gelir eşitsizliğini azaltacağını belirtmiştir.

Westley (2001), Latin Amerika ülkeleri için finansal piyasaların gelir dağılımı üzerindeki etkisini araştırmış mevcut politikaların verimsizliğini ortaya koymakla birlikte doğru mikro finans politikaları uygulanması yoluyla finansal kaynaklara tüm tarafların kolay erişiminin sağlanması halinde gelir eşitsizliğini azaltabileceğine dikkat çekmiştir.

Clarke vd. (2003, 2006) tarafından yapılan ve çeşitli ülkelerin yer aldığı çalışmalarda finans ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma sonuçları uzun vadede finansal gelişme daha fazla olduğunda eşitsizliğin daha az olduğunu, dolayısıyla finansal gelişmenin gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermiştir.

Burgess ve Pande (2005) tarafından Hindistan örneği üzerinde yapılan çalışmada diğerlerinin yanı sıra, bankacılık sektörünün devlet öncülüğünde kırsal alanlara doğru genişlemesinin, mevduat birikimi ve yoksullar arasında kredi verilmesi yoluyla yoksulluğu azalttığını ortaya koymuştur.

Beck vd. (2007) tarafından yapılan çalışma finansal gelişmenin orantısız bir şekilde en yoksul kesimin gelirini artırdığını ve gelir eşitsizliğini azalttığını ortaya koymuştur. Çalışma sonuçlarına göre finansal gelişmenin en yoksul kesimin gelir artışı üzerindeki uzun vadeli etkisinin yaklaşık %40'ı gelir eşitsizliğindeki azalmanın sonucu ve %60'ı ise finansal gelişmenin toplam ekonomik büyüme üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır.

Gelir eşitsizliği ve finansal sektör gelişimi arasında ters U şeklinde bir bağlantı olduğunu varsayan Greenwood-Jovanovic hipotezi, Enowbi Batuo vd. (2010) çalışmasının bulguları tarafından desteklenmemiştir. Ancak bu çalışma, finansal gelişme arttıkça gelir eşitsizliğinin azaldığını ortaya koymuştur.

Shahbaz ve Islam (2011) tarafından yapılan çalışmada Pakistan örneğinde 1971-2005 dönemi verileri kullanılarak Greenwood ve Jovianvich (GJ) hipotezinin geçerli olup olmadığını araştırmıştır. Çalışmada yapılan analizler sonucunda finansal gelişmenin gelir eşitsizliğini azalttığını, finansal istikrarsızlığın ise eşitsizliği artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada “ekonomik büyümenin gelir dağılımını kötüleştirdiği ve ticari açıklığın bu durumu daha da kötüleştirdiği” tespit edilmiştir.

Nadia & Teheni (2014) tarafından 1996-2009 döneminde ait 39 ülkeye ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmada finansal gelişme, yönetim ve eşitsizlik arasındaki çok yönlü ilişki ele alınmıştır. Yapılan analizler finansal sistemin gelişimi için iyi yönetimin gerekli olduğu ve yönetimin iyileştirilmesinin ise gelir dağılımındaki adaletsizliği azaltacağı tespit edilmiştir. Buna göre iyi yönetim sistemlerinin kullandığı finansal sistem gelir dağılımındaki adaletsizliği azaltacaktır.

Denk & Courneade (2015) tarafından OECD ülkelerinden son otuz yıldaki verileri kullanılarak yapılan çalışmada ağırlıklı literatürün aksine, finansal genişlemenin daha büyük gelir eşitsizliğine yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya göre daha yüksek seviyelerde kredi aracılığı ve borsalar, daha eşitsiz bir gelir dağılımıyla ilişkilidir.

Jauch & Watzka (2016) tarafından yapılan çalışmada 1960-2008 döneminde yüz otuz sekiz “gelişmekte olan ve gelişmiş” ülkeyi kapsayan örneklem üzerinde finansal kalkınma ile gelir eşitsizliği arasındaki bağlantı analiz edilmiştir. Çalışma tüm gelir gruplarının daha fazla finansal gelişmeden yararlanması olasılığını göz ardı etmemekle birlikte finansal gelişmeden hali hazırda daha iyi durumda olanların daha fazla yararlandığı için finansal gelişme ile ülkeler içindeki gelir eşitsizliği arasında pozitif bir ilişki söz konusu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Çalışma daha gelişmiş finansal piyasaların daha yüksek brüt ve net gelir eşitsizliğine yol açtığını iddia etmektedir.

Farias vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada yeni teknolojilerin benimsenmesi ve eşitsizlik arasındaki ilişkiyi teorik olarak araştırmıştır. Çalışma tam likidite (kredi kısıtlamalarının olmadığı) durumunda, yatırım teknolojinin daha hızlı benimsenmesine ve gelir eşitsizliğinin azalmasına yol

açabileceğini ortaya koymuştur. Krediler kısıtlandığında ise döngü verimliliğini kaybetmekte ve kredi kısıtlamaları nedeniyle ekonomi büyümede iki puana kadar gerileyebilmektedir.

Makhlouf vd. (2020) tarafından 1870-2011 döneminde ait ve OECD ülkelerine ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmada finansal gelişme ve gelir eşitsizliğini kısa ve uzun vadede incelenmiştir. Çalışma sonuçları kısa vadede finansal kalkınmadaki iyileşmenin eşitsizliği azaltma eğiliminde olduğunu, uzun vadede ise daha fazla finansmanın daha fazla eşitsizliğe katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.

Younsi ve Bechtini (2020), 1990-2015 yılları arasında BRICS ülkelerindeki gelir eşitsizliği ve finansal gelişmeyi incelemiştir. Çalışma, tüm finansal kalkınma göstergeleri ile gelir eşitsizliği arasında tek yönlü bir nedensel ilişki gösterse de Kuznets'in finansal kalkınma ve gelir eşitsizliği arasındaki ters U şeklindeki ilişki lehine kanıtlar bulmuştur.

Oyèkólá (2021) tarafından yapılan çalışmada 1970'ten 2000'e kadar olan dönem için ABD Eyaletlerinde Finans ve Eşitsizlik bağlantısı incelenmiştir. Çalışma ABD'deki devlet bankacılığı kuralsızlaştırmasına odaklanarak sektör bazlı reformun gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Buna göre eşitsizliğin eyalet içi şubeleşme reformu ile ortalama olarak azaldığı, eyaletler arası bankacılık kuralsızlaştırması ile ise ortalama olarak arttığı tespit edilmiştir.

Mikek (2023) tarafından yapılan çalışmada 1990-2012 dönemi için 16 büyük Latin Amerika ülkesi örneğinde finansal derinleşmenin gelir dağılımını iyileştirip iyileştirmediği ve Latin Amerika'da finansal Kuznetz eğrisinin geçerli olup olmadığı incelenmiştir. Çalışma finansal derinleşmenin Gini katsayısını artırarak gelir dağılımını kötüleştirdiğini ortaya koymakla birlikte finansal sektör geliştikçe gelir açığının başlangıçta kötüleştiğini ortaya koymuştur. Fakat bölge için durum değerlendirildiğinde finansal sektör geliştikçe gelir açığının başlangıçta kötüleştiği ve daha sonra iyileştiği yönünde bulgulara ulaşılmış ve buna göre bölge genelinde finansal Kuznetz eğrisinin oluştuğu tespit edilmiştir.

Türkiye özelinde yapılan çalışmalara bakıldığında da konunun değişik açılardan incelendiği görülmüştür. Yapılan çalışmalardan bazı önemli gördüğümüz örnekler aşağıda sunulmuştur.

Destek vd. (2017) tarafından yapılan çalışmada 1977-2013 yılları aralığında Türkiye örneğinde Finansal Kuznets hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. Çalışma sonuçları ters-U şeklindeki Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin ilgili örneklem için geçerli olduğu sonucuna varmıştır.

G. Destek (2018) tarafından yapılan çalışmada 1990-2013 dönemi için IMF tarafından yapılan gelişen ekonomiler sınıflandırmasına dayalı olarak Türkiye dahil 23 ülke ekonomisinde finansal Kuznets hipotezinin geçerli olup olmadığını analiz etmiştir. Uygulanan ampirik analizler Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin Türkiye dahil analiz edilen tüm ülkelerde geçersiz olduğunu tespit etmiştir.

Pata (2020) tarafından yapılan çalışmada 1987-2016 döneminde yılları aralığında Türkiye örneğinde finansal gelişme-gelir dağılımı ilişkisi ele alınarak Finansal Kuznets hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. Çalışma sonuçları ilgili dönem için ters-U şeklindeki Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymuştur.

Ağır vd. (2020) tarafından yapılan çalışmada 1988-2016 dönemi için Türkiye'nin de aralarında bulunduğu E7 ülkeleri için finansal gelişme endeksi ile gelir eşitsizliği ilişkisine dayanan Finansal Kuznets yaklaşımı incelenmiştir. Çalışma sonuçları Türkiye dahil tüm E7 ülkeleri için ters-U şeklindeki Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını iddia etmektedir.

Yılmaz ve Demirgil (2021) tarafından yapılan çalışmada 1980-2018 yılları aralığında Türkiye örneğinde finansal gelişme-gelir dağılımı ilişkisi ele alınarak Finansal Kuznets hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. Çalışma sonuçları ilgili dönem için ters-U şeklindeki Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Dumrul vd. (2021) tarafından yapılan çalışmada 1980-2017 dönemi için Türkiye örneğinde finansal kuznets hipotezi IMF tarafından geliştirilen finansal gelişme ölçütleri kullanılarak analiz edilmiştir. Ampirik analiz sonuçları uzun dönemli bir eş-bütünleşme ilişkisi tespit edememiş ve Türkiye için Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna varılmıştır.

Özbek ve Oğul (2022) tarafından yapılan çalışmada 1990-2019 döneminde Türkiye örneğinde finansal gelişme-gelir dağılımı ilişkisi ele alınarak kısa ve uzun dönem için Finansal Kuznets hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. Çalışma ilgili dönem için kısa ve uzun dönemde ters-U şeklindeki Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin kabul edileceği sonucuna ulaşmıştır.

Efeoğlu (2022) tarafından yapılan çalışmada 1987-2019 döneminde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu yeni sanayileşen ülkelerde Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda “finansal gelişme ile gelir eşitsizliği” arasında ters U ilişkisinin varlığı tespit edilmiş ve buna göre Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğu gösterilmiştir.

Altunöz (2023) tarafından yapılan çalışmada 2006-2021 dönemi için Türkiye ekonomisinde Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olup olmadığı analiz edilmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak yapılan analiz sonuçları “finansal Kuznets eğrisi”nin Türkiye için geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Naimoğlu (2023) tarafından yapılan çalışmada 1990-2021 dönemi verileri kullanılarak Türkiye örneklemini üzerinde Finansal Kuznets Eğrisi'nin geçerliliği analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonuçları ilgili hipotezin geçerliliğine dair bir delil bulamamıştır.

Tüm bu çalışmalar değerlendirildiğinde literatürde farklı örneklem ve farklı sonuçlardan yola çıkılarak Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği hakkında herhangi bir görüş birliği söz konusu değildir. Analiz edilen ülke ve ülke grupları, kullanılan yöntemler, analiz edilen dönemler itibarıyla farklı sonuçlar söz konusudur. Türkiye örneğinde de benzer bir durum söz konusudur. Literatürde Türkiye örneklemini üzerinde de yapılan çalışmalarda da Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliği hakkında herhangi bir görüş birliği söz konusu değildir. Bu çalışma bu yüzyılın son çeyreklik verileri eşliğinde güncel ve Fourier işlevli ampirik analizler ile Türkiye örneğinde Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini analiz etmektedir. Çalışma sonuçlarının literatürdeki görüş ayrılıklarının netleşmesi adına ilave katkı sunması beklenmektedir.

3. VERİ SETİ VE MODEL

Bu çalışmada Türkiye’de Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini test etmek amacıyla 2002-2023 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Tablo 1, araştırmada kullanılan değişken tanımlarını listelemektedir.

Tablo 1. Değişken Tanımları

Değişkenler	Notasyon	Kaynak
Gelir dağılımı göstergesi (Gini)	GINI	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)
Kişi Başına Milli Gelir Büyümesi	GDP	Dünya Bankası (World Bank) Veri Seti
Bankalar tarafından özel sektöre yurt içi kredi (Kişi Başına) Büyümesi	DCPSB	https://databank.worldbank.org

Analizlerde kullanılan veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Dünya Bankası (World Bank) veri sitelerinden elde edilmiştir. Analizlerde verilerin doğal logaritmaları kullanılmıştır.

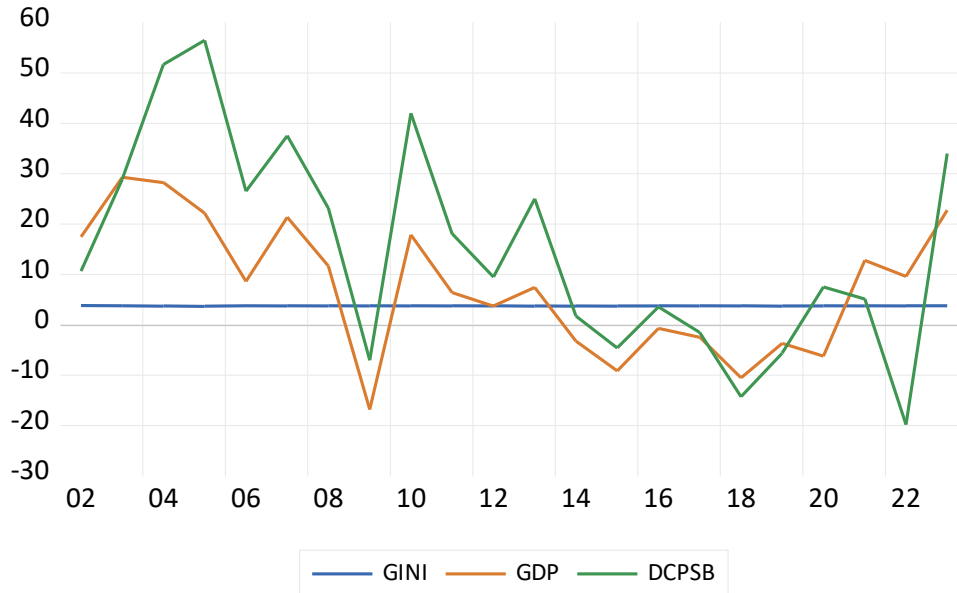
Finansal gelişmenin Gini katsayısı üzerindeki etkisini analiz edebilmek amacıyla finansal gelişme göstergesi olarak bankalar tarafından özel sektöre yurt içi kredi (Kişi Başına) büyüme göstergesi kullanılmıştır. Değişkenlerin tanımlandığı model denklem (1)'deki gibi oluşturulmuştur.

$$GINI_t = f(GDP, DCPSB) \quad (1)$$

Tablo 2 ve Şekil 2, değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı Analizler

	GINI	GDP	DCPSB
Ortalama	3,706475	7,543536	14,90296
Medyan	3,700066	7,996123	10,04253
Maksimum	3,78419	29,22491	56,46753
Minimum	3,637586	-16,88111	-19,82313
Std. Spm.	0,033364	13,10848	21,0637
Çarpıklık	0,54974	-0,033182	0,323793
Basıklık	3,4285	1,997599	2,201659
Jarque-Bera	1,276431	0,925112	0,968656
Olasılık	0,528234	0,629672	0,616111
Toplam	81,54245	165,9578	327,8651
Toplam Spm. Kar.	0,023376	3608,477	9317,272
Gözlemler	22	22	22

Şekil 2. Değişkenlerin Zaman Çizelgesi

Bu veriler ışığında Tablo 2 ve Şekil 2 değerlendirildiğinde; Jarque-Bera istatistiği olasılık değerlerinden görüleceği üzere serilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Ayrıca serilerden GDP ve DCPSB normal GINI değişkeninin ise sağa çarpık bir yapı sergilediği ve aynı zamanda tüm değişkenlerin sivri dağılım sergilediği görülmektedir.

4. METODOLOJİ

Bu çalışmada, Nazlioglu vd. (2016) tarafından oluşturulan ve Toda ve Yamamoto (1995) yaklaşımını Fourier fonksiyonu (FFT) ile genişleten bir nedensellik testi kullanılmıştır. Nazlioglu vd. (2016) metodolojilerinde tek bir frekans bileşeni kullanmakta ve $\alpha(t)$ 'yi aşağıdaki gibi tanımlamaktadır:

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (2)$$

Nazlioglu vd. (2016) Denklem 3'te belirtilen VAR modeline Denklem 2'te gösterilen Fourier denklemini ekleyerek Denklem 4'de gösterilen şekilde testi tanımlamaktadırlar.

$$y_t = \alpha(t) + \vartheta_1 y_{t-1} + \dots + \vartheta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \vartheta_1 y_{t-1} + \dots + \vartheta_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Bu test için “H₀ hipotezi: Nedensellik yoktur” şeklindedir.

Çalışmada son olarak eğer nedensellik mevcut ise tespit edilen nedensellik ilişkisinde U-biçimli veya ters U-biçimli bir ilişkinin var olup olmadığı incelenecektir. Bunun için Lind & Mehlum (2010) tarafından geliştirilen U-Ters U testi yaklaşımı kullanılmıştır. İlgili test değişkenin ve ikinci dereceden teriminin işaretini ve önemini dikkate almaktadır. U-biçimli veya ters U-biçimli ilişkiler, orijinal değişkenin ve onun kareli teriminin farklı işaretlerine ve istatistiksel anlamlılığına bakılarak incelenir. Bunun için öncelikle aşağıdaki OLS denkleminin tahmin edilmesi gereklidir.

$$\text{Ln}y_{mt} = a\text{Ln}x_{mt} + b\text{Ln}x_{mt}^2 + Z_t C + \varepsilon_t \quad (5)$$

Burada y bağımlı değişkeni temsil etmekte olup bu çalışmada bağımlı değişken (y_m) şeklinde temsil edilecektir. Bağımsız değişkenler de (x_m : x_1, x_2) şeklinde temsil edilmektedir. Tahmin edilen denklemlerden sonra ortak hipotez testi yapılmalıdır.

$$H_0: (a + b2\text{Ln}x_{m(\min)} \leq 0) \cup (a + b2\text{Ln}x_{m(\max)} \geq 0) \quad (6)$$

Alternatif hipotez ise şu şekilde kurulacaktır:

$$H_1: (a + b2\text{Ln}x_{m(\min)} > 0) \cup (a + b2\text{Ln}x_{m(\max)} < 0) \quad (7)$$

Burada $\text{Ln}x_{m(\min)}$ m'nci bağımsız değişkeninin minimum değerini ve $\text{Ln}x_{m(\max)}$ ise m'nci bağımsız değişkeninin maksimum değerini temsil etmektedir. Sıfır hipotezi reddedilirse, bu durumda U şeklinin varlığı teyit edilmiş olacaktır. H₀ ve H₁ hipotezleri ters şekilde de kurulabilir.

5. AMPİRİK SONUÇLAR

İlk olarak, araştırmanın parametreleri dahilinde birim kök testleri gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Panel Fourier Toda-Yamamoto (PFTY) testi kullanılacağından, birim kök testleri için Fourier tabanlı testler kullanılmıştır. Bunun için çalışmada Enders ve Lee (2012) tarafından önerilen esnek Fourier formu ve Dickey-Fuller tipi birim kök testi kullanılmıştır. Tablo 3 birim kök testinin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3. Esnek Fourier Biçimli Yapısal Kırılmalarla Artırılmış Dickey-Fuller Birim Kök Testleri

Değişkenler	Düzye				1. Farkta			
	F-ADF İst.	k	Seç. Gec.		F-ADF İst.	k	Seç. Gec.	
GINI	-4,571	1	0	***	-6,449	4	0	***
GDP	-4,432	1	0	***	-5,494	2	0	***
DCPSB	-4,728	1	0	***	-6,223	1	1	***

Tablo 3 sonuçları değerlendirildiğinde tüm değişkenlerin düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Geleneksel Granger nedensellik testleri, verilerin durağan olmasını veya uygun farkların uygulanmasını gerektirir. Ancak, zaman serisi verileri durağan olmasa veya farklı derecelerde entegre olsalar bile TY testi uygulanabilir (Kazak, 2022, 2023). Dolayısıyla bu çalışmada düzeyde durağan olduğu için hem geleneksel Granger nedensellik testleri hemde TY testi uygulanabilir. Burada birim kök testleri nedensellik testlerinin türünü belirlemek için değil verilerin durumunu ortaya koymak adına bilgilendirme amacıyla yapılmıştır.

Bu aşamada GINI değişkeni üzerinde GDP ve DCPSB değişkenlerinin etkisi incelenmiştir. Fourier Toda–Yamamoto (FTY) Nedensellik Testi sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Singel Fourier-Frekanslı Toda & Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler	H0: Değişken $\rightarrow$ GINI			H0: GINI $\rightarrow$ Değişken			Nedensellik Yönü	
	Wald İst.	Frek.	Boots. p-val	Wald İst.	Frek.	Boots. p-val		
GDP	0,682	2	0,859	29,443	***	2	0,008	DG $\leftarrow$ GINI
DCPSB	12,877	*	1	0,073	1,961	1	0,614	DG $\rightarrow$ GINI

Granger nedenselliğın olmadığı H_0 hipotezi Tablo 4'te “ $\rightarrow$ ” sembolü ile gösterilmektedir. “ $\leftrightarrow$ ” değişkenler arasında nedensellik olmadığını, “ $\leftrightarrow$ ” çift yönlü nedenselliği, “ $\rightarrow$ ve $\leftarrow$ ” ise ok yönünde tek yönlü nedenselliği göstermektedir. “%10, %5 ve %1” seviyelerindeki işaretler sırasıyla “*”, “**” ve “***” ile gösterilmiştir. Analiz, p-değerini elde etmek için Akaike bilgi kriterini kullanmaktadır. Bootstrap p-değeri 1,000 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4’te verilen Fourier-Frekanslı Toda & Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları değerlendirildiğinde %1 anlamlılık derecesinde GINI değişkeni Kişi Başına Milli gelir üzerinde nedensellik etkisine sahiptir. Buna göre Gini katsayısı milli gelir üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu gelir dağılımında adaletin tesis edilmesiyle milli gelirin ve dolayısıyla kişi başına milli gelirin artabileceği öngörülebilir. Diğer değişken olan bankalar tarafından özel sektöre verilen krediler %10 önem seviyesinde GINI değişkeni üzerinde nedensellik etkisine sahiptir. Bu bulgu finans-Gini ilişkisinin Türkiye örneğinde geçerli olduğunu ve nedenselliğın banka kredilerinden GINI değişkenine doğru olduğunu göstermektedir.

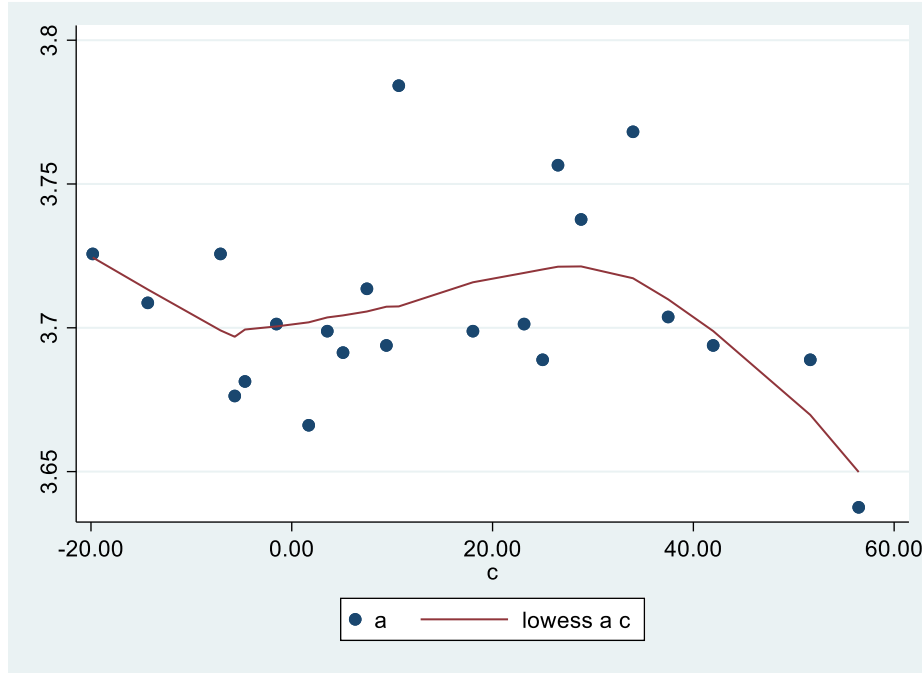
Bu noktada arada ilişkinin Finansal Kuznets modelinde olduğu gibi ters-U şeklinde olup olmadığı önem arz etmektedir. Bunun için değişkenler arasında U veya ters-U şeklinde bir ilişkinin olup olmadığı Lind & Mehlum (2010) tarafından geliştirilen bir analizle değerlendirilmiştir. Tablo 5’te ilişkiye ilişkin (U veya ters-U) sonuçlar verilmiştir.

Tablo 5. DCPSB $\leftrightarrow$ GINI Değişkenleri Arasındaki U veya Ters-U İlişkisi

H1: Ters U şekli		
H0: Monoton veya U şekli		
	Alt Sınır	Üst Sınır
Aralık	-19,82313	56,46753
Eğim	0,00103	-0,00314
t-değeri	0,87255	-2,54263
P> t	0,19720	0,01021
Uç nokta için %95 Fieller aralığı	[-Inf;180,56665] U [18,392503;+Inf]	
Uç Nokta		-1,006929
t-değeri		0,87000
P> t		0,19700

Sonuçlar Ters U şeklinin varlığına işaret etmektedir.

Table 5’de sunulan Lind & Mehlum (2010) testi sonuçları ters-U şeklinde tanımlanabilecek bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Analiz sonuçlarında görüleceği alt sınır eğim değeri 0,00103 iken üst sınır eğim değeri negatif bir değere dönüşmüştür. Buna göre bankacılık sektörü tarafından verilen kredilerin GINI katsayısı üzerindeki marjinal etkisinin zaman içerisinde azalma eğilimine girmiş ve ters U şeklinde bir ilişki şekli oluşmaya başlamıştır. Bu durum Şekil 3’te açıkça görülmektedir.

Şekil 3. DCPSB $\rightarrow$ GINI Değişkenler Ters-U Grafiği

Şekil 3'te bir süre U şeklinde devam eden ilişkinin zaman içerisinde ters-U şekline döndüğü görülmektedir. Bu sonuçlar Finansal Kuznets Eğrisi hipotezinin Türkiye örneğinde geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Çalışma sonuçları literatürde yer alan ve hipotezin geçerli olduğunu ortaya koyan çalışmaları desteklemektedir. Çalışma sonuçları dünyanın çeşitli bölgelerinde yapılan çalışmaları (Greenwood & Jovanovic, 1990; Clarke vd., 2003; Shahbaz & Islam, 2011; Makhlof vd., 2020) ve Türkiye örneklemindeki çalışmaları (Destek vd., 2017; Özbek & Oğul, 2022; Pata, 2020; Yılmaz & Demirgil, 2021; Altunöz, 2023) doğrulamaktadır.

Bu sonuçlar değerlendirildiğinde Türkiye'nin son 22 yılında bankalar tarafından özel sektöre verilen krediler değişkeni tarafından temsil edilen finansal genişleme ve derinlik göstergesinin Gini katsayısı üzerinde zaman içerisinde olumlu etki oluşturduğu gelir dağılımındaki adaletsizliği azalttığını göstermektedir. Bu sonuçlar bir taraftan artan milli gelirin damlama etkisiyle her kesimden taraflara ulaşması, diğer taraftan tüm tarafların kredi imkanlarından faydalanma imkanlarının artması ve doğru şekilde faydalanarak toplumun tüm kesimlerine ulaşmasını sağlamış olduğunun bir göstergesi olabilir. Bu sonuçlar ışığında bankacılık sektörünün önemi çok açık şekilde görülmektedir. Buradan yola çıkarak politika yapıcıların bankacılık sektörünün gelişimi ve kredilere ulaşım konusunda gerekli tedbirleri almaları gerekmektedir. Bu sonuçlar doğru yapılan politika düzenlemelerin devamı ve daha da geliştirilmesi konusunda tüm taraflara önemli ödevler yüklemektedir.

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmada finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki Türkiye örneğinde araştırılmıştır. Çalışmada finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ortaya koyan Greenwood ve Jovanovich (1990) vb. çalışmalardan yola çıkılarak finansal Kuznets eğrisi hipotezi test edilmiştir. Ayrıca Gini katsayısı ile Kişi başına Milli Gelir ilişkisi de ele alınmıştır. Ampirik analizlerde öncelikle Nazlioglu vd. (2016) tarafından geliştirilen Fourier Toda-Yamamoto (FTY) Nedensellik Testi ile nedensellik ilişkisi ortaya konulmuş daha sonra değişkenler arasında U veya Ters-U şeklinde bir ilişkinin olup olmadığı Lind & Mehlum (2010) tarafından geliştirilen bir analiz yöntemiyle incelenmiştir. Sonuçlarımız, nedensellik ilişkisi çerçevesinde Gini katsayısının Kişi Başına Milli gelir üzerinde etkili olduğunu ve finansal Kuznets hipotezini doğrular nitelikte bankalar tarafından özel sektöre verilen kredilerin Gini katsayısı üzerinde nedenselliğe sebep olduğunu göstermiştir. Bir sonraki aşamada yapılan Lind & Mehlum (2010) testi sonuçları ters U şeklinde bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Sonuçlarımız ağırlıklı literatürle uyumlu şekilde Türkiye örnekleminde Finansal Kuznets Eğrisi hipotezini doğrulamaktadır. Literatürde hipotezi

doğrulayan ve yanlışlayan çalışmaların olduğu düşünüldüğünde çalışma doğrulayan tarafta yer alan literatürü destekleyerek güçlendirmektedir.

Türkiye'de finansal gelişme ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin incelenmesi, özellikle finansal Kuznets eğrisi hipotezi bağlamında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu konuyu çalışma motivasyonu, sürdürülebilir ekonomik kalkınmada önemli bir faktör olan finansal sistemlerin gelir dağılımını nasıl etkilediğini anlamaya yönelik artan küresel ilgiden kaynaklanmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye örneği, kendine özgü finansal ve ekonomik yapısıyla bu dinamiklerin incelenmesi için değerli bir vaka çalışması sunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'de finansal gelişme ve gelir eşitsizliği arasındaki ters U şeklindeki ilişkiyi ampirik olarak doğrulayarak literatürdeki kritik bir boşluğu doldurmakta ve böylece finansal Kuznets eğrisi hipotezini Türkiye bağlamında doğrulamaktadır. Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ve Lind & Mehlum testi gibi gelişmiş metodolojileri kullanan çalışma, finansal gelişme, gelir eşitsizliği arasındaki nedensel yollara dair sağlam kanıtlar sunarak alana özgün bilgi katkısında bulunmaktadır.

Bu çalışmanın bulguları önemli politika çıkarımları taşımaktadır. Türkiye'deki ve benzer gelişmekte olan ekonomilerdeki politika yapıcılar, ekonomik büyüme için gerekli olan finansal gelişmenin, başlangıçta gelir eşitsizliğini daha da kötüleştirebileceğini, ancak sonunda daha adil bir gelir dağılımına yol açabileceğini kabul etmelidir. Sonuçlarımız özellikle bankacılık sektörünün önemini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Ampirik sonuçlar göstermektedir ki, Türkiye'de daha adil bir gelir dağılımı için bankacılık başta olmak üzere finans sektörünün geliştirilmesi ve finansal derinliğin artırılması gerekmektedir. Bu durum, finansal sektördeki büyümeyi, hedefe yönelik sosyal programlar veya adaletli vergilendirme gibi eşitsizlikteki kısa vadeli artışları azaltacak mekanizmalarla dengeleyen politikalara duyulan ihtiyacın altını çizmektedir. Buna ek olarak, Türkiye'de finansal Kuznets eğrisinin doğrulanması, ülkenin finansal politikalarının bu ters U şeklindeki yörüngede ilerleyecek şekilde dikkatle tasarlanması ve finansal kalkınmanın uzun vadeli kapsayıcı büyümeye katkıda bulunmasının sağlanması gerektiğini göstermektedir. Sonuç olarak, bu araştırma sadece teorik anlayışı ilerletmekle kalmamakta, aynı zamanda gelişmekte olan piyasalarda hem finansal hem de sosyal istikrarı teşvik etmeyi amaçlayan politika yapıcılar için uygulanabilir içgörüler sağlamaktadır. Çalışma ters-U şeklinin oluşmasına sebep olmak üzere Türkiye'nin son on yılında bu konuda önemli gelişmeler olduğu ortaya koymakla birlikte bunun henüz yeterli olduğu söylenemez. O halde başta bankacılık sektörü olmak üzere doğru politikaların devamı ve ilave yeni politikaların geliştirilmesi kaçınılmazdır. Başta Basel kriterleri dikkate alınmak üzere bankacılık sektörü mevzuatsal düzenlemelerinin devam ettirilmesi ve bankacılık sektörünün sağlam bir zemine oturması, bankacılık sektörü tarafından verilen kredilere tarafların kolay erişimi, teknolojinin finansal sektörler üzerindeki olumlu etkisinden faydalanılması, kredilerin tüketimden ziyade yatırıma dönüşümü konusunda tedbirler alınması, mikro kredi faaliyetlerinin ve kitle fonlama yöntemlerinin geliştirilmesi alınacak önlemlere örnek olarak sayılabilir. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda farklı finansal göstergeler yardımıyla Finansal Kuznets Eğrisi hipotezi incelenebilir. Çalışmanın bir taraftan literatüre önemli bir katkı sunarken diğer taraftan politika yapıcılar başta olmak üzere tüm taraflara önemli açılımlar sunduğu düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

KAYNAKÇA

Ağır, H., Türkmen, S., & Özbek, S. (2020). Finansal Kuznets Eğrisi Yaklaşımı Çerçevesinde Finansallaşma ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi: E7 Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Tahmin. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(2), Article 2.

Altunöz, U. (2023). Analysis of Turkey's classic and financial kuznets curves in regards to the level of development and increased distribution. *Journal of Ekonomi*, 5(2), Article 2. <https://doi.org/10.58251/ekonomi.1352268>

- Banerjee, A. V., & Newman, A. F. (1993). Occupational Choice and the Process of Development. *Journal of Political Economy*, 101(2), 274-298. <https://doi.org/10.1086/261876>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, inequality and the poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27-49. <https://doi.org/10.1007/s10887-007-9010-6>
- Becker, G. S., & Tomes, N. (1986). Human Capital and the Rise and Fall of Families. *Journal of Labor Economics*, 4(3, Part 2), S1-S39. <https://doi.org/10.1086/298118>
- Behrman, J. R., Birdsall, N., & Székely, M. (2001). *Poverty, Inequality, and Trade and Financial Liberalization in Latin America* (RES Working Papers 4261). Inter-American Development Bank, Research Department.
- Burgess, R., & Pande, R. (2005). Do Rural Banks Matter? Evidence from the Indian Social Banking Experiment. *American Economic Review*, 95(3), 780-795. <https://doi.org/10.1257/0002828054201242>
- Cameron, R. (1963). Banking in the early stages of industrialization a preliminary survey. *Scandinavian Economic History Review*, 11(2), 117-134. <https://doi.org/10.1080/03585522.1963.10414345>
- Clarke, G. R. G., Xu, L. C., & Zou, H. (2006). Finance and Income Inequality: What Do the Data Tell Us? *Southern Economic Journal*, 3(72), 578-596. <https://doi.org/10.1002/j.2325-8012.2006.tb00721.x>
- Clarke, G. R. G., Zou, H., & Xu, L. C. (2003). *Finance and Income Inequality: Test of Alternative Theories* (Policy Research Working Paper 2984). World Bank Publications. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/892521468762914086/pdf/multi0page.pdf>
- Denk, O., & Cournede, B. (2015). *Finance and Income Inequality in OECD Countries* (SSRN Scholarly Paper 2649944). <https://doi.org/10.2139/ssrn.2649944>
- Destek, G. (2018). *Gelişmekte olan ülkelerde finansal gelişimin, demokrasinin ve beşeri sermayenin gelir dağılımına etkisi: Finansal kuznets eğrisi geçerli mi?* [Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr>
- Destek, M. A., Okumuş, İ., & Manga, M. (2017). Türkiye'de Finansal Gelişim ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Finansal Kuznets Eğrisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(2), Article 2.
- Dumrul, C., İlkay, S. Ç., & Dumrul, Y. (2021). Finansal Kuznets Eğrisi Hipotezi: Yapısal Kırılmalı Eş-bütünleşme Testleri ile Türk Ekonomisine İlişkin Ampirik Bir Analiz. *Sosyoekonomi*, 29(50), Article 50. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2021.04.16>
- Efeoğlu, R. (2022). Yeni Sanayileşen Ülkelerde Finansal Kuznets Eğrisinin Geçerliliği. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(1), Article 1. <https://doi.org/10.20979/ueyd.1014090>
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Enowbi Batuo, M., Guidi, F., & Mlambo, K. (2010, Ağustos). *Financial Development and Income Inequality: Evidence from African Countries* [MPRA Paper]. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/25658/>
- Farias, M. E., Scavia, J., & Fuentes, R. (2019). Bridging the Gaps: Credits, Adoption, and Inequality. *Journal of Money, Credit and Banking*, 51(5), 1355-1401. <https://doi.org/10.1111/jmcb.12549>
- Fry, M. J. (1980). Money and Capital or Financial Deepening in Economic Developments? İçinde W. L. COATS & D. R. KHATKHATE (Ed.), *Money and Monetary Policy in Less Developed Countries* (ss. 107-113). Pergamon. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-024041-1.50014-4>
- Galbis, V. (1977). Financial intermediation and economic growth in less-developed countries: A theoretical approach. *The Journal of Development Studies*, 13(2), 58-72.

- Galor, O., & Zeira, J. (1993). Income Distribution and Macroeconomics. *The Review of Economic Studies*, 60(1), 35-52. <https://doi.org/10.2307/2297811>
- Goldsmith, R. W. (1969). *Financial structure and development*. Yale University Press.
- Greenwood, J., & Jovanovic, B. (1990). Financial Development, Growth, and the Distribution of Income. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 1), 1076-1107. <https://doi.org/10.1086/261720>
- Jauch, S., & Watzka, S. (2016). Financial development and income inequality: A panel data approach. *Empirical Economics*, 51(1), 291-314. <https://doi.org/10.1007/s00181-015-1008-x>
- Kazak, H. (2022). İslami Bankacılık Konvansiyonel Bankacılık Üzerinde Etkili mi? Türkiye Örneği Üzerinden Bir Nedensellik Analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 982-998. <https://doi.org/10.30784/epfad.1196986>
- Kazak, H. (2023). Banka Kredileri ve Enflasyon Arasındaki İlişki Katılım Bankaları Açısından da Geçerli mi? Türkiye Üzerine Fourier İşlevli Bir Nedensellik Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(4), Article 4. <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1731>
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lind, J. T., & Mehlum, H. (2010). With or without U? The appropriate test for a U-shaped relationship. *Oxford bulletin of economics and statistics*, 72(1), 109-118. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2009.00569.x>
- Makhlouf, Y., Kellard, N. M., & Vinogradov, D. V. (2020). Finance-Inequality Nexus: The Long and the Short of It. *Economic Inquiry*, 58(4), 1977-1994. <https://doi.org/10.1111/ecin.12918>
- McKinnon, R. I. (1973). *Money and capital in economic development*. The Brookings Institution.
- MD. (2024). *Türkiye'deki Suriyeli Sayısı Şubat 2024*. Mülteciler Derneği. <https://multeciler.org.tr>
- Mikek, P. (2023). Financial deepening and income inequality: Is there a financial Kuznetz curve in Latin America? *Eurasian Economic Review*, 13(1), 103-125. <https://doi.org/10.1007/s40822-023-00227-x>
- Nadia, Z. B. H., & Teheni, Z. E. G. (2014). Finance, governance and inequality: A non parametric approach. *International Strategic Management Review*, 2(1), 31-38. <https://doi.org/10.1016/j.ism.2014.01.001>
- Naimoğlu, M. (2023). The Relationship of Inflation, Unemployment, Financial Development and Income Inequality in Türkiye. *Sakarya İktisat Dergisi*, 12(4), Article 4.
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy economics*, 60, 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Oyèkólá, Oláyínká. (2021). Finance and inequality in a panel of US States. *Empirical Economics*, 61(5), 2739-2795. <https://doi.org/10.1007/s00181-020-01976-3>
- Özbek, S., & Oğul, B. (2022). Finansal Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa ve Uzun Dönemli Zaman Serisi Bulguları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 23(1), Article 1. <https://doi.org/10.24889/ifede.1052625>
- Pata, U. K. (2020). Finansal Gelişmenin Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri: Finansal Kuznets Eğrisi Hipotezi Türkiye İçin Geçerli mi? *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), Article 3. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.648695>
- Paulson, A. L., & Townsend, R. (2004). Entrepreneurship and financial constraints in Thailand. *Journal of Corporate Finance*, 10(2), 229-262. [https://doi.org/10.1016/S0929-1199\(03\)00056-7](https://doi.org/10.1016/S0929-1199(03)00056-7)
- Rajan, R., & Zingales, L. (2003). *Saving Capitalism from the Capitalists: How Open Financial Markets Challenge the Establishment and Spread Prosperity to Rich and Poor Alike*. Crown.

- Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle* (R. Opie, Çev.). Harvard University Press.
- Shahbaz, M., & Islam, F. (2011, Ocak 15). *Financial development and income inequality in Pakistan: An application of ARDL approach* [MPRA Paper]. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/28222/>
- Shaw, E. S. (1973). *Financial deepening in economic development*. Oxford University Press.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250. [https://doi.org/doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Yılmaz, V., & Demirgil, B. (2021). Finansal Gelişme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliğini İncelemeye Yönelik Uygulamalı Bir Çalışma: Türkiye Örneği. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), Article 2. <https://doi.org/10.46849/guiibd.937122>
- Younsi, M., & Bechtini, M. (2020). Economic Growth, Financial Development, and Income Inequality in BRICS Countries: Does Kuznets' Inverted U-Shaped Curve Exist? *Journal of the Knowledge Economy*, 11(2), 721-742. <https://doi.org/10.1007/s13132-018-0569-2>

100. Yılında Cumhuriyeti Anlamak: Cumhuriyet ve Kamusal Alanın Kadınlara Açılması¹

Understanding the 100th Anniversary of the Republic: The Republic and Opening Public Sphere to Women

Sıla SABANCILAR EREN²

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, cumhuriyetin yüzüncü yılında, kadınların kamusal alanda temsil edilebilmesinde cumhuriyetin katkısını değerlendirmektir.

Yöntem: Çalışma, Türk Siyasal Hayatı üzerindeki bir inceleme olduğundan, literatür taraması yapılarak tamamlanmıştır. Alandaki temel kaynaklara erişilmeye çalışılmış, döneme ilişkin verilerden faydalanılmıştır.

Bulgular: Kadınların kamusal alanda temsil edilmesinde hem cumhuriyet modernleşmesinin hem de Osmanlı Devleti'nden devralınan kadın hareketinin önemli bir katkısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar: Kamusal alanın gelişim süreci ve kamusal-özel alan ayrışması Türkiye'de genel olarak sınırlılıklar içermektedir. Bu alanların sınırlarının zaman zaman iç içe geçmesi konunun sınırlandırılmasını zorlaştırmıştır.

Özgünlük/Değer: Çalışma cumhuriyet ve kamusal alan üzerinden kadınları incelediği için özgün bir niteliğe sahiptir. Diğer yandan çalışmada kadınların kamusal alanda temsili, hukuksal, siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla ele alındığından bütünlüklü bir analiz imkanı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Kadın, Kamusal Alan

Abstract

Purpose: The aim of this study is to evaluate the contribution of the republic to the representation of women in the public sphere in the centenary year of the republic.

Methodology: Since the study is an investigation on Turkish Political Life, it was completed with qualitative research technique. Basic sources in the field were tried to be accessed and data related to the period were utilized.

Findings: It was concluded that both republican modernization and the women's movement inherited from the Ottoman Empire had a significant contribution to the representation of women in the public sphere.

Limitations: The development process of the public sphere and the distinction between public and private spheres are generally limited in Turkey. The fact that the boundaries of these areas are sometimes intertwined has made it difficult to delimit the subject.

Originality/Value: The study is unique in that it analyzes women through the republic and the public sphere. On the other hand, the study offers a holistic analysis since it deals with women's representation in the public sphere with its legal, political, economic and cultural dimensions.

Keywords: Republic, Woman, Public Sphere

¹ Bu makale 23-25 Kasım 2023 tarihinde Akdeniz Üniversitesi'nde gerçekleşen "Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Kadın Haklarını Yeniden Düşünmek Mücadele ve Kazanımlar" Sempozyumunda özet bildiri olarak sunulan çalışmanın tam metnidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ssabancilar@beu.edu.tr, ORCID: 0000-002-8141-279X.

1. GİRİŞ

Kadının insan hakları sorunu ve eşitlik mücadelesi dün olduğu kadar bugün de önemlidir. Kadının insan hakları sorunu, küresel ve cinsiyet temellidir. Toplumsal cinsiyet çalışmalarında ve feminist tartışmalarda bu nedensellik ilişkisi çok boyutlu ele alınmaktadır. Kadınların temel haklara, sosyo-ekonomik haklara ve siyasal haklara eşit erişim mücadelesi, politiktir. Türkiye’de de kadınlık politiktir, salt bir cinsiyet meselesi değildir. Çünkü kadının ne olduğu, ne olabileceği, ne kadar olabileceği kamusal, siyasal ve ekonomik alandaki konumu cinsiyetçi bir perspektifle ele alınmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de kadın olma, eril devletin demokrasi eğilimi güçlendikçe temel haklar ekseninde liberal bir çizgide; otoriter eğilimleri güçlendikçe aile içinde muhafazakâr bir çizgide ele alınan bir konudur. Her dönemde kadın, eril söylem ve eril siyasetin belirlediği sınırlar dâhilindedir. Sınır ihlalleri ise ulus devlet yurttaşlığının aşılması bağlamında, marjinalleşme tehdidini barındırmaktadır. Bugün yaşadığımız dönemde de bundan yüz yıl önce kurulan cumhuriyetimizde de kadınlık inşa edilen bir ideali simgelemiştir.

Kadınların tarihi, zorlu bir mücadele tarihidir. Türk kadınları için ise bu tarihin en önemli dönüm noktalarından biri Kurtuluş Savaşı ve savaş sonrasında elbirliğiyle kurulan cumhuriyettir. Cumhuriyet Türkiye’de hiçbir zaman salt bir yönetim biçimi olmamıştır. Cumhuriyet devletin toplumla kurduğu siyasal bağın ötesinde, sosyal ve kültürel bağları da barındıran; bu bağlarda Aydınlanmacı aklı bulabildiğimiz ve koruma yükümlülüğü hissettiğimiz bir değer sistemidir. Atatürk 14 Ekim 1925’te verdiği bir demeçte “*Cumhuriyet ahlaki erdeme dayalı idaredir. Cumhuriyet fazilettir.*” ifadelerini kullanmıştır (Erdoğan, 1999). Cumhuriyetin erdemli yönlerinden biri de cumhuriyet sayesinde kadınların eşit yurttaşlar olabilmesi bağlamındaki yaygın görüş birliğinde bulunabilir. Kurtuluş Savaşı, Türk halkının savaşarak ve egemenlik anlayışını değiştirerek, kendi kaderini tayin ettiği bir dönüm noktasıdır. Kurtuluş Savaşı’nın önemli özelliklerinden biri de halkın kadın ve erkek bireylerinin bütününe sürece dâhil olmasıdır. Kadınların, Milli Mücadelede üstlendikleri rol oldukça fazladır. Milli Mücadele kadının politik ve toplumsal görünürlüğüne gözle görülür biçimde artırmıştır (Bora, 2016). Dernekler, mitingler, basın aracılığıyla kadınlar kamusal alana dâhil olmuşlardır. Savaş kadınların kamusal alanda varlıklarını meşrulaştırmıştır. Savaş bir anlamda kadın simgesi de yaratmıştır. Zira Türkiye’de “*Anadolu Kadınlığı*” pek çok yönüyle önemli bir kimlik olarak değerlendirilmiştir. Atatürk, Anadolu kadınlığını bir konuşmasında şöyle tasvir eder: çalışkan, düşmana karşı mücadelede yer alan, aile içinde ocağını tütüren, çocuğuyla çift de süren cepheye mermi de taşıyan fedakâr, büyük ruhlu ve duygulu “*kadındır*” (Kurnaz, 1991). Dolayısıyla Türk kadınları, fedakârlıklarıyla simgeleşmiştir. Kurtuluş Savaşı tarihi, pek çok kadının kahramanlıklarından örnekler barındırmaktadır. Anadolu kadınlığı, Türk kadını, modern kadın, muhafazakâr kadın gibi, kadınlık tartışmaları Cumhuriyetin ilk yıllarında gündemde olan tartışmalar arasında yer almıştır. Modernleşmenin nasıl bir kadın yaratmayı hedeflediği ya da kadının konumunu nasıl etkileyeceği sıklıkla tartışılmıştır. Bu tartışmalar, Osmanlı Devleti’nde modernleşme tartışmaları içinde de sıklıkla yer almıştır. Örneğin Ziya Gökalp (2019), eski Türklerde kadınların hükümdar, kale muhafızı, vali olabildiğine dikkat çekmiş, hatta demokrasi ve feminizmin Türklerden doğduğunu iddia etmiştir. Türkçülüğün kadına eşitlikçi yaklaşımı ve bunu tarihle, Şamanizmle temellendirmesi, kadınların kamusal yaşama dâhil olabilmelerinde önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü özellikle 1912’de kurulan Türk Ocağı’ndaki toplantılara kadınların ve erkeklerin birlikte katılabilmesi (Kurnaz, 2011), Türk Yurdu Dergisi’nde kadınların eğitim hakkı, tek eşlilik, boşanma ve aile konularına yer verilmesi bu görüşü desteklemektedir (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, 10/05/2024). Kadınların kamusal alandaki yeri üzerine düşünceler, siyasal düzenlemeler konusunda da yol açıcı olmuştur. Osmanlı Devleti Dönemi’nde gerçekleştirilen Aile Nizamnamesi de Cumhuriyet Dönemi’nde devlet feminizmi biçiminde gerçekleşen hukuki düzenlemeler de esasında kadınların kamusal alandaki görünürlüğü ve yeri hakkında sonuçlara sahiptir.

Cumhuriyetin ideal bir kadın anlayışı vardır. Bu kadın giyimi kuşamıyla, kültürel birikimiyle, eğitimiyle modern bir kadın olarak Osmanlı kadını aşan bir niteliğe sahiptir. Diğer yandan analık ve kadınlık vazifelerini de ihmal etmemesi gereken ve cumhuriyete karşı sorumlu olduğunun bilincinde olan bir kadındır. Bu nedenle Atatürk’ün konuşmalarında hem ocak tütüren yani evi yuva yapan hem sırtında çocuğuyla üretime katılan hem de savaşta bağımsızlık mücadelesi veren kadın, “*yüce*”

Anadolu kadınıdır. Tarihsel olarak incelendiğinde, kadının pek çok biçimde simgeleştiği görölmektedir. Özellikle ulus devlet biçiminde kurulan pek çok devletin, kadınla kurduğu çok boyutlu ilişkisi söz konusudur. Kadınlığa yönelik simgelerden biri “*toprak ana*” ifadesinden de bildiğimiz toprak ya da Milli Mücadelede, vatandır. Bu sembolün tesadüfi olarak ortaya çıkmaması ise önemli bir kavramla açıklanmaktadır. Berktaş’ın (2020) “*milli davanın dişilleştirilmesi*” olarak tarif ettiği bu analizde vatan, tecavüze uğramış namuslu, saf bir bakire kadını simgelerken; onu kurtaran, özgürleştiren ve devleti kuran milliyetçi hareket erkek kahramanla simgelenmektedir. Böylelikle yeni ulus devlet, ataerkilliği hem kadınlık metaforuyla hem de milli birlik ve düzenin istikrarı için modernleşme amacı biçiminde kurmaktadır (Berktaş, 2020). Bu nedenle yazara göre ulus devletin kuruluş sürecinde ataerkillik baskın bir unsurdur. Ulus devletleşme sürecinin kadınla kurduğu ilişkiyi Yuval-Davis ve Anthias (1989) kadınların etnik ve dini gruplara dâhil olmalarının beş ana yolu olarak şu şekilde ifade etmektedir:

- (1) Etnik kollektivitelerin üyelerinin biyolojik kaynakları olarak;
- (2) Etnik/ milli grupları birbirinden ayıran sınırları yeniden üreterek;
- (3) Kolektivitelerin ideolojik üretiminin merkezinde yer alan, faaliyeti ve kültürü aktaran kişiler olarak;
- (4) Etnik/milli farklılıkları belirleyen bir simge olarak;
- (5) Doğrudan milli ekonomik, siyasi ve askeri mücadelelere katılarak.

Yazarların yaptığı bu değerlendirme, Türkiye açısından da önemli görölebilir. Çünkü Türk kadınları hem bizzat savaşa katılan hem bu süreçte aktif rol üstlenen hem de ulusun anaları olarak simgeleşmiştir. Cumhuriyet modernleşmesinin siyasi ve kültürel aktarıcısı olarak da ele alınan Türk kadınları, kamusal alanda bütün bu simgeleri taşımışlarıdır. Kimi zaman daha eşitlikçi kimi zaman ise daha ataerkil kamusal tezahürler, kadınların kamusal alandaki konumu üzerinde belirleyici olmuştur. Yapılan yasal düzenlemelerin zamanlaması, dönemin meclis tartışmaları ve bu tartışmaların toplumsal tezahürü bu konudaki iddiaları destekler niteliktedir. Cumhuriyet, yüzyıllardır değerersizleştirilmiş, temel haklara eşit erişemeyen ve çoğunlukla özel alana sıkıştırılmış kadınlar için umut yaratmıştır. Cumhuriyet, Türk kadınlarına birey olma imkânı tanımıştır.

2. CUMHURİYET MODERNLEşMESİNİN KADINA YAKLAşIMI VE KAMUSAL ALAN

Kamusal alan-özel alan tartışması genelde cinsiyet rejimlerini tanımlamak, cinsiyetleri konumlandırmak amacıyla toplumsal cinsiyet çalışmalarında yer bulmaktadır. Kamusal alan ve özel alan karşılaştırması ve tanımlaması, siyaset felsefesinin ağdaş tartışmalarından biridir. Kadınların kamusal alandaki yeri ise tarihsel süreçte dışlanmışlıkla mücadele biçiminde gelişmiştir. Tarihsel süreç irdelendiğinde ilk kamusal alan-özel alan değerlendirmesini polis (kamusal) ve oikos (özel) ikiliğinde gözlemlenir. Kamusal alan yani polis özgür yurttaşları (mülk sahibi erkek), oikos yani özel alan ailenin yaşayışının temsilini içermekte ve kadınlar politik ve dinsel tartışmalardan, iletişimden ve zanaat alanından dışlanmıştır (Habermas, 2004). Ortaçağda kamusal-özel alan ayrımı net olmayan biçimde ayrışmış ve özel alan Hristiyanlıkla saygınlık kazanmışken; 17. yüzyılda kamusal alan hukuki düzenlemeye uygun olan, özel alan aile içi ilişkileri temsil ettiğinden müdahaleye kapalılıkla öne çıkmıştır (Ersöz, 2015). Rasyonalizmle simgelene Aydınlanma Dönemi’nde kadın bedenle, erkek akılla ilişkilendirilmiş ve kamusal-özel alan cinsiyet ekseninde değerlendirilirken; Sanayi Devrimi sonrasında kadınların aile içi emek, erkelerin ücretli işgücünü temsili bu ayrımı derinleştirmiştir (Sancar, 2009: 40-54). Kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişkinin cinsiyetler açısından getirdiği şey; eşitizliğin görünmez kılındığıdır (akır, 2019). Bu ilişkide erkekler ve devlet, kamusal alanın esas karar vericileri konumunda olabilmektedir. Devletin kamusal iyiyi belirleyen tek kişi olması özellikle, devletin kurumsallaşması sürecinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ancak kamusal alan kuramsal olarak, eşit temsile olanak tanınmalıdır. Eşitlikçi bir kamusal alan kurgusunda ortak yarar devlet tarafından belirlenmek yerine; bireylerin kendi iradeleriyle gerçekleşmeli ve kamusal müzakere sonucunda ortaya çıkmalıdır (akır, 2019). Kamusal müzakerinin bir paydaşı olabilmenin koşullarından biri de eşit yurttaşlıktır. Yurttaşlık haklarına eşit erişim, kadınların bir çıkar grubu olarak kamusal karar mekanizmalarında yer alması ve özgürleştirici politikalarla gerçekleşebilir (Dietz, 1987). Aynı zamanda eğitim, çalışma, siyasi alanda yer alma, medeni ve temel haklara eşit erişim de kadınların kamusal alanın eşit paydaşı olmalarına katkı sağlayabilir. Ancak bugün de söz konusu

alanlarda kadınların temsiliyet oranı, erkeklerinkinden geridedir. Bu nedenle de kamusal ve özel alanın sınırlarının belirlenmesi, yeniden tanımlanması cinsiyet eşitliği için önemini korumaktadır.

Türkiye’de kadınların kamusal alanın eşit paydaşı olarak var olmalarındaki en büyük pay cumhuriyete aittir. Cumhuriyet kamusal alanı kendi eliyle kurmuş ve bu alan modernleşme pratiklerinin uygulama alanı olmuştur (Ersöz, 2015). Bu nedenle de cumhuriyet modernleşmesi, kadınlara kamusal alanı açmıştır. Cumhuriyet modernleşmesi aydınlanmacıdır ve kadının toplumsal konumunun değişmesi gerekliliğini yapılan reformlarla savunmuştur. Çağdaşlığın istediği özgür kişiliği savunan cumhuriyet için, insanlık onuruna yakışan bir yaşamı sürebilmenin yolu kadınların gelenek-görenek baskısından kurtulmasıydı (Gökberk, 2018). Bireyin özgür olabilmesi için içten gelen engelleri aşabilmesi yani cahillik, sabit fikirlilik gibi durumlardan sıyrılması gerektiğine inanan Cumhuriyet modernleşmesi, rasyonel özgürlük yaklaşımını benimsemektedir. Bu nedenle de cumhuriyet reformlarının rotası çağdaşlık; amacı çağdaş yurttaşın yetiştirilmesidir. Çağa uygunluk, siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel ve toplumsal politikaların tamamında gözetilen bir politik paradigmadır. Ancak bu süreç oldukça uzun soluklu ve karalılıkla yürütülen bir politik tutumla dönüştürücü bir etki yaratabilmektedir. Kadınların kamusal alanda daha görünür olmalarında, aktif bir rol üstlenebilmelerinde zaman zaman toplumsal muhalefet oluşsa da özellikle kaçgöçle mücadele kararlılıkla yürütülmüştür. Kadınlar eğitime, spora, sanata ve çalışma yaşamına dâhil olabildikçe; modernleşme süreci kadınların kamusal varlığını güçlendirmiştir.

Kadınların kamusal alana dâhil olma süreci üç biçimde gerçekleşmiştir. İlk olarak, II. Meşrutiyet’ten itibaren varlık gösteren kadın hareketinin, milli mücadeleye destek vermesidir. II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı Devleti’nde etkili bir kadın hareketi olduğu belirtilmelidir. Kadınlar hem basın aracılığıyla hem de dernekler aracılığıyla kamusal alana dâhil olabilmişlerdir. Osmanlı Kadın Hareketi incelendiğinde kadınların, kimsesiz kadın ve çocuklara yardım amaçlı yardım dernekleri kurdukları, eğitim yoluyla meslek edindirmeyi amaçlayan, kadınların kültürel gelişimlerini destekleyen, etnik grupların, siyasi partilerin ve feminist nitelikleriyle öne çıkan kadın derneklerinin var olduğu görülmektedir (Çakır, 2021). Kadın derneklerindeki bu çeşitlilik hem Milli Mücadelede hem de cumhuriyet reformlarının hayata geçirilmesinde kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde Batı tipi eğitime erişebilen ya da erişemeyen pek çok kadın, Kurtuluş Savaşı’nda aktif rol almıştır. Toprak (2022), Kurtuluş Savaşı sonrasında toplumsal dönüşümün baş aktörünün kadın olduğunu, savaşın onu görünür kılarak özgürleştirdiğini dile getirmektedir. Dernekler, mitingler, yardımlaşma, basın ve silahlı mücadele biçimlerinde gerçekleşen bu süreç, kadınların kamusal alanda “*kendi rüşlerini ispatladıkları*” biçiminde değerlendirilebilir. Kadınların kamusal alana açılmasında cumhuriyetin payına dikkat çeken Toprak (2022), kadının en büyük kazanımının sokak olduğunu dile getirmekte ve bu sürecin 1908 sonrasında “*asrileşme*”, savaşla oluşan otorite boşluğunun kadın ve erkeğin kamusal alanda birlikteliğine imkân tanınması ve ulus devletleşmeyle “*tam eşitlik*” sağlanması biçiminde gerçekleşmesi üzerinden açıklar. Dolayısıyla kadınların, kamusal alanda yer edinebilmesi bir süreç biçiminde gerçekleşmiştir. Okul ve eğitim hakkının sonucunda ortaya çıkan çağdaş düşünce, savaşın ortaya çıkmasıyla kadınların Milli Mücadele’de yer almasına ve görünürlüklerine olanak tanımıştır. Sonrasında ise cumhuriyet yönetimi, devlet feminizmi uygulamalarıyla kadınların kamusal alanda kalıcılığını hedeflemiştir. Bu yüzden devlet feminizmi ikinci olarak, kadınları erkeklerle eşit sayan, modern yurttaşlık ilişkileri bağlamında hukuki bir statüyü kadınlara da kazandıran yasal düzenlemelerle kamusal alanı kadınlara açmıştır. Üçüncü olarak ise; modernleşmenin pratik alanı olan toplumsal, sosyal, ekonomik boyutları da içeren düzenlemeler, kadınların kamusal alanda varlığını güçlendirmiş, görünürlüğünü artırmıştır. Toplumsal değişim ve dönüşümün kadınlar konusunda en zorlayıcı alanı, cinsiyet kalıp yargıları, kadınların ikincil konumları ve gelenek-göreneklerin ataerkil değerleridir. Cumhuriyet; kaçgöçle, kız çocuklarının okula gönderilmemesi, erken evlendirilmesi, başlık parası alınması, erkeklerin çokeşliliği, kadınların mirasa erişememesi ve ataerkil yaşam biçimiyle mücadele etmiştir (Gökberk, 2018). Cumhuriyet kadınlar üzerindeki bu tahakkümün ortadan kaldırılabilmesi için reformları hayata geçirmiştir. Cumhuriyet tüm bireyler için bir kimliktir. Cumhuriyet aynı zamanda hem kadınlar hem de erkekler için, geçmişten farklı bir kimlik yaratmıştır. Kadınlar için bu kimliklerden biri muhafazakâr modernleşme bağlamında kadının aile içinde cefakâr ve fedakâr annelik rolü ve toplumsal yurttaşlık bilincine sahip modern kadınlıktır (Sancar, 2022). Dolayısıyla kadınlardan beklenen hem modernleşmenin parçası olmak hem yeni kuşaklar yetiştirmek hem de aile içi geleneksel rolleri sürdürmektir. Bu yönüyle Türk modernleşmesinin kadına ilişkin

tutumunun çok boyutlu olduğu görülmelidir. Bu dönemde özellikle laiklik ekseninde gerçekleşen düzenlemeler, kadınlar arasında eşit sonuçlar doğurmasa da kadın hakları üzerinde ilerici ve özgürleştirici etkiye sahip olmuşlardır (Kandiyoti, 1987).

3. YURTTAŞLIK EKSENİNDE KAMUSAL ALANIN KADINA AÇILMASI

Ulus devletin yurttaşlık yaklaşımı, kamusal alanın şekillenmesinde etkilidir. Kamusal alan ilk modern anayasalarla, hak ve özgürlüklerin toplumu, kamusal alana dönüştürüp kamu otoritesini birkaç işlevle sınırladığı bir otoriteyi temsil etmektedir (Habermas, 2004). Kadınların kamusal alanda eşit temsiline ilk şartı ise, eşit yurttaşlıktır. Birinci kuşak feminist hareketin özellikle üzerinde durduğu başlıklardan biri eşit vatandaşlığın, eşitizliği ortadan kaldıracağıydı. Ancak tarihsel süreçte sadece eşit vatandaşlığın değil; kaynaklara eşit erişimin de siyasal alanda eşit temsiline de bölüşümde eşitliğin de bir bütün olarak ele alınması gerekliliği yaygın olarak kabul görmüştür. Kamusal alanda kadınların eşit paydaş olabilmesinde yurttaşlık ve siyasal katılımın artırılması hala önemli başlıklardan biridir. Kuramsal açıdan ele alındığında üç model çerçevesinde kadınların siyasal katılımının gerçekleşebileceği ve kamusal alanda daha görünür olabileceği savunulmuştur. Buna göre; eşit teknik fırsatların sağlandığı (kampanya masrafı karşılama gibi) meritokratik model, kota uygulamalarıyla bilinen olumlu eylem modeli ve politikanın kadınlara uydurulması gerektiğini savunan radikal modeldir (parlamentoda ocuk bakım ünitelerinin olması gibi) (akır, 2019). Bu uygulamalarla kadınlar siyasal olarak daha fazla temsil edilebilecek, karar verme sürecinde daha fazla rol üstlenebilecek ve kamusal alanı şekillendirebilecektir.

Kadınların zel alandan kamusal alana dahil olmaları şu şekilde gerçekleşmektedir: kamusal alanın ortak varlığı olarak ulusla belli bir bütünleşme ve uyumlaştırma süreciyle ve vatandaşlıkla (Ykselbaba, 2017). Bu bağlamda kadın, ulus devletleşme sürecinde üstlendiği rollerle ve bu sürecin sonucunda gerçekleşen yurttaşlık hakkıyla kamusal alanın paydaşı olabilmektedir. Türkiye açısından kamusal alan tartışması da benzer biçimde gerçekleşmiştir. Hem Kurtuluş Savaşı hem de cumhuriyet reformları Türk kadınlarının kamusal alanda yer alabilmesinde etkiye sahiptir. Cumhuriyetin kuruluş ve kurumsallaşma sürecinde kamusal alan çözümlenmeleri, kadınlar açısından erkeklerle birlikte katılım gösterebildikleri sosyal ve toplumsal alanı işaret etmektedir. Ancak bu alan ulus devlet yurttaşlığı bağlamında ele alındığında ikili bir yaklaşımla incelenmesi gereklidir. Birincisi st başlıklarda ifade edildiği gibi “*milli mcadeleinin dişilleşmesi*” bağlamında, milli mücadele sona erdikten sonra da kadınların ikincil konularının yurttaşlık ilişkileri bağlamında sürdürülmesidir. Kadınların kamusal alanın eşit paydaşı olmalarına olumlu katkı sağlayan gelişmelerden biri Osmanlı Kadın Hareketi’dir. Kurtuluş Savaşı sürecinde gerçekleşen işgallere karşı yapılan mitinglerde hem kadın cemiyetleri hem de kadın öğrenciler oldukça etkilidir. Hem mitinglerde hem de cephede rol üstlenen Halide Edip’in konuşmasında “... *Hiç korkmayacaksınız hanımlar, Türkler, Müslümanlar! Silah ile alışmazsanız Hak ve Allah sizinledir. Dünyada millet sınıfına layık olduğumuzu erkek, kadın hatta ihtiyaç ve çocuklarımıza kadar ispat ettik*” sözlerine yer vermekte; Üsküdar Mitinginde Sabahat Hanım, İzmir Mitinginde Naciye Hanım, Bakırköy’de Reşide Hanım, Kadıköy’de Hayriye Melek Hanım gibi pek çok kadın mitinglerde doğrudan rol üstlenmiş, konuşmacı olmuş ve kamusal alanın paydaşı olduğunu göstermiştir (zdemir, 2021). Kamusal alanı erkeklerle birlikte paylaşan kadınlar, bu sürecin bir parçası olduklarına dikkat çekmiştir. Bu değerlendirmenin en somut örneklerinden biri, 20 Mayıs 1919 tarihinde Asri Kadınlar Cemiyeti yesi Sabahat Hanım’ın konuşmasındadır (Kurnaz, 1996):

“...*hayatımıza zehirli turnaklarını takıp her fırsatta bizi biraz daha lme yaklaştıran bu kahredici kuvvetler karşısında, yine bu skt ve tevekkülle mi yaşayacağız? Ben buna hayır diyorum, biz kadınlar bu hak cihadında en önde olacağız ve medeniyete riylar söyleyen varlıklara her zaman lnetler biz kadınlar bu hak cihadında en önde olacağız ve medeniyete riylar söyleyen varlıklara her zaman lnetler...*”

Kadınların işgal karşısındaki edilgen olmayan tutumu, mücadelede de birlikteliğe meşruiyet kazandırmıştır. Mitingler, yazılar ve cemiyetler aracılığıyla kadınlar sürecin aktörlerinden biridir ve kamusal alanda daha görünürdür. Milli mücadeleye Kara Fatma gibi asker olarak destek veren kadınların yanında Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti gibi cemiyetler içinde örgütlenen, ğretmen olarak Anadolu’nun ücra köylerinde Milli Mücadeleyi anlatan, savaş yaralarının sarılması,

ihtiyaçların ve bakım hizmetlerinin sağlanmasında rol üstlenen kadınlar (İçli, 1992), hem Milli Mücadele'nin hem de Cumhuriyet'in eşit paydaşlarıdır. Cumhuriyet, kadınların savaş sonrası tekrar kabuğuna çekilmesini değil; eşit yurttaşlar olarak Cumhuriyetin hedeflerine katkı sunmasını beklemiştir.

Ulus devlet yurttaşlığı bağlamında değerlendirebileceğimiz önemli gelişmelerden biri, nüfus verilerinin tespiti ve devletin kurumsallaşma sürecindeki modernleşmeye uyumlu hale getirilmiş tasnifidir. Reayadan halka, halktan yurttaşa dönüşümün resmi bilgisi ve Türkiye'nin ulus devlet olduğunun ispatı bu nüfus sayımı ile gözlemlenebilir. Savaş ve mübadele sonrasında 1927 yılında Cumhuriyetin ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Sayımdan bir yıl önce İstatistik Umum Müdürlüğü'nün kurulmuş, kurum müdürlüğüne Belçikalı istatistikçi Camille Jackquar'ın getirilmiş (Tamer & Çavlin, 2007) ve Avrupa ile uyumlu veri toplama ve istatistikleştirme gerçekleşmiştir. Türkiye'nin nüfusunun bilinebilir olması sadece niceliksel verilerin tespiti açısından önemli değildir. Aksine nüfusun bütününe sayılması herkesin eşit vatandaş olduğunu, Türkiye'nin nüfusuyla güçlü, etnik yapısıyla homojen bir görünüme sahip olduğunu ve modernleşme yolunda Batıyla paralel bir yolda ilerlediğini göstermektedir (Tamer & Çavlin, 2007). Çünkü 13.648.270 kişi olan nüfusun 255.242 kişisi din, dil ve kimlik açısından farklı olarak tanımlanmıştır (Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, 1935). Dolayısıyla Türkiye, hem bilimsel sınıflandırma ve istatistik yöntemlerini kullanarak veriler oluşturmasıyla hem de yapılan sayım sonucunda modern bir ulus devlet olduğunu bilimsel olarak kanıtlamıştır. Nüfus sayımında herkesin sayılması, yurttaşlık ilişkisinin zeminini oluşturmuştur. 1927 yılındaki nüfus sayımının ardından 4 Haziran 1928 tarihinde 312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu çıkarılmıştır (R.G 1928, No: 312). Bu durum devlet ve birey arasındaki ilişkiyi hukuki bir zemine taşımıştır. Vatandaşlığın hukuki tanımlanmasında cinsiyetler arasında eşitsiz bir ilişki söz konusu değildir. Türk kadını hem sayılmış hem de vatandaş olarak tanımlanmıştır.

4. YENİ HUKUKİ DÜZENLEMELER VE KAMUSAL ALANIN KADINLARA AÇILMASI

Cumhuriyetin kurulmasıyla aydınlanmacı, batı taklitçiliğini aşan, bütünlüklü, devrimci ve çok yönlü reformlar hukukla temellendirilmiştir. Cumhuriyetle hukuk bütün sosyal değişme hareketinin güvencesi ve bir sosyal mühendislik aracı olmuştur (Yazıcı ve Yazıcı, 2023). Hukuki düzenlemeler, geçmişle bağı koparan ve laik ilkelere göre işleyen ilerici bir misyona sahiptir. Hukukun laik temelde kurgulanması, toplumsal yaşam için de belirleyici olmuştur. Hukuk, modernleşmenin en temel araçlarından biri haline gelmiştir. Bu durum kadınların hukuksal açıdan eşitliğini sağladığı için önem taşımaktadır. Çünkü eşit vatandaşlık, kamusal yaşamda eşit temsili güçlendiren bir etkiye sahiptir. Bu dönemde hızlı bir hukuk yaratma sürecine başlayan Türkiye, 1926 yılında İsviçre Medeni ve Borçlar Kanunu'nu, İtalya Ceza Kanunu'nu, Almanya Ticaret Kanunu'nu, Hukuk Muhakemeleri Usul Kanunu'nu, 1929 yılında Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu ve İcra İflas Kanunu'nu ulusallaştırma tekniğiyle iç hukuka uyarlamıştır (Bozkurt, 1991). Yurttaşlar, yeni hukuki düzenlemelerle kamusal alanda güvenli bir biçimde yer alabilmiştir. Bu durum kadınlar açısından, devlet feminizminin en önemli göstergelerinden biri olarak ele alınabilir. Kadınların kamusal alanda varlığını güçlendiren en önemli düzenleme ise; İsviçre Medeni Kanunu'ndan uyarlanan 743 Sayılı ve 1926 tarihli Medeni Kanun'dur. Medeni Kanun'la kadınlar; kişilik haklarında eşitlik, asgari evlilik yaşı (18) uygulaması, tek eşlilik, resmi evlilik, eşit boşanma, velayet, mülkiyet ve miras hakkına erişmişlerdir. Bu süreçte 3038 sayılı yasa ile resmi evlilikten önce dini nikâh yapılmasına ilişkin cezalar genişletilmiştir (Koçak, 2019). Türk kadınları ilk kez toplumsal yaşamın bir parçası olarak değerlendirilmişlerdir. Çağa uygunluk hem kadınlar hem de erkekler için ortak bir payda biçiminde tezahür etmiştir. Medeni Kanun'la aile kurumu devlet güvencesine alınmış, çocuklar çağdaş değerlerle yetiştirilmeye başlanmış ve kadınlar kendilerini ifade etme olanağına sahip olabilmişleridir (Ertan, 1999: 757). Medeni Kanun'un bir özelliği de hâkime geniş takdir yetkisi tanıyarak, ülkenin koşullarına uygun karar verme şansı ve sorumluluğu yüklemesidir (Bozkurt, 1991). Dolayısıyla hâkimler bu süreçte toplumun yeni kurallara uyumlulaştırılmasında da paya sahip olabilmişlerdir.

Nüfus sayımı ve vatandaşlık kanununun ardından 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu ile de devlet ve birey arasında kurulan ilişki güçlendirilmiştir. Hukuki olarak kişi, adı ve soyadıyla temel hakların ve özgürlüklerin muhatabıdır. Diğer yandan bu düzenleme devlet-birey ilişkilerini daha çağdaş bir konuma kavuşturmuş ve yasanın yurttaşların ulusal bir benlik kazanmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür (Ertan, 2000: 268). Resmi işlerde karışıklık olmasını da engelleyen bu yasa,

özellikle lakapların da kullanılmamasıyla bireyler arasında eşitsizlik yaratan hitap biçimlerini de ortadan kaldırmıştır. Hukuk önünde eşitlik vatandaşlık, Soyadı Kanunu ve lakapların kullanımının kaldırılmasıyla fiilen de sağlanmıştır. Kadın ve erkek arasındaki ilişkinin yasa önünde temel hak ve özgürlüklere eşit erişimle sağlanması, kadınlar açısından önemli bir gelişmedir. Ancak yasalar, dönem itibariyle cinsiyet eşitliği perspektifiyle ele alınamadı. Bu nedenle Soyadı Kanunu'nda, kadınların ailenin soyadını alacağı hükme bağlanmıştır. Soyadı Kanunu'nun 1934 yılındaki ilk haline göre, yasanın 4. Maddesi “ *Soyadı seçme vazifesi ve hakkı evlilik birliğinin reisi olan kocaya aittir*” hükmünü içermektedir. Ailenin soyadı da yine erkeğin soyadı olarak Medeni Kanun'da da belirtilmiştir. Ancak Türkiye'de evli kadınlar 2011 yılından itibaren hem kendi hem de eşlerinin soyadlarını birlikte kullanabilmekte; 2023 yılından itibaren de kendi soyadlarını kullanabilmektedir.

4.1. Siyasal Haklar ve Kamusal Alanın Kadına Açılması

Siyasal alanda kadınların varlık mücadelesi birinci kuşak feminist hareketin en önemli mücadelesidir. II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Devleti'nde kadınların taleplerinden biri siyasal haklara ilişkindir. Kadınların siyasal alana dâhil olmalarında Milli Mücadele'nin önemli bir etkisi söz konusudur. Kadınların kurdukları dernekler aracılığıyla topluma faydalarını ispatladıklarını ve bunun sonucunda da tanınma ve hak taleplerinin oluştuğunu dile getiren Sancar (2022), kadınların neden 1924'te değil de 1934'te siyasal haklara erişebildiği sorusunu sormaktadır. Türkiye'de kadınlar, siyasal haklara diğer ülkelerden önce erişebilmişlerdir. Bu süreç bir mücadelenin sonucudur. Kadınların siyasal haklara neden geç erişebildiğiyle ilgili iki farklı bakış açısı söz konusudur. Bu bakış açılarından birincisi 1923 ve 1924 yıllarında kadınların seçme ve seçilme hakkı gündeme getirilse de henüz koşulların olgunlaşmamış olması dolayısıyla hayata geçirilemediği üzerinedir (Kurnaz, 1991). Diğer bakış açısı ise Türk modernleşmesinin erilliği ile açıklanmaktadır. Buna göre, kadınların siyasal haklara ilk yıllarda erişememesinin nedenleri “*kadınların yeterince olgunluğa kavuşmamış olması*” üzerindeki siyasi görüş birliği ve kadınların medeni haklara erişiminin yeterli olduğudur (Sancar, 2022). Yani ya koşullar olgunlaşmadığı ya kadınlar olgunlaşmadığı ya da medeni haklara erişmek yeterli olduğundan, kadınlar siyasi haklara 1924'te değil; 1934'te kavuşabilmişlerdir.

Kadınların siyasal hayata katılımı konusu 1923 yılında seçim kanunu düzenlemesinde dile getirilmiştir. Yasa görüşmelerinde Tunalı Hilmi Bey, kadınların oy kullanma hakkını gündeme getirirse de çok büyük tepkiler gösterilmiş ve seçim yasasında her 20 bin erkek için 1 milletvekili seçilmesi kararı verilmiştir (Çavdar, 2013). 1924 Anayasası'nın 10. Maddesinde “*On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir*” ve 11. Maddesinde “*30 yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihab edilme hakkını haizdir*” biçiminde yer alarak siyasal hakka sahip olmada erkek olma şartı aranmıştır. Türkiye'nin ilk feminist kadınlarından Nezihe Muhiddin siyasal haklar açısından önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde 1923 yılında Kadınlar Halk Fırkası kurularak, siyasal talepler konusunda kararlı bir duruş sergilense de, “*resmi makamlarca uygun bulunmadığından*” fırka derneğe dönüştü ve Türk Kadınlar Birliği (TKB) ismini aldı (Bora: 2016). Dernek, parti ve dergi (Kadın Yolu) aracılığıyla kadınların siyasal hak taleplerini ileten TKB, 1925 yılında sivil itaatsizlik örneği göstererek Nezihe Muhiddin ve Halide Edip Adıvar'ı milletvekili adayı gösterdi, 1927'de kadınlara eşit siyasi hak talepleri dernek tüzüğüne konuldu ama aynı yıl yolsuzlukla suçlanarak dernekten ihraç edildi (Bora, 2016). Bu durum çok önemli birkaç alan barındırmaktadır. Her şeyden önce kadınlar siyasal hak taleplerini ısrarla savunmaktadır. İkinci olarak kadınlar, hukuksal olarak siyasal haklar tanınmasa da milletvekili adayı gösterme cesaretine sahiptirler. Son olarak ise; siyasal alanın yeniden şekillendiği yıllarda, kadın hareketi öncülüğünü yapan Muhiddin'in bir biçimde tasfiye edilmesidir. Zira bu dönem devletin inşa sürecidir. Bu dönemde kadınlara siyasal alanın kapalı olduğunun göstergelerinden biri de TBMM'de gerçekleşen görüşmelerden birinde bulunabilir. 1927 yılında Türk Kadınlar Birliği'nin siyasi hak talepleri, askerlik ödevi ile ilgili görüşmelerde gündeme gelmiş ancak; “*...kadınlar Türk vatanyıla bu kadar ilgiliyseler, önce askerlik yaparlar...*” biçiminde bir tutum izlenerek; vatandaş olabilmek için vatani müdafaa edebilme şartı aranmış ve kadınların siyasal temsili engellenmiştir (Yıldız, 2015).

Kadınlar 20 Mart 1930 yılında belediye seçimlerinde; 1933'te Köy Kanunu değişikliğiyle muhtarlık seçimlerinde ve 5Aralık 1934'te de genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkına yani siyasal haklara erişmişlerdir. Seçim Yasası'nda yapılan değişiklikle milletvekili sayısı 370'e çıkarılmış, seçimin iki türlü olacağına karar verilmiştir. 1934 genel seçimlerinde kadın vekillerin ¼'nün ilim-

irfanıyla tanınan münevver kadınlardan; ¾'nün de Milli Mücadele'ye destek veren köylü kadınlardan oluşacağı kararına varılmıştır (Sancar, 2022). Böylelikle 1935 yılında TBMM'de 18 kadın yer alabilmiştir (Özdemir, 2014). Kadınların siyasal haklara kavuşması, Türk modernleşmesi açısından tamamlayıcı ve Aydınlanmacı bir nitelik taşımaktadır. Kadınların siyasal haklara erişiminin zamanlaması konusunda literatürde kabul gören üç görüş söz konusudur. Bunlardan ilki dünyada yükselen faşizme karşı Türkiye'nin demokratikleşme yolunda olduğunun gösterilmesi; ikincisi Kemalist reform sürecinin devamlılığının bir sonucu olması; üçüncüsü ise parti-devlet bütünleşmesi çerçevesinde kadınların ulusal siyasete dâhil edilmesidir (Özer, 2013). Hangi açıdan ele alınırsa alınsın liberal feminist talepler ekseninde, siyasal hakka erişim önemli bir vatandaşlık hakkıdır. Genel ve eşit oy hakkı ekseninde demokratikleşme sürecine prosedürel olarak katkı sunmaktadır. Diğer yandan gecikmeli de kamusal kararların alınma sürecinde kadınların rol alabilmesinin yolunu açmış, kadınlara kamusal alanda eşit katılım imkânı sağlamıştır.

5. TOPLUMSAL, EKONOMİK VE KAMUSAL ALANDA CUMHURİYET KADINI

Kadınların kamusal alanda varlık göstermeleri, modernleşme pratikleri bağlamında toplumsal alanda gerçekleşmiştir. Cumhuriyetçi modernistler için kadının statüsünü iyileştirmek, toplumsal cinsiyet eşitliğini geleneğe bakmaksızın resmileştirmek anlamına geliyordu (Arat, 2000). Hukuksal düzenlemelerle ve yurttaşlık statüsüyle prosedürel olarak eşit olan kadınlar, diğer düzenleyici reformlarla kamusal alanın eşit paydaşı olabilmişlerdir. Kadınların sosyal ve toplumsal alandaki konumunun değişmesinde Cumhuriyet reformları başat öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nde hem geleneksel hem dini gerekçelerle kamusal yaşamın parçası olamayan kadınları görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde kadınlar sokaklarda erkeklerin yanında değil arkasında yer almakta, ortak toplantılara katılamamakta, Müslüman olan kadınların, tiyatrodaki kadın rollerini oynamasına izin verilmemekte, sinema ve tiyatrolar kadınlara sonradan açılrsa da paravan, perde vb. araçlarla erkek ve kadının aynı sosyal ortamı paylaşmaları engellenmekte, toplu taşımalarda kadınlar haremlilik adı verilen ayrı bölmelerde seyahat edebilmekteydiler (Koçak, 2009). Bu nedenle kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olmasının yanında toplumsal yaşamda da eşitliğin teşviki devrimcidir. Osmanlı modernleşmesi sürecinde, kadınların toplumsal yaşamın dışında kaldıkları için modernleşemedikleri çeşitli gazetelerde yer almıştır. Osmanlı'da Kadınlığın Durumu kitabının yazarı Selahaddin Asım, kadınların dinin tahakkümünde olduklarına, İslamiyet öncesi Türk toplumlarındaki kadının konumuna dikkat çekmiş ve kadınların tam ve bağımsız birey olması için medeniyetin gelişimine katılması gerekliliğini savunmuştur (Kenevir, 2019). Ahmet Ağaoğlu ise dinin kadını tahakküm altına almadığını savunmakla birlikte; özellikle çok eşliliğin evlilik dengesini, çocukların ruhsal durumunu bozduğunu ve kadınların konumunu zayıflattığını dile getirmekte ve aile kurumunun eşit hak ve sorumluluklar içermesi gerekliliğini dile getirmektedir (Mert, 2006). Dönemin dergilerinde de kadınların durumları değerlendirilmiştir. Kadınların toplumsal yaşama katılımını önemseyen ve ilk sayısı Selanik'te çıkan Kadın Dergisi, kadınların eğitim hakkına erişimini dile getirirken (Kurt, 2015); feminist bir perspektifle yazılar yayınlayan Kadınlar Dünyası da kadınların eğitim ve toplumsal yaşama katılım hakkını savunmuş; kadınların giyimine sınır getiren yasaklara karşı çıkmıştır (Sancar, 2022). Osmanlı modernleşmesinin yarattığı bu alan, kadınların toplumsal konumları, aile içi rolleri, sorumlulukları ve haklara hangi ölçüde sahip olabileceklerine ilişkin çeşitli değerlendirmelere yol açmıştır. Kadınların toplumsal yaşamdaki yerleri kimi zaman İslami kimi zaman Türkçü eğilimlerle kimi zaman da Batılı eğilimlerle değerlendirilmiştir. Cumhuriyetle birlikte ise kadınlar için önce duraklayan sonra haklar açısından eşitlenen bir dönem söz konusudur. Bu durumun temel nedeni ise tüm kadınlar için geçmişten bugüne uzanan kadının aile içi rollerine ve analığın kutsallığına ve aileye yüklenen anlamda bulunabilecektir. Cumhuriyet gecikmeli de olsa kadınların toplumsal konumu için büyük bir çaba göstermiştir. Toplumsal yaşamın ataerkil eğilimine rağmen ısrarla reformlardan vazgeçilmemesi, kamusal alanda kadınların varlık göstermelerini kolaylaştırmıştır. Cumhuriyetin kadınlar konusundaki tutumuna yönelik eleştiriler de söz konusudur. Bu eleştirilerden en önemlisi bu dönemde yaratılan yeni kadın tipidir. Cumhuriyet çağdaş ancak aile içi geleneksel rolleri de yerine getiren bir kadın imajı yaratmıştır. Kadın ve erkek ulus devletleşme ve modernleşme sürecinde “*ideal yurttaş*” bağlamında ele alınmıştır. Burada eleştirilen kadın tipi erkek otoritesini sorgulamayan, kendisini erkek otoritesine kabul ettirmiş, kamusal alanda cinsiyetsizleşmiş kadındır (Tokuroğlu, 2004). Bu durum feminist kadın hareketinin de durmasına neden olan güçlü bir bakış açısı yaratmıştır. Çünkü özellikle kadınların

haklara erişebilmesi cumhuriyetin bir sonucu olarak görölmüş ve o dönemde feminist kadın hareketi güçlenememiştir (Bora, 2016).

Cumhuriyetle birlikte gerçekleşen hukuki düzenlemelerin yanında toplumsal yaşamın modernleşmesi de kadınların kamusal alana çıkışına olanak tanımıştır. 1925 Şapka ve Kılık Kıyafet Kanunu kamusal alanının modernizasyonunda örneklerden biridir. Modernleşmenin, bütünlüklü bir süreç olarak değerlendirildiğini gösteren bu düzenleme; kıyafetler aracılığıyla da modernleşme amacının içselleştirilmesini hedeflemektedir. 2596 Sayılı Bazı Kıyafetlerin Giyilemeyeceğine İlişkin Yasa ile dini kıyafetlerin dini ayin ve törenlerde giyilebileceği 1934 yılında yasalaşmıştır. Kadınlar hakkında özellikle yasal bir düzenleme söz konusu olmasa da modern giyimın teşvik edildiği bilinmektedir. Atatürk kadınların giyimlerinde aşırıya kaılmamasını ancak kadınların kıyafetinden ziyade bilim yolunda ilerlemesinin önemini vurgulamıştır (Arığ, 2006). Kadınların giyimlerindeki çarşaf ve pee gibi kıyafetlerin geri kalmışlığı simgelediği, kadınların hem fikren hem de görünüş olarak medeni olmaları gerektiği, iffetin kıyafette değil öz benlikte olduğu yönünde konuşmalar dönemin önemli görüşlerini yansıtmaktadır (Sarısaman, 1998). Sosyal olarak erkeklerle aynı ortamda bulunmayan veya kendilerini gizleyen kadınların olması, bu alanda reform yapılmasını gerekli kılmıştır. Atatürk, kadın ve erkeğin toplumu birlikte oluşturduğunu, toplumun kadın ve erkeklerle birlikte aynı amaca yürümesi gerektiğini dile getirmekte ve bu durumu “...mümkün müdür bir toplumun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı göklere çıksın...” şeklinde ifade etmektedir (Ertuğrul, 1991). Bu dönemde kadınların kamusal alanla ilişkisi, kadınların özgürleşmesi olarak da değerlendirilebilir. Özellikle bir devlet politikası olarak değerlendirebileceğimiz kadınların özgürleşmesi üzerine meşru söylem, kültürel bir milliyetçilikle yerli bir model olarak değerlendirilebilir (Kandiyoti, 1991). Bu yönüyle aslında medeni haklara, siyasal haklara ve kamusal alanda görünürlüğe sahip olabilen kadınlar özgürleşmiş kabul edilmektedir. Cumhuriyet döneminin pozitivist ve rasyonalist yaklaşımı da bu bakış açısını desteklemektedir. Binnaz Toprak da Kandiyoti’ye benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu dönemin analizinde Osmanlı Devleti’nde dinin, kadınların kamusal alanda yer almasının önünde de bir engel olarak varlık gösterdiği ve cumhuriyet reformlarının bu bağlamda kadınları özgürleştirdiği düşünölmüştür (Toprak, 2005). Ancak üst üste gerçekleştirilen reform süreci hükümetler nezdinde devamlılık göstermemiştir. Diğer yandan kadınların özgürleştirilmesinin kadın kimliğinin gelişmesi için değil var olan cumhuriyetçi ataerkiliğe kastkı sunacak eğitim ve donanıma sahip iyi bir eş, anne yetiştirmek amacını taşıdığı iddiaları da söz konusudur (Arat, 1998). Bu görüşü destekleyen Kadioğlu (1998) bu dönemde kadınların milli bir simgeye dönüştüğünü ve kadınlara ulusu eğitmek, yurtsever yurttaşlar ve gelenek bekçileri olmak gibi görevler yüklendiğini savunur. Cumhuriyetin ilk yıllarında kamusal alanın kadınlara açıldığını ve kamusal alanın kadınları özgürleştirdiğini belirten Arat (2000), kamusal alanın modernleştirilmesinde devletin kiskanılıkla bu yetkiyi kullandığını ve özel alanda ataerkil normları uygulamaya devam ettiğini belirtir. Yazarın iddiaları, kadınların aile içi rolleri ve anneliğin kutsallığı ekseninde haklılığa sahiptir. Zira çalışmada da belirtildiği gibi ailenin reisi 1990’lara kadar erkektir. Buna rağmen kadınların özgürleştirilmesi ekseninde kurulan kamusal alan özömlenmeleri, ilerici yönüyle ve özgün değerleriyle güçlü bir perspektif sunar. Kamusal alan değerlendirmeleri için cumhuriyetin dönüştüşdüğü iki alan özellikle öne çıkmaktadır: eğitim ve çalışma yaşamı.

6. CUMHURİYET VE KADINLARIN EğİTİM VE OKULLAşMA SÜRECİ

Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi arasındaki paradigma farklılığını gözlemleyebildiğimiz alanlardan biri eğitimidir. Osmanlı Devleti’nde bilimsel ve daha donanımlı eğitim hakkı sınırlı bir kesime tanınmıştır. Dinsel eğitim veren sıbyan mektebi ve medreseler Müslüman çocukları için eğitim verirken; devşirme yoluyla bürokrasiyi oluşturacak olan çocuklar enderunda eğitim almaktaydı. Eğitim topluma yayılmış bir hizmet olmadığı gibi, dinsel niteliği baskın, din farklılığına göre değişebilen ve cinsiyetlere ayrıştırılmış bir biçimde sürdürölmüyordu. Osmanlı modernleşmesiyle birlikte askeri nitelikli ve erkekler için oluşturulmuş yeni okullar açılmıştır. Osmanlı modernleşmesiyle birlikte kız öğrencilere yönelik de çeşitli düzenlemelerin yapılmaya başlamış ve yeni okullar açılmıştır. Osmanlı Devleti’nde 1842’de Askeri Tıbbiye’ye bağlı Ebelik Okulu, 1869’da Kız Sanat Okulu (İnas Sanayi Mektebi), Kız Öğretmen Okulu (Darülmuaallimat) ise 1870 yılında açılmasına rağmen bu okulda yetişen kadın öğretmenler sadece kız çocuklarına öğretmenlik yapabilecekti (Erdem, 2015). 1869 yılındaki eğitim düzenlenmesiyle, kız çocukları için 6-

10 yaş arasında (ağırlıklı dini eğitim, yazma, tarih, coğrafya, ahlak, biçki-dikiş müfredatına sahip) ilkokul zorunluluğu kabul edilmiş, ev işlerine yardımcı olacak seviyede matematik eğitimi verilen kız rüştiyeleri açılmıştır (Somel, 2000). İlk kız idadisi 1911’de açılmıştır (Erdem, 2015). Eğitimin bilimsel olmayan, karma olmayan ve ev hayatını düzenleme fonksiyonuna sahip niteliği Osmanlı Devleti’nde kadınların özel alandaki konumunu belirginleştirmiştir. Kadın öğretmen okulları ve ebelik okulu, kadınların toplumsal yaşamda hangi meslekleri yapabileceğinin de belirlemiştir. Bu okullarda yetişen ve kadın hareketlerine önderlik eden kadınlar olmuştur. Halide Edip Adivar kadınların eğitildikleri takdirde yeteneklerini geliştirebileceğini ve ailenin yetiştirilebileceğini savunmuş; Cumhuriyet modernleşmesinde Nezihe Muhiddin de eğitimin toplumsal ahenk ve cumhuriyet reformlarında başarı için önemine vurgu yapmıştır (Koyuncu Lorosdağı, 2020). Dolayısıyla kadınların eğitim hakkı yeni bir talep değildir ancak cumhuriyet bu talebi eşit gerçekleştirmiştir.

Cumhuriyetle gerçekleşen eğitim reformunun en belirgin özelliği bilimsel ve eşitlikçi oluşudur. Eğitim kadınların kamusal alanda var olmalarının koşullarından biridir. Türk modernleşmesinde aydınlanmanın taşıyıcısı eğitim olarak değerlendirilmiştir. Eğitim Atatürk için, Cumhuriyet’in anlaşılması demektir. 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi’nin açılışında Atatürk’ün konuşması eğitimin amaçları açısından da yol göstericidir. Atatürk, bu okulun açılmasının amacının sadece uzman ve bilim insanı yetiştirmek olmadığını; devrim hukukunu yorumlayan, uygulayan ve yayan hukukçuları tüm yurda yerleştirmek ve halkın yaşam koşullarına alışmasını sağlamak olduğunu dile getirmiştir (Cihan, 2011). Bu yönüyle eğitim, cumhuriyetin anlaşılmasını ve içselleştirilmesini sağlayan bir niteliğe sahipti. Çünkü ancak bu şekilde devrimler, toplumsallaşabilirdi. 9 Mayıs 1920’de Eğitim Bakanı Rıza Nur eğitimin yaşam, ilerleme, karakter kazanma, düşünce ve bilinç yaratma aracı olduğunu TBMM’de dile getirmiştir (Dönmez, 2011).

Eğitim alanında cumhuriyetin sağladığı önemli düzenlemelerden biri 3 Kasım 1928 Harf Devrimi’dir. Harf Devrimi’nin yapılmasının temel gerekçelerinden biri daha kolay ve basit bir alfabeyle okuma yazmayı kolaylaştırmak, yaymak ve Türk kültürünün millileştirilmesi ve gelişmesini sağlamaktır (Tongul, 2004). Devletin yeni kimliğinin bir parçası da olarak ele alabileceğimiz bu devrim, dil üzerindeki Arap etkisinin kırılması anlamına da gelmekteydi. Aynı zamanda ulus devlet anlayışının da tamamlayıcı bir unsuruydu. Atatürk için yeni alfabeyle geçiş, çağdaşlaşma açısından önemli bir unsurdur. Çünkü Atatürk bizzat sürece müdahil olmanın yanında, yurt gezileriyle bu devrimin tanıtımını ve öğretimini de üstlenmiştir. Dönmez (2011), Harf Devrimi’nin cumhuriyetin teminatı olduğunu çünkü eğitim yoluyla inkılapların yaşatabilecek, benimseyecek kitlelere ihtiyaç duyulduğunu ve bu devrimin de bu işlevi gördüğünü savunmaktadır. Cumhuriyetin eğitim alanında sağladığı önemli düzenlemelerden biri eğitimin laikleşmesidir. Hilafetin kaldırılmasından sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmış ve medrese-mektep ikiliğine son verilmiştir. Eğitimin bilimsel ve laik temele dayandırıldığı bu düzenleme ile aynı gün gerçekleşen Halifelik’in ve Şer’iye Evkaf Vekaletinin kaldırılması, eskiden köklü bir kopuşu yansıtmaktadır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla öğretim birleştirilerek Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış; din dersi 1927’de ortaokulların 1930’da ilkokulların müfredatından kaldırılmış, din eğitimi için Darülfunun’da İlahiyat Fakültesi açılmış ve karma eğitime geçilmiştir (Öztürk, 2014). Eğitim alanında yapılan reformlarla birlikte okullaşma oranı, okul oranı, öğretmen ve öğrenci sayısı artmıştır. Cumhuriyet ilan edildiğinde her 5 çocuktan 1’i okula devam ederken; 1938’de ilköğretimde öğrenci sayısı %224; ortaokullarda % 12,5; liselerde % 17; üniversitelerde % 362 artmıştır (Öztürk, 2023). Bütün bu gelişmelerle birlikte kız çocuklarının eğitim hakkı anayasal bir ilke olmuş ve zorunlu tutulmuştur. Bu düzenlemelerin yanında kadınların ve kız çocuklarının eğitimi konusunda birtakım yeni düzenlemeler de yapılmıştır. Kadınların eğitimi için açılan yeni okullar (Ergin, 1977):

- *Köy Kadınları Gezici Kursları*: sürekli okul eğitimi verilemeyen köylerde altışar aylık kursları içermiştir.
- *Akşam Sanat Okulları*: herhangi bir okula devam etmemiş kadınlara okuma yazma öğretmek ve meslek edindirmek amacını taşır.
- *Kız Enstitüleri*: Kadınların kendilerini geçindirebilecek meslek edindirmek amacıyla açılmıştır.

Özetle cumhuriyet kadınların ve kız çocuklarının eğitiminde köklü değişiklikleri hayata geçirerek, büyük bir kültür devrimi gerçekleştirmeye çalışmıştır. 1924 Anayasası ile eğitimin kız

Çocukları için de zorunlu ve parasız olması, ağdaş ilkelerin ve laikliğin eğitimin mütemmim cüzü biçiminde ele alınması, bilimsel ve ağdaş müfredatın oluşturulması ve karma eğitime geçiş son derece devrimcidir. Kadınların eşit yurttaşlar olarak eğitim hakkına erişiminin yanında, sayıları yetersiz de olsa okullaşmaya ve okur-yazarlığa verilen önem dönemin en büyük hedefinin eğitim aracılığıyla gösterilebileceği iddiasını içerir. Hem cumhuriyetin değerlerinin içselleştirilmesi hem de kuşaklara aktarılması eğitim aracılığıyla gerçekleşebilecektir. Cumhuriyetin eğitim sistemi pek çok meslek grubunda kadınların yetişmesine aracılık etmiştir.

7. CUMHURİYET VE KADINLARIN ÇALIŞMA YAŞAMINA KATILIM SÜREÇLERİ

Kadınların alışma yaşamına dhil olmaları ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar bugün de güncel sorunlarımız arasında yer almaktadır. Osmanlı Devleti’nde sınırlı da olsa kadınlar çalışma yaşamına dhildir. Osmanlı Devleti’nde kadınlar en çok ücretsiz aile işçi olarak tarım sektöründe – gıdanın işlenmesi de dahil- ve halıcılık, dokumacılık gibi geleneksel işkollarında istihdam edilmekteydi (Makal, 2011). 1913-1915 yıllarında gerçekleştirilen Sanayi Sayımı verilerine geleneksel işkolu olan halıcılık ve dokumacılık alanında kadın çalışanların toplam çalışanlara oranı % 30,6 olarak lmlştr (Makal, 2011). Savaş koşulları ve erkeklerin cepheye olması nedeniyle, kadınlar ve çocuklar işgücünde hem daha fazla yer almış hem de kadınlar; devlet dairelerinde, fabrikalarda, yol yapımında ve sokak temizliğinde çalışmaya başlamışlardır (Makal, 2011). Osmanlı Dönemi’nde kadınlar çalışma yaşamında yer alsalar da İslam Hukuku uyarınca erkeklere ödenen ücretin yarısını alabilmişlerdir (Demir, 2008). Cumhuriyet Dönemiyle birlikte eşit vatandaşlık hakkına erişen kadınlar, hukukun erkeklere tanıdığı haklara eşit erişebilme imknına sahip olmuşlardır. Ataerkil toplum yapısı içinde kadının ilk görevi aile içinde “annelik” olarak belirlenmiş olsa da kadınlar cumhuriyetin hukuki düzenlemeleriyle, kamusal alanda daha fazla yer alabilmişlerdir. 1924 Anayasası’nın 69. maddesi yasa önünde eşitliği; 70. maddesi de çalışmayı doğal haklar arasında tanımlamaktadır. Anayasa’da çalışma hakkı cinsiyet farkı gözetmeksizin eşitlik ilkesini içermektedir. Medeni Kanun’da ailenin reisinin koca olduğu, kadının eve bakma sorumluluğu olduğu 152 ve 153. maddelerde yer almaktaydı. Medeni Kanun’da eşitliği zedeleyen önemli bir hüküm de mevcuttu. Hkim kararı hariç olmak üzere 159. madde, kadınların çalışmasını kocanın iznine bağlıyordu. Bu madde 1990 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.

Ekonomik süreçte kadının kamusal alana dhil edildiği ilk etkinliklerden birisi 1923 İzmir İktisat Kongresi’dir. 500 kadının izlediği kongrede Hayriye, Elif, Emine, şefika, Münire ve Niğar hanımlar çeşitli kuruluşlarda çalışan kadın işçiler adına, Mücahide Fatma Hanım iftiler adına kongreye temsilci seçilmiştir (Bedir, 2023). Kadınların madende çalıştırılmasının yasaklanması, izin ve analık izinleri ile ilgili taleplerin iletildiği Kongre sonrasında 1930 tarihinde Umumi Hıfzısıhha Kanunu’nda ilgili talepler yer bulmuştur. 1593 Numaralı Umumi Hıfzısıhha Kanunu’na göre 155. Maddesinde yazdığı gibi analık izni doğum öncesi ve sonrasında 3’er hafta biçiminde kullanılabilecekti ve 177. Madde de süt izni ve kadınların doğumdan 3 ay öncesinde ağır işlerde çalıştırılmayacağı konusunu düzenlemekteydi. Bu düzenlemeler kongrede önerilerin dikkate alındığını göstermektedir. 1936 yılında yürürlüğe giren 3008 Sayılı İş Kanunu’na göre;

- Hamile kadınların doğum öncesi ve sonrasında 3’er haftalık zaman dilimlerinde çalıştırılmayacağı, bu srenin sağlık gerekçesiyle 12 haftaya kadar uzayabileceği,
- Süt izni süreleri,
- Madende alışma yasağı,
- Sanayiye ait işlerde gece çalışma yasağı,
- Ağır-tehlikeli işler ile gebe ve emzikli kadınlara ilişkin nizamname çıkarılması konularını içermektedir.

Çalışma yaşamına ilişkin düzenlemeler ve talepler, kadınların kamusal alanda varlıklarını gclendirmiştir. Zira kadın özel alan dışı olan çalışma yaşamında, erkeklerle eşit biçimde yer alabilme imknına erişebilmiştir. Bu durum kadınların eşit yurttaşlar olarak kabul edildiğinin de önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Döneme ilişkin veriler incelendiğinde kadınların çalışma yaşamındaki durumu daha net ifade edilebilir. 1927 yılında Sanayi Sayım verilerine göre Türkiye’de 14 yaş üstü çalışanların % 23,7’si kadın; 14 yaş altının ise % 35, 7’si kız çocuğuyken, memurların % 20’si; işverenlerin de % 0,14’n kadınlar oluşturmaktadır. 1937 yılının İş Kanunu’na tabii

işyerlerinde çalışanların % 18,8'i kadınlardan oluşmaktadır (Makal, 2010). Bu oranlar kadınların farklı mesleklere yönelmesi konusunda önemli örnekleri oluşturmaktadır. Kadınların eğitim hakkına erişmesiyle birlikte cumhuriyetin ilk kadın değerleri yetişmiştir. Safiye Ali Türkiye'de ilk kadın doktor, Muazzez İlmiye Çığ önemli bir akademisyen, Sabiha Gökçen ilk kadın pilot, Afet İnan ilk sosyolog ve tarihçi, Süreyya Ağaoğlu ilk kadın avukattır. Cumhuriyet daha pek çok alanda kadınlar yetiştirmiş ve yetiştirmektedir.

8. SONUÇ

Kamusal alan, eşit katılımı, iletişimle, ortak fikirlerin müzakere yoluyla oluştuğu politik bir kavramdır. Kamusal alan tartışması, toplumsal cinsiyet çalışmalarında önemli bir başlıktır. Çünkü tarihsel açıdan irdelendiğinde, kamusal ve özel alan ayrışmasının cinsiyet temelli belirlendiği gözlenmektedir. Kadınlar kamusal kararların alındığı, kamu politikalarının oluşturulduğu, ortak fayda siyasetinin belirlendiği bu alanda eşit temsil edilememektedir. Bu durum Türkiye için de geçerlidir. Kadınların kamusal alanda yer alma çabaları, birinci dalga feminist hareketin siyasal hak talebiyle ve mücadelesiyle somutlaşmaktadır. Bu dönemde kadınların siyasal olarak eşit yurttaş olarak kabul edilmelerinin, eşitsizliklerin üstesinden geleceğine ilişkin yaygın bir anlayış söz konusuydu. Ancak feminist hareket güçlendikçe cinsiyet eşitsizliğinin sadece yurttaşlık ekseninde değerlendirilemeyeceği fark edildi. Türkiye açısından da kamusal alan tartışması önemini koruyan bir konudur.

Türkiye'de kadın hareketi Osmanlı Devleti Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi kadın hareketi olarak temel bir ayrıma dayalıdır. Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşruiyet sonrasında güçlü bir kadın hareketi söz konusudur. Çalışmada da belirtildiği gibi Serpil Çakır cumhuriyete aktarılan ve Kurtuluş Savaşı'nda bilfiil varolan yedi alanda kadınların faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir. Bu durum siyasal açıdan Osmanlı Devleti Dönemi'nde kadınların kamusal alanda var olmaya çalıştıklarının en önemli göstergelerinden biridir. Osmanlı Devleti Dönemi'nde kadınların kamusal alandaki konumları üzerine yapılan Türkçü tartışmaların bir kısmı, cumhuriyetle birlikte devletin resmi düşüncesi haline dönüşmüştür. Türk kadınlarının geçmişte eşit olduğu, yönetimde yer aldığı, tek eşliliğin olması gerektiği, Şamanist geleneklerin eşitlikçi yapısı bu dönemde Türkçülerin kadına bakış açısını yansıtan örnekleri oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilanıyla da resmi bir devlet politikasına dönüşen modernleşmenin simgelerinden biri kadındır. Cumhuriyetin kadın algısı da milliyetçi öğeler içermektedir. Cumhuriyet kadını aydın, faziletli, iyi bir yurttaş olan, aile içi rolleri de yerine getirebilen münevver bir kadındır. Hem ulusun annesi hem kuşakları yetiştiren hem de cumhuriyete sahip çıkabilen bir kadındır.

Türkiye'de kadınların kamusal alanda varlık gösterebilmelerinde en önemli pay cumhuriyet modernleşmesine aittir. Çünkü ilk olarak Türkiye'de cumhuriyet ulus devlet biçiminde kurulmuş ve cinsiyet eşitliğini yurttaşlık ekseninde inşa etmiştir. Yurttaşlık tüm bireyleri aynı paydada değerlendirirken; hukuksal ve siyasal açıdan kadınların tek başına muhatap kabul edilebilmesini sağlamıştır. Bu nedenle eşit yurttaşlık, eşit kamusal temsilin ilk şartı olarak karşımıza çıkar. İkinci olarak cumhuriyetin aydınlanmacı, eşitlikçi bakış açısı kadın sorununu bir insan hakkı sorunu olarak ele almıştır. Devletin kuruluş ve kurumsallaşma sürecinde, hukuksal değişimler kadınların kamusal alanda varlık kazanmasının yolunu açmıştır. 1926 yılındaki Medeni Kanun, temel haklara eşit erişim, boşanma, resmi evlilik, tek eşlilik, velayet, mülkiyet ve miras haklarını düzenlemiştir. Bu düzenlemelerde laikliğin esas alınması ve kadının kamusal alanda yer alamamasının sebepleri arasında dinin toplumsal kurucu etkisinin ortadan kaldırılması öneme sahiptir. Çünkü toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin toplumsallaşmasında, kurum olarak din önemli bir referans kaynağıydı. Üçüncü olarak eğitim hakkı ve çalışma hakkı başta olmak üzere kadınların kamusal yaşamda daha fazla yer alabilmesinde cumhuriyet reformları öneme sahiptir. Çünkü bu sayede kadınlar kamusal alanda daha görünür olabilmıştır. Bütün bu süreç toplumsal yaşamda ataerkil değerlerin dönüştürülmesi adına da öneme sahiptir. Zira devlet eliyle kamusal alanda kadın varlığı kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Kadınlar her ne kadar tek parti döneminin yarattığı ideal kadın kimliği içinde değerlendirilmek istense de hukuksal ve toplumsal koşulların, eğitimin, reformların etkisiyle kamusal alanın paydaşları arasında yer alabilmişlerdir. Bu alan kadınlar için eşit temsil olanağı sunmamıştır. Ancak ilk defa var etmiştir.

100 yıllık cumhuriyet tarihinde kadınların kamusal alanda var olma mücadelesi hala devam etmektedir. Bugün Türkiye’de kadınlar, hem üretimde hem istihdamda hem eğitimde hem siyasal temsilde erkeklerle hukuken eşit olsalar da fiilen eşit temsil oranlarına sahip değildir. Yeni muhafazakâr siyaset, kadınları özel alanda konumlandırmakta ve aile içi rollerle kadınları daha fazla tanımlamaktadır. Cumhuriyetin 100. yılında, kadınların mücadelesi, kamusal alanda daha fazla yer almaya çalışarak devam etmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Anthias, F., & Yuval-Davis, N. (1989). *Woman-nation-state*. Springer, Macmillan New York, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-19865-8>.
- Arat, Y. (2000). From Emancipation To Liberation: The Changing Role of Women in Turkey’s Public Realm. *Journal of International Affairs*, 54(1), 107–123. <http://www.jstor.org/stable/24357691>.
- Arat, Z. F. (1998). “Kemalizm ve Türk kadını”, 51-70, Kadioğlu A. “ Cinselliğin inkarı: büyük toplumsal projelerin nesnesi olarak Türk kadını”, 94, (Der. Ayşe Hacimirzaoğlu) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları.
- Arığ, A. S. (2006). Türklerde kıyafetin kısa tarihi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22 (64-65-66), 141-160, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/680789>.
- Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun (1934). No: 2596, Sayı: 2879.
- Bedir, A. 1923 Türkiye İktisat Kongresi’nde Türk Kadını. *History Studies*, 15(Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı), 187-202, <https://doi.org/10.9737/historystudies.1345939>.
- Berktaş, F. (2020). dünden bugüne “nafile biraderlik sözleşmesi”; Koyuncu Lorosdağı, B. “yasal eşitlikçi siyasal hak talepleri ekseninde türkiye’de liberal feminizmin serencamı”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. Vol. 10. *Feminizm*. Ed. By Feryal Saygılığil and Nacide Berber. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2016). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*. İletişim yayınları.
- Bozkurt, G. (1991). Atatürk’ün hukuk alanında getirdikleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), 45-53.
- Cihan, E. (2011). Atatürk hukuk devrimi üzerine. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 48(1-4), 183-194, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/95920>.
- Çakır, S. (2021). *Osmanlı kadın hareketi*, Metis Yayınları.
- Çakır, S. (2019). *Erkek klubünde siyaset*, Sel Yayıncılık.
- Çavdar, T. (2013). *Türkiye’nin demokrasi tarihi (1839-1950)* (5. Baskı), İmge Kitabevi.
- Demir, F. (2008). Tarihsel süreç içinde kadın hakları ve kadının çalışma hayatı içindeki yeri. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(4), 8-24.
- Dietz, M. G. (1987). Context is all: Feminism and theories of citizenship. *Daedalus*, Vol. 116, No. 4, pp.1-24, <https://www.jstor.org/stable/20025121>.
- Dönmez, C. (2011). Atatürk ve harf inkılabı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(79), 37-70, <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/44070/543015>.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye maarif tarihi*, C.I-II, İstanbul.
- Gökberk, M. (2018). *Aydınlanma felsefesi, devrimler ve Atatürk*. Kırmızı Kedi Yayınevi.

- İçli, T. (1992). Atatürk ve Türk Kadını. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9 (25), 67-72, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1171082>.
- Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü. (1935). *1935 genel nüfus sayımı türkiye nüfusu vilâyet, kaza, şehir ve köyler itibarile muvakkat rakkamlar*, Ulus Basımevi.
- Erdem, A. R. (2015). Atatürk'ün kadına ve kadın eğitimine verdiği önem. *Belgi Dergisi*, (9), 1266-1277, <https://dergipark.org.tr/en/pub/belgi/issue/35050/388794>.
- Erdoğan, M. A. (1999). Mustafa Kemal Atatürk ve cumhuriyet fikri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(43), 219-228, <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/61068/907332>.
- Ersöz, A. G. (2015). özel alan/kamusal alan dikotomisi: kadınlığın" doğası" ve kamusal alandan dışlanmışlığı. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 80-102, <https://doi.org/10.18490/sad.56696>.
- Ertan, T. F. (2000). Cumhuriyet kimliği tartışmasının bir boyutu: soyadı kanunu. *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 10, 255-272.
- Ertan, T. F. (1999). Atatürk, cumhuriyet ve hukuk sistemi. *Erdem*, 11(33), 743-757, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/687282>.
- Ertuğrul, G. (1991). Atatürk ve kadın hakları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), 55-66, <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/55151/755973>.
- Gökçalp, Z. (2019). *Türkçülüğün esasları* (Vol. 61). Ötüken Neşriyat.
- Habermas, J. (2004). *Kamusal Alan* (çev. Meral Özbek), Hil Yayınları.
- İş Kanunu. (1936). No: 3008, Sayı: 3330.
- Kandiyoti, D. (1991). End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey. In: Kandiyoti, D. (eds) *Women, Islam and the State*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21178-4_2.
- Kandiyoti, D. A., & Kandiyoti, D. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies*, 13(2), 317-338. <https://doi.org/10.2307/3177804>.
- Kenevir, F. (2019). Salahaddin Asım'ın penceresinden kadın, din ve toplum. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 306-314, <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed/issue/61629/920430>.
- Koçak, D. (2019). 17 Şubat 1926'da kabul edilen türk medeni kanunu'na göre türk kadınının hak ve özgürlükleri. *Atatürk Dergisi*, 8(1), 79-98, <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniad/issue/47246/595196>.
- Kurnaz, Ş. (2011). *Yenileşme sürecinde türk kadını (1839-1923)*. Ötüken Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1996). Milli mücadele'de türk kadını. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(34), 257-268, <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/61231/908716>.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Kurt, S. K. (2015). II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı kadın dergilerinde aile ve evlilik algısı. *Belleten*, 79(286), 1073-1098, <https://doi.org/10.37879/belleten.2015.1073>.
- Makal, A. (2011). Türkiye'de 1950-1965 döneminde ücretli kadın emeğine ilişkin gelişmeler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(02), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/36256>.
- Makal, A. (2010). "Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde kadın emeği". *Çalışma ve Toplum*, ss.13-40, <https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71792/1155135>.
- Mert, M. (2006). Osmanlı'dan cumhuriyet'e geçiş sürecinde ahmet ağaoğlu'nun dinî düşünceleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 7-27, <https://dergipark.org.tr/en/pub/hititilahiyat/issue/7695/100814>.

- Özer, S. (2013). Kadına seçme ve seçilme hakkı verilmesinin türk kamuoyundaki yankıları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29(85), 131-168, <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/44059/542844>.
- Özdemir, N. (2021). Milli mücadele dönemi mitinglerinde türk kadını. *Belgi Dergisi*, (21), 1-22, <https://doi.org/10.33431/belgi.769611>.
- Özdemir, N. (2014). Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınması üzerine yapılan kutlamalar. *History Studies*, ss.1-15.
- Öztürk, C. (2023). Atatürk döneminde eğitim-öğretim, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-egitim-ogretim/> (E.T. 14/11/2023).
- Öztürk, C. (2014). Türkiye cumhuriyeti'nde eğitim, *eğitim tarihi* (Ed. M.Şişman), Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sancar, S. (2022). *Türk Modernleşmesinin cinsiyeti: erkekler devlet, kadınlar aile kurar: erkekler devlet, kadınlar aile kurar*. İletişim Yayınları.
- Sancar, S. (2009). *Erkeklik: İmkânsız İktidar*, Metis Yayınları.
- Sarısamın, S. (1998). Cumhuriyetin ilk yıllarında kadın kıyafeti meselesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(21), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20679>.
- Somel, S.A. (2000). Osmanlı modernleşme döneminde kız eğitimi, *Kebikeç Dergisi*, (10), ss.223-238.
- Soyadı Kanunu (1934). No: 2525, Sayı: 2741.
- Tamer, A., & avlın, A. (2007). 1927 nüfus sayımının türkiye de ulus devlet inşasındaki yeri basında yansımalar. *Nüfusbilim Dergisi*, 26, ss.73-88, <https://dergipark.org.tr/en/pub/nufusbilim/issue/22964/245734>.
- Tokuroğlu, B. (2004). *Özgürleşmeyen Kadın*. Odak Yayınevi.
- Toprak, B. (2005). Secularism and ıslam: the building of modern turkey. *Macalester International*, 15(1), 9. <https://digitalcommons.macalester.edu/macintl/vol15/iss1/9>.
- Toprak, Z. (2022). *Türkiye'de kadın özgürlüğü ve feminizm (1908-1935)*, İş Bankası Kültür Yayınları. Türk Ocakları, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-ocaklari/?pdf=3288>, 10/05/2024.
- Türk Vatandaşlığı Kanunu (1928). No: 312, Sayı 904.
- Tongul, N. (2004). Türk harf inkılâbı. *Atatürk Yolu Dergisi*, 9(33).
- Umumi Hıfzısıhha Kanunu (1934). No: 1593, Sayı: 1489.
- Yazıcı, N.; Yazıcı, N. (2023). "Atatürk ve Hukuk Devrimi", *Atatürk Ansiklopedisi* (içinde) Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/>, (E.T.: 08/11/2023).
- Yıldız, H. (2015). Türkiye'de kadınların siyasi haklar mücadelesi ve Nakiye Elgün. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
- Yükselbaba, Ü. (2017). *Kadın, kamusal alan ve hukuk*. Tekin Yayınevi.

Bir Asrın Muhasebesi: 1923'ten 2023'e Türk Parti Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme

A Century in Review: A General Evaluation of the Turkish Party System from 1923 to 2023

Mustafa BÖLÜKBAŞI¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, ortaya çıkışından günümüze kadar geçen sürede, Türkiye'deki siyasi partiler ve parti rekabetindeki eğilimlerin, özelliklerin ve dönüşümlerin kapsamlı bir analizini gerçekleştirmektir.

Tasarım/Yöntem: Çalışma, tarihsel bir yöntem benimsemekte ve Türk parti sisteminin farklı dönemlerini karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktadır. Araştırmanın kullandığı nicel veriler, 1950-2023 arasındaki 20 genel seçim sonucuna dayanarak hesaplanmıştır.

Bulgular: Bu makale, Türk parti sisteminin genel olarak, dominant bir partinin olduğu ılımlı çok partili sistem özelliği gösterdiğini ve uygun koşullar altında hâkim parti sistemine yakınlaştığını öne sürmektedir.

Sınırlılıklar: Araştırmanın Türk parti sistemi ile sınırlı olması sonuçlarını daha az genelleştirilebilir hale getirmektedir.

Özgünlük/Değer: Türk parti sistemi üzerine olan literatürün birçoğunun ampirik verisi yetersiz, yöntemi betimleyici ve tarihsel kapsamı 1990'lar ve 2000'lerle sınırlıdır. Bu çalışma, Türk parti sisteminin genel özelliklerini betimlemenin yanı sıra farklı dönemler arasında da bir karşılaştırma yapmakta ve farklı parti sistemlerinin ortaya çıkma nedenlerini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Parti Sistemi, Parti Sistemi Tipolojileri, Siyasal Partiler.

Abstract

Purpose: The aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of the trends, characteristics, and transformations of political parties and party competition in Turkey, from their emergence to the present day.

Design/Methodology: The study adopts a historical approach and examines different periods of the Turkish party system in a comparative manner. The quantitative data used in the study is based on the results of the 20 general elections between 1950 and 2023.

Findings: This study argues that the Turkish party system is generally characterised by a moderate multiparty system with one dominant party, and that it approaches a predominant party system under certain conditions.

Limitations: The fact that the research is limited to the Turkish party system makes its results less generalizable.

Originality/Value: Much of the literature on the Turkish party system is based on insufficient empirical data, uses a descriptive method and has a historical scope limited to the 1990s and 2000s. This study not only describes the general characteristics of the Turkish party system, but also compares different periods and discusses the reasons for the emergence of different party systems.

Keywords: Turkish Party System, Party System Typologies, Political Parties.

¹ Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi, Rektörlük, Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü, mustafa.bolukbasi@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6895-6151

1. GİRİŞ

Türkiye’de siyasi partilerin ve seçimlerin uzun bir geçmişi vardır. Birçok yeni demokrasiyle² karşılaştırıldığında, Türk siyasi partileri ve parti sistemi nispeten kurumsallaşmıştır (Özbudun, 2000: 73; Çarkoğlu & Kalaycıoğlu, 2007). Parti sisteminin özellikle son yıllarda istikrar kazandığı vurgulanmalıdır – hatta Türkiye 1980’lerden bu yana sadece iki farklı parti sistemi deneyimlemiştir. Ne var ki, II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden rekabetçi olmayan parti sistemi, yüksek seçim barajları, olağan hale gelen parti kapatmalar ve sık sık yaşanan askeri müdahaleler ağır aksak ilerleyen bir demokrasiye yol açmıştır (Hale, 1994; Özbudun, 2011). Kısacası, siyaset dışı aktörlerin müdahaleleri ve siyasi mühendislik uygulamaları neticesinde Türk siyasi partileri ve parti sistemi doğrusal bir gelişim deneyimlememiş, farklı dönemlerde farklı eğilimler ve özellikler gösteren, sürekliliklerin yanında dramatik dönüşümler de içeren kesintili bir süreç içerisinde ilerlemiştir.

Türk siyasi partileri üzerine, 1950’lerden bu yana hatırı sayılır bir akademik birikim mevcuttur (Tunaya, 1952; Sayarı, 1976; Özbudun, 1979; Heper & Landau, 1991; Kabasakal, 1991; Sarıbay, 2001; Koçak, 2010; Özbudun, 2011; Sayarı, 2012; Altınbaş, 2021). Son yıllarda Türk parti sistemi hakkındaki literatür de hızla gelişmektedir (Çarkoğlu, 1998; Özbudun, 2000; Sayarı, 2002; Sayarı, 2007; Çarkoğlu, 2011; Gümüştü, 2013; Ayan-Musil, 2015; Ete, vd., 2015; Sayarı, 2016; Arslantaş & Arslantaş, 2020; Arslantaş, vd., 2020; Bölükbaşı, 2021; Mete-Dokucu & Just, 2022; Ecevit, 2023). Bu çalışmalar alana çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte, Türk parti sistemi üzerine betimleyici yöntemi aşan, ampirik veriye dayalı ve farklı tarihsel dönemleri içeren daha fazla çalışma yapılması gerektiği açıktır.

Bu çalışma, parti sistemlerine ilişkin genel kabul gören tipolojiler ve nicel ölçütler ışığında Türk parti sisteminin ne şekilde sınıflandırılabilirliği sorusuna cevap aramaktadır. Tarihsel bir yöntem kullanan bu çalışmanın amacı, ortaya çıkışından günümüze kadar geçen sürede, Türk parti rekabetindeki özelliklerin kapsamlı bir analizini gerçekleştirmektir. Çalışma, Türk parti sisteminin genel özelliklerini betimlemenin yanı sıra değişim ve süreklilikleri tespit edebilmek için farklı dönemler arasında da bir karşılaştırma yapmakta ve farklı parti sistemlerinin ortaya çıkış nedenlerini tartışmaktadır. Araştırmanın kullandığı nicel veriler, 1950-2023 arasındaki 20 genel seçim sonucuna dayanarak hesaplanmıştır. Çalışmanın amacı Türk parti sistemini niceliksel ölçütlere göre sınıflandırmak olduğu için, Blondel ve Sartori’ye ek olarak bu konuda en iyi geliştirilmiş sınıflandırmalardan biri olan Siaroff’un tipolojisi benimsenmiştir. Bu sınıflandırma etkili parti sayısının yanı sıra milletvekillerinin en az yüzde 3’üne sahip parti sayısı, en büyük iki partinin toplam milletvekili oranı, birinci ve ikinci parti arasındaki milletvekili oranı, ikinci ve üçüncü parti arasındaki milletvekili oranı gibi sayısal verilere dayanmaktadır. Tipolojilerin tartışıldığı bölümde söz konusu ölçütler detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Bu makale, Türk parti sisteminin genel olarak dominant bir partinin olduğu ılımlı çok partili sistem özelliği gösterdiğini ve uygun koşullar altında hâkim parti sistemine yakınlığını öne sürmektedir.

Bu makale dört ana bölümden oluşmaktadır. Konuya giriş niteliğindeki ilk bölüm Türkiye’de siyasi partilerin ve parti rekabetinin ortaya çıkışı hakkındadır. İkinci bölüm parti sistemleri hakkındaki tartışmaları özetlemektedir. Blondel, Sartori ve Siaroff gibi isimlerin tipolojilerini ve kabul görmüş nicel ölçütleri kullanarak Türk parti sistemini sınıflandırmakta ve genel özelliklerini belirlemektedir. Üçüncü bölüm, Türk parti sisteminin 2000’lere kadar olan gelişimini incelemekte, özellikle artan siyasal parçalanmanın etkilerini tartışmaktadır. Son bölüm, 2002 sonrasını 1990’larla karşılaştırmalı biçimde değerlendirmekte, 2002-2015 yılları özelinde hâkim parti sistemi tartışmalarını ele almakta ve hâkim parti sistemine yol açan faktörleri tartışmaktadır.

2. TÜRKİYE’DE SİYASİ PARTİLERİN VE PARTİ REKABETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Türkiye’de siyasi parti olgusunun, Osmanlı’ya kadar uzanan bir tarihi söz konusudur. Proto-siyasi parti olarak kabul edebileceğimiz meşrutiyet yanlısı siyasi örgütler, Tanzimat’tan itibaren açık veya gizli çeşitli siyasi faaliyetler içerisinde olmuştur. Hukuki bakımdan siyasi parti olarak

² Bu ifade, 1970’lerden bu yana, Portekiz ve İspanya’da ve özellikle SSCB sonrası Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan siyasi değişim dalgası sonucu ortaya çıkan, demokrasinin tarihsel olarak tam anlamıyla konsolide olmadığı demokratik rejimler için kullanılmaktadır. Yeni demokrasilerdeki siyasi parti örgütlenmesi ve parti sistemlerinin yapısı için bkz. (Van Biezen, 2003).

adlandıramasak da Fedailer Cemiyeti (1859), Yeni Osmanlılar Cemiyeti (1865), Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (1889), Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti (1902), Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti (1904), Cemiyeti İnkılabiye (1904), Vatan ve Hürriyet Cemiyeti (1906) gibi ülke içinde ve dışında faaliyet yürüten birtakım siyasi cemiyetlerden bahsetmek mümkündür. Ancak modern anlamda partiler ve parti rekabeti, dernek kurma özgürlüğünü anayasal bir hak olarak tanıyan II. Meşrutiyet ile birlikte ortaya çıkmıştır (Tunaya, 1952: 369).

II. Meşrutiyet ile birlikte su yüzüne çıkan siyasi partiler modern Türkiye'nin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır (Sayarı, 2012). 1908 Devrimi ile birlikte İttihat ve Terakki, Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihadı Muhammedi Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Islahatı Esasiyei Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Milli Meşrutiyet Fırkası gibi çok sayıda siyasi parti kurulmuştur. Ne var ki, bu partilerin çoğu uzun süre faaliyet gösterememiş ve siyasette ciddi bir iz bırakamamıştır. 1908-1918 arasında yapılan üç genel seçimi de kazanan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası altında birleşen muhalefet karşısında bir ara iktidardan düşse de Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı tekrar eline alan ve Mahmut Şevket Paşa suikastıyla muhalefeti tamamen susturarak mütarekeye kadar ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki bu döneme damgasını vurmuştur. Böylece 1913 sonrasında çok partili Meşrutiyet rejimi sona ermiştir (Tunaya, 1952: 174). Başka bir ifadeyle, mütareke dönemi ve Kurtuluş Savaşı yıllarını bir kenara bırakacak olursak, büyük umutlarla başlayan Meşrutiyet Dönemi içerisinde 1913'te İttihat ve Terakki'nin kurduğu bu tek partili rejim, bağımsızlığına kavuşan modern Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi tarafından, *ikinci parti* girişimleri kısa süre içerisinde bastırıldığından, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür.

Mütareke Dönemi siyasi partilerin hızla çoğaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, çoğunluğu İstanbul Hükümeti taraftarı olan ve meclis dışında örgütlenen birçok siyasi parti ve cemiyet ortaya çıkmıştır. Radikal Avam Fırkası, Ahali İktisat Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası, Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası, Milli Ahrar Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Milli Türk Fırkası gibi partilerin kurulduğu 1918-1922 yılları arasındaki kısacık dönemde, siyasi parti ve cemiyetlerin sayısı 33'e ulaşmıştır (Tunaya, 1952: 404). Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleşen Millî Mücadele hareketi 1923 seçimleri sonrasında Halk Fırkası'na dönüşmüştür. 1924'te Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935'te ise Cumhuriyet Halk Partisi adını alan parti 1950 yılına kadar kesintisiz biçimde iktidarda kalmıştır.

Türkiye'de parti rekabeti II. Meşrutiyet'e kadar uzansa da çok partili rejim 1945 yılına kadar tam anlamıyla tesis edilememiştir. Yasal ve siyasal şartlar kısmen mevcut olmakla birlikte bu dönem boyunca ortaya çıkan muhalefet partisi girişimleri bastırılmıştır. İyi niyetli çabalara rağmen, parti rekabetini işletecek kurumsal mekanizmaların eksikliği, korporatist yönetim anlayışı, devlet ile partinin bütünleşmesi, Cumhurbaşkanının taraflı oluşu, reaksiyoner hareketlerden duyulan endişe, yönetimin güç paylaşımına yanaşmaması gibi nedenler ikinci partiye bir alan bırakmamıştır.

Cumhuriyet döneminde 1945'ten önce biri Atatürk'e muhalif diğeri ise onun güdümünde olan iki muhalefet partisi kurulmuş ancak bu partilerin siyasi faaliyetleri çok kısa sürmüştür. Kurucuları arasında Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy gibi Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosundan kumandanlarında da yer aldığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek altı ay sonra kapatılmıştır. Paris Büyükelçisi Fethi Okyar tarafından, Atatürk'ün rıza ve teşvikiyle kurulan *muavazaa partisi* Serbest Cumhuriyet Fırkası ise beklenmeyen bir ilgiyle karşılaşmıştır. Partinin İzmir mitingi, Cumhuriyet Halk Partisi yönetimine karşı yükselen memnuniyetsizliğin tahmin edilenin çok üzerinde olduğunu göstermiştir. 1930 yerel seçimlerine katılan parti, Gazi'ye karşı siyasi mücadeleye çekilme ihtimali belirince Okyar tarafından feshedilmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi, ikinci parti ihtimalinin Atatürk'ün iradesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Atatürk, partinin kurulmasını teşvik etmiş, siyasi faaliyetlerinde bir engelle karşılaşmayacağını teminatını vermiş, Makbule Hanım gibi nüfuzlu kişileri partiye üye yapmış ve bazı Cumhuriyet Halk Partisi milletvekillerinin parti saflarına geçmesini sağlamıştır. Bununla birlikte, Fethi Bey ile aralarında geçen yazışmalarda görüleceği üzere hem Cumhurbaşkanı hem de fiilen yerine getiremeye de Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı olmak

üzere iki görevi bulunduğunu ve Cumhurbaşkanlığı makamındaki görevinin sona ermesinin ardından kurucusu olduğu partinin başına fiilen de geçeceğini vurgulamıştır. Ayrıca meclisteki tartışmalarda Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilleri tarafından devamlı surette “Gazi Hazretlerine muhalefet” etmekle itham edilmiştir. Bunun üzerine partiyi feshetmek zorunda kalan Fethi Okyar, İçişleri Bakanlığı'na verdiği yazıda, fesih kararını partinin “Gazi Hazretleriyle siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği” endişesiyle aldığını belirtmiştir.³

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu günlerde, eski bir Müdafaa-i Hukukçu olan Toksöz gazetesinin sahibi Abdülkadir Kemali Bey de Ahali Cumhuriyet Fırkası adıyla genel merkezi Adana'da bulunan bir siyasi parti kurmuştur. Parti, birkaç ay sonra hükümet kararıyla feshedilmiştir (Toros, 1985: 19-21; Demirel, 1999: 5-11). Öte yandan Edirne'de kurulan Türk Cumhuriyet, Amele ve Çiftçi Partisi komünist eğilimleri gerekçe gösterilerek kapatılmış, Yarın gazetesi sahibi Arif Oruç'un Laik Cumhuriyetçi Çiftçi ve İşçi Fırkası adıyla İstanbul'da kurmak istediği partiye ise müsaade edilmemiştir (Tunaya, 1952: 638; Yılmaz, 2012: 110).

Böylece, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ardından çok partili sistem rafa kaldırılmıştır. Tek partili sistem, başlangıçta siyasi koşullar nedeniyle fiili olarak oluşmuş ancak daha sonra hukuki hale gelmiştir. Cumhuriyet rejimi, II. Meşrutiyet'in dernekler kanununu 1938 yılına kadar önemli ölçüde muhafaza ettiği için, bu dönemde partilerin serbestçe kurulması teorik olarak mümkündür. 1938 yılına kadar fiili bir durumu işaret eden tek partili rejim 28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile birlikte hukuki bir nitelik de kazanmıştır. Kanunun dördüncü maddesi şu şekildedir: “Siyasî cemiyetlerle birden ziyade vilâyetlerde faaliyet gösterecek cemiyetlerin ana nizamnameleri ve beyannameleri Dahiliye Vekâletine verilir. Bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için ana nizamnamesinin verildiği mülkiye makamlarınca tescil olduğuna dair bir vesika alınması şarttır”.⁴ Kanun ile birlikte siyasi partilerin artık serbestçe kurulma imkânı kalmamış ve tek partili rejim hukuki açıdan da tesis edilmiştir (Koçak, 2010: 303).

Kısacası 1923-1945 arasındaki dönemi hem hukuki hem de fiili bakımdan tek partili sistem olarak adlandırmak mümkündür. Bu dönemde ikinci parti girişimi ya baştan engellenmiş ya da partiler kurulduktan kısa süre sonra kapatılmıştır.⁵ Cemiyetler Kanunu ile siyasi partilerin kuruluşu izne bağlanmıştır. 1945 sonrasında Cemiyetler Kanunu, Türk Ceza Kanunu ve Meclis İç Tüzüğü'nde yapılan bazı değişiklikler neticesinde siyasi partilerin kurulma imkânı doğmuştur. 18 Temmuz 1945'te kurulmasına izin verilen Milli Kalkınma Partisi ile tek parti döneminin sonuna gelinmiştir. Böylece Türkiye'de rekabetçi sistem, 1908 dönemini hesaba katarsak, ikinci kez ortaya çıkmıştır.

1945 sonrasında siyasi partilerin ortaya çıkmasına imkân veren siyasi ve hukuki şartların oluşmasıyla birlikte Türkiye'de birçok siyasi parti kurulmuştur. Sadece 1946 yılı içerisinde tam 13 siyasi parti kurulmuştur. Parti kuruluşları birbirini izlemiş hatta aynı gün içerisinde Yalnız Vatan İçin ve Ergenekon Köylü ve İşçi partileri olmak üzere iki parti birden kurulduğu da olmuştur. 1952'ye doğru Türkiye'deki siyasi parti sayısı 30'u geçmiştir (Tunaya, 1952: 557). Ancak bu partilerin çok azı siyasette etkili olabilmıştır.

Çok partili hayata geçilmesinin ardından ortaya çıkan farklı parti sistemlerinden bahsetmeden önce parti sistemlerine ilişkin genel kabul gören tipolojiler ve nicel ölçütler açıklanarak makalenin kavramsal çerçevesi sunulacaktır. Böylece Türk parti sistemini nicel ölçütler açısından sınıflandırmak mümkün hale gelecektir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: PARTİ SİSTEMLERİNİ SINIFLANDIRMAK

Parti sistemleri hakkındaki tartışmalar karşılaştırmalı siyaset bilimi çalışmalarıyla bağlantılıdır ve II. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren gündeme gelmiştir. İlk sistematik çalışmalar, parti sayısı kriterini kullanarak iki partili sistemlerle çok partili sistemleri ayırtmıştır (Duverger, 1964). Daha sonraki yıllarda hem kullanılan kriterler farklılaşmış hem de parti sistemi tipolojileri çeşitlenmiştir. Örneğin, parti sistemlerini sınıflandırmak için muhalefetin rekabet gücü (Dahl, 1966), partilerin göreceli

³ Atatürk ile Fethi Okyar arasındaki söz konusu yazışmalar ve Okyar'ın partinin fesih kararını bildiren dilekçesi için bkz. Tunaya (1952: 631-635).

⁴ 28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu, RG, 14.07.1938, Sayı: 3959.

⁵ Bu dönemde kapatılan siyasi partiler ve kapatılma nedenleri konusunda bkz. Ünal (2015).

büyüklüğü (Blondel, 1968), tek parti hükümetinin ortaya çıkma olasılığı ve küçük partilerin güç dağılımı (Rokkan, 1968), partiler arasında ideolojik mesafe (Sartori, 2005) ve parti rekabetinin yapısı (Mair, 2002) gibi kriterler önerilmiştir. Ancak bu kriterler içerisinde özellikle görelî büyüklük ve sayma kriterinin birtakım revizyonlarla birlikte yaygın bir şekilde kullanıldığı vurgulanmalıdır. Bu sebeple, bu makalede parti sistemleri Blondel (ve ondan esinlenen Siaroff) ile Sartori'nin çalışmaları bağlamında tartışılacaktır.

Blondel (1968) ABD, Yeni Zelanda, Avustralya, İngiltere, Avusturya, Batı Almanya, Lüksemburg, Kanada, Belçika, İrlanda, Danimarka, İsveç, Norveç, İtalya, İzlanda, Hollanda, İsviçre, Fransa ve Finlandiya'da 1945 ile 1966 arasındaki seçimlerde ilk iki sırayı elde eden partilerin oy oranlarının toplamının ortalamasına dayanarak bu ülkeleri parti sistemleri bakımından dört farklı gruba ayırmıştır. Blondel'e göre *iki partili sistemler* oy toplamının %90'ı bulduğu, oy farkının ise çok düşük olduğu sistemlerdir (örn. ABD ve İngiltere). Oy toplamının %75-%80'i bulunduğu sistemler *üç partili sistemler* ya da Blondel'in (1968: 185) tanımıyla "iki buçuk partili sistemlerdir" çünkü bu sistemlerde iki majör partinin yanında minör bir parti bulunmaktadır (örn. Almanya ve Belçika). İki partinin toplam oyunun %60 civarında kaldığı ancak içlerinden birinin en az %40 oy oranına ulaştığı sistemler *dominant partili çok parti sistemleridir* (örn. Danimarka ve Norveç). Dominant partinin bulunmadığı, koalisyon kurabilecek konumda birbirine yakın oy oranlarına sahip üç ya da dört partinin bulunduğu sistemleri ise Blondel *gerçek anlamda çok partili sistemler* olarak tanımlamıştır (örn. Hollanda ve Fransa).

Blondel'in sınıflandırması, basit sayma yönteminin ötesine geçen ve partilerin görelî büyüklüğünü dikkate alarak siyasi parçalanma hakkında da fikir veren bir yöntemdir. Siaroff (2000) başta olmak üzere parti sistemleri üzerine çalışan birçok araştırmacı Blondel'in taksonomisinden etkilenmiştir (Golosov, 2011). Bununla birlikte Blondel'in partilerin oy oranlarını temel alan yöntemi, oy dağılımı ile sandalye dağılımı arasındaki orantısızlığı göz ardı etmektedir. Örneğin, yüksek seçim barajı ya da bölgesel barajlar milletvekili dağılımını ve dolayısıyla hükümetin yapısını ciddi şekilde etkilemektedir. Ayrıca Blondel'in sınıflandırması hâkim parti sistemini açıklamakta yetersizdir. Eğer bir parti oyların %40'ından fazlasını sürekli biçimde elde ediyor ve iktidar değişikliği gerçekleşmiyorsa ne ölçüde çok partili bir sistemden bahsedebiliriz?

Blondel'in (1968) partilerin görelî büyüklüğü kriterine karşılık Sartori (2005) parti sayısı kriterini kullanmaktadır. Bununla birlikte meclisteki her parti eşit güce sahip olmadığı için Sartori yalnızca etkili partileri saymaktadır. Bir parti, parti rekabetini bir şekilde etkileyebiliyor, rekabetin yönünü değiştirebiliyor ve hükümetin kurulmasında ya da düşürülmesinde potansiyel bir rol oynayabiliyorsa sayılmaya değerdir (Sartori, 2005). Başka bir ifadeyle, Sartori açısından ancak *koalisyon* ya da *şantaj* potansiyeline sahip olan ve rekabetin yönünü merkezci ya da merkezkaç yönlü değiştirebilen partiler majör partilerin taktiklerini etkileyebilmektedir. Bu potansiyel, polarizasyon düzeyiyle de ilişkilidir çünkü partiler arasındaki ideolojik mesafe ittifakları belirlemektedir. Böylece, sayma kriteri ile partiler arasındaki ideolojik mesafe kriterini birleştiren Sartori aynı zamanda son derece kapsayıcı kategoriler de geliştirmiştir. Sartori'nin yedi farklı parti sistemi kategorisi hemen hemen bütün siyasi parti sistemlerini kapsamaktadır. Bu sebeple, Wolinetz'in (2006) belirttiği gibi Sartori'nin çalışmasının ardından geçen uzun zamana rağmen tamamen yeni tipolojilerin ortaya çıktığını söylemek güçtür.

Sartori, ilk olarak parti sistemlerini rekabetçi ve rekabetçi olmayan sistemler olarak iki kümeye ayırmaktadır. Rekabetçi olmayan grupta resmi olarak sadece tek bir partiye müsaade edilen *tek parti sistemlerine* ve diğer partilerin sadece göstermelik olduğu *hegemonik parti sistemlerine* yer vermektedir. Rekabetçi sistemlerin ise beş farklı tipi söz konusudur. *Sınırlı çoğulcu sistemler*, parti sayısının genellikle üçten fazla beşten az olduğu, bu partilerin hiçbirinin mutlak çoğunluğu elde edemediği ve partiler arasındaki kutuplaşma düzeyinin düşük olduğu sistemlerdir. Sartori bu kategoriyi aşırılıkçı anti-sistem partilerinin mevcut olmaması nedeniyle ılımlı çoğulculuk olarak da adlandırmaktadır. İlimli çoğulculukta partiler arasındaki ideolojik mesafe azdır ve rekabet merkeze doğru gerçekleşmektedir. Bunun aksine *aşırı çoğulcu sistemlerde* anti-sistem partileri dahil olmak üzere en az beş ya da altı parti mevcuttur. Bu tür sistemlerde partiler arasındaki ideolojik mesafe yüksek, uzlaşma seviyesi düşük ve rekabet merkezkaç yönlüdür. Aşırı çoğulcu sistemler yüksek düzeyde parçalanmış ve ideolojik olarak kutuplaşmıştır. Sartori, parçalanma düzeyinin çok yüksek

boyutlara ulaştığı ve parti sayısının önemini yitirdiği sistemleri ise *atomlaşmış sistemler* olarak tanımlamıştır.

Rekabetçi sistemler içerisinde yer alan diğer iki kategori *iki partili sistemler* ve *hâkim parti sistemleridir*. İki partili sistemler tek başına iktidar olma şansına sahip birbirine yakın güçteki iki majör partinin rekabet ettiği ve iktidar değişikliğinin gerçekleştiği sistemlerdir. Diğer bir ifadeyle, güçlü bir rekabet söz konusu olduğundan bir parti iktidarı sürekli biçimde elinde tutamaz. Hâkim parti sistemleri ise aynı partinin devamlı bir şekilde mecliste mutlak çoğunluğu kazanmayı başardığı sistemlerdir. Tek parti sisteminin aksine, iktidar partisi dışında kalan ve etkileri yok denecek kadar az olan diğer partiler yasal ve meşru kabul edilmektedir. Başka bir ifadeyle, hâkim parti sistemi bir tek parti sistemi değildir; iktidar değişikliğinin gerçekleşmediği parti plüralizminin bir türüdür. Dolayısıyla, iki partili sistemler ile hâkim parti sistemleri arasındaki temel fark iktidar değişikliği sorunudur. Bu bakımdan iki partili sistemlerin hâkim parti sistemlerine dönüşmesi oldukça güçlü bir olasılıktır. Ancak hâkim parti sistemi yüksek parçalanma düzeyine sahip bir sistemden de türeyebilir.

Sartori'nin çalışmasıyla birlikte parti sistemleri hakkında söylenecek fazla bir şey kalmamış gibi görünüyordu. Ancak 1970'lerden bu yana parti sistemlerindeki istikrarı etkileyen, dolayısıyla söz konusu tipolojileri gözden geçirmeyi gerektiren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kitle partileri döneminde toplumsal sınıflarla siyasi partiler arasındaki sıkı ilişki, belirli seçmen gruplarının belki birkaç nesil boyunca aynı partide hizalanmasına ve istikrarlı seçim sonuçlarına yol açmıştır. Bununla birlikte, post-endüstriyel toplumlarda seçmenlerin siyasi partilerle olan ilişkisinin zayıflaması (*dealignment*) seçmen davranışında, siyasi katılımında ve seçim kampanyalarında olduğu kadar partilerin örgütsel yapılarında ve parti rekabetinde de çok büyük değişimlere yol açmıştır (Panebianco, 1988; Dalton & Wattenberg, 2000). Parti üyeliğindeki düşüş (Van Biezen vd., 2012) partilerin devlet gelirlerine olan bağımlılığını arttırırken (Van Biezen, 2004; Katz & Mair, 1995), köklü partilere verilen desteğin azalması popülist radikal sağ partiler (Mudde, 2014) başta olmak üzere çok sayıda yeni partiyi (Emanuele & Chiaramonte, 2018) ortaya çıkarmıştır.

Ayrıca, Sartori'nin sınıflandırmasının ayırt edici gücü zaman içerisinde açıkça azalmıştır çünkü genel bir olgu olarak iki partili sistemler ve aşırı çoğulcu sistemler azalırken, ılımlı çoğulcu sistemler çoğalmıştır (Mair, 2002). Sartori'nin çalışması parti sistemlerini sınıflandırmada en etkili tipolojilerden biri olsa da ılımlı çoğulcu sistemleri kendi içerisinde ayırtırmada başarılı değildir. Partiler arasındaki ideolojik mesafe ve radikal partilerin varlığı/yokluğu çoğulculuğun sınırlı mı yoksa kutuplaşmış mı olduğunu belirleyen ana faktörler olduğundan, Sartori'nin çalışmasının nicel analizler için sunabileceği çok az şey vardır. Öte yandan Blondel'in partilerin göreceli büyüklüğü modeli, çok partili sistemlerin farklı türlerini ayırt etmekle kalmayıp aynı zamanda iki partili sistemlerde küçük veya yarım partinin potansiyel dengeleyici rolünü de dikkate aldığı için oldukça kullanışlıdır (Wolinetz, 2006: 55-56). Ancak Blondel'in sınıflandırmasının zayıf yönlerinden biri, sandalye dağılımına değil oy dağılımına dayandığı için, seçim sistemlerinin orantısızlık üzerindeki etkisini dikkate almamasıdır.

Bununla birlikte, Blondel'in taksonomisinin güncellenmiş versiyonlarının yaygınlığını koruduğu belirtilmelidir. Siaroff'un çalışması (2000) Blondel'in tipolojisi üzerine inşa edilmiş en detaylı sınıflandırmalardan biridir. Siaroff'un sınıflandırması milletvekili dağılımına ve partilerin göreceli büyüklüğüne dayanmakta ve hükümet kurma modellerini de dikkate almaktadır (Golosov, 2011: 541-542). Siaroff (2000: 69) Avrupa demokrasilerini sınıflandırmak için dört nicel ölçüt kullanmaktadır:

- 1) Milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı (P3%S)
- 2) En büyük iki partinin toplam milletvekili oranının ortalaması (2PSC)
- 3) Birinci ve ikinci parti arasındaki ortanca milletvekili oranı (SR1:2)
- 4) İkinci ve üçüncü parti arasındaki ortanca milletvekili oranı (SR2:3).

Siaroff bu dört ölçüte dayanarak, iki partili sistemlerin yanı sıra ılımlı ve aşırı çok partili sistemleri de ayrıntılı biçimde ayırtıran, sekiz gruplu bir sınıflandırma geliştirmiştir: A) *İki partili sistemler*, P3%S değerinin 3'ten az olduğu, ortalama 2PSC'nin ise en az %95 olduğu ve doğal olarak bir partinin koltukların çoğunluğunu kazandığı sistemlerdir (ENPP: 1,92). Örneğin, Birleşik Krallık'ta

1945-1979 arasındaki seçimlerde milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı 2, en büyük iki partinin toplam milletvekili oranının ortalaması 96,9 olduğundan ve birinci gelen parti meclisin %50'sinden fazlasını kontrol ettiğinden iki partili sistem söz konusudur. B) *İlimli çok partili sistemler* veya iki buçuk partili sistemler ortalama P3%S değerinin 3-5, ortalama 2PSC değerinin %80-%95 arasında, ortanca SR1:2 değerinin 1,6'nın altında ve ortanca SR2:3 değerinin 1,8 veya daha fazla olduğu sistemlerdir (ENPP: 2,56). Yani, ikinci ve üçüncü parti arasındaki fark, birinci ve ikinci parti arasındaki farktan daha yüksektir. Sonuç olarak, en büyük iki partiden birinin sandalye çoğunluğuna sahip olması olasıdır. Bu sistemin tipik örneği olan Almanya'da 1961-1998 arasında milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı 3,5, en büyük iki partinin toplam milletvekili oranının ortalaması 87,3, birinciyle ikinci parti arasındaki ortanca milletvekili oranı 1,2, ikinciyle üçüncü parti arasındaki ortanca milletvekili oranı ise 5,21 olarak ölçülmüştür. Böylece Almanya'da söz konusu dönemde milletvekilleri iki büyük parti olan Hristiyan Birlik İttifakı (CDU/CSU) ve Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) ile neredeyse her hükümette koalisyonun küçük ortağı konumunda yer almayı başaran Hür Demokrat Parti (FDP) arasında dağılmıştır (Bölükbaşı, 2022: 80).

C) *Dominant bir partinin olduğu ilimli çok partili sistemler*, ortalama P3%S'nin 3 ile 5 arasında olduğu ve ortanca SR1:2'nin 1,6 veya daha fazla olduğu sistemlerdir (ENPP: 2,95). Dominant parti diğer partilerden oldukça güçlüdür ve meclis çoğunluğunu kazanması muhtemeldir. Bu sisteme örnek olarak, Norveç'in 1949-1977 dönemi verilebilir. İşçi Partisi'nin sürekli birinci parti geldiği ve çoğunlukla hükümette olduğu bu dönemde milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı 4,9 ve birinciyle ikinci parti arasındaki ortanca milletvekili oranı ise 2,55'tir. D) *İki ana partili ilimli çok partili sistemler*, P3%S'nin genellikle 4-5 olduğu, ortanca SR1:2'nin 1,6'dan az, ortanca SR2:3'ün 1,8 veya daha fazla olduğu sistemlerdir. İki buçuk partili sistemlerdeki gibi ikinci ve üçüncü parti arasındaki fark, birinci ve ikinci parti arasındaki farktan daha yüksektir ancak iki ana partiden herhangi birinin meclis çoğunluğuna sahip olması olası değildir (ENPP: 3,17). Nispeten daha az karşılaşılan bu parti sistemine, Norveç'teki İşçi Partisi ile Muhafazakâr Parti'nin oylarının birbirine yaklaştığı 1981 ve 1985 seçimleri örnek gösterilebilir.

E) *Partiler arasında dengenin olduğu ilimli çok partili sistemler*, ortalama P3%S'nin 3 ile 5 arasında olduğu, ortanca SR1:2'nin 1,6'nın altında olduğu ve ortanca SR2:3'ün 1,8'in altında olduğu sistemlerdir (ENPP: 3,69). Başka bir deyişle, birinci ve üçüncü parti arasında büyük bir uçurum yoktur. Örneğin 1990'lardaki Türk parti sistemi bu kategoride yer almaktadır. F) *Dominant bir partiye sahip aşırı çok partili sistemler*, ortalama P3%S'nin 5'ten fazla ve ortanca SR1:2'nin 1,6 veya daha fazla olmasıyla tanımlanır ki bu da dominant partinin meclisin çoğunluğuna sahip olma ihtimalinin düşük olduğu anlamına gelir (ENPP: 3,96). Bu sistem, Sosyal Demokratların uzun yıllar birinci parti olduğu Danimarka'daki parti sistemini akla getirmektedir. 1950-1998 yılları arasında Danimarka'da milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı 6,7 ve birinciyle ikinci parti arasındaki ortanca milletvekili oranı 1,8 olmuştur. G) *İki ana partili aşırı çok partili sistemler*, ortalama P3%S'nin 5'ten fazla, ortanca SR1:2'nin 1,6'nın altında ve ortanca SR2:3'ün 1,8 veya daha fazla olduğu sistemlerdir (ENPP: 4,41). Bu sistemlerin aynı zamanda %55-%75 arasında bir ortalama 2PSC'ye sahip olması muhtemeldir. Örneğin Hollanda'da 1946-1971 yılları arasında milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip ortalama parti sayısı 6,25, birinciyle ikinci parti arasındaki ortanca milletvekili oranı 1,1, ikinciyle üçüncü parti arasındaki ortanca milletvekili oranı 2,36 ve en büyük iki partinin toplam milletvekili oranının ortalaması 59,3 olarak ölçülmüştür. H) Son olarak, *partiler arasında dengenin olduğu aşırı çok partili sistemler* ortalama P3%S'nin 5'ten fazla, ortanca SR1:2'nin 1,6'nın altında ve ortanca SR2:3'ün 1,8'in altında olduğu sistemlerdir (ENPP: 5,56). Bu parti sistemine, II. Dünya Savaşı sonrasındaki İsviçre parti sistemi örnek olarak gösterilebilir.

Görüldüğü gibi Siaroff'un tipolojisi oldukça karmaşıktır ancak kategorilerin çeşitliliği göz önüne alındığında, muhtemelen en iyi geliştirilmiş sınıflandırmadır (Golosov, 2011: 542). Eğer amaç parti sistemlerini niceliksel ölçütlerle ayrıştırmaksa, Siaroff'un bu konuda başarılı olduğunu kabul etmemiz gerekir. Wolinetz'in (2006: 58) belirttiği gibi, Siaroff çok partili sistemleri, özellikle de ilimli çoğulculuğu başarılı bir şekilde ayrıştırmıştır. Öte yandan, bu kapsamlı ve karmaşık sınıflandırmanın önemli bir eksiği hâkim parti sistemini içermemesidir. Bu nedenle Siaroff (2003), hâkim parti sistemini dikkate alarak parti sistemlerini yeniden incelemiş ve aşağıdaki gibi dört ana kategori

tanımlamıştır: 1) *Hâkim tek partili sistemler*, SR1:2 ortanca değerinin en az 1,8 olduğu ve aynı partinin sürekli olarak meclisin en az %51'ine sahip olduğu sistemlerdir. 2) *İki partili sistemler*, iki ana partinin meclisin %95'inden fazlasını kazandığı ve iktidarda rotasyonun gerçekleştiği sistemlerdir. 3) *Çok partili sistemler*, iki büyük partinin meclisin %80'inden azını elde ettiği ve hiçbir partinin baskın bir pay elde edemediği sistemlerdir. 4) Son olarak, *iki buçuk partili sistemler*, iki büyük partinin meclisin %80-%95'ini kazandığı ve hiçbir partinin çoğunluğu elde edemediği sistemlerdir.

Burada incelenen çalışmalar, parti sistemlerini sınıflandırmak için parti sayısının yanı sıra partilerin görece büyüklüğünün de önemli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, parti sistemlerini ayırt etmek için meclisin ne kadar parçalı olduğuna odaklanılmalıdır çünkü partiler arasındaki sandalye dağılımının parti sistemleri, özellikle de hükümet oluşumu üzerinde doğrudan etkisi vardır. Bir sistemdeki parti sayısı, nispi büyüklükleri dikkate alacak şekilde, yaygın olarak Laakso-Taagepera (1979) endeksi (etkili parti sayısı – ENP) ile hesaplanmaktadır.⁶ Endeks, oy oranlarına göre (ENEP) de milletvekili oranlarına göre (ENPP) de oluşturulabilir. Laakso-Taagepera endeksi, parti sistemlerini sınıflandırırken kullanılan parti sayısı kriteri bağlamında değerler ürettiği için büyük bir avantaja sahiptir. Başka bir ifadeyle endeks, partilerin oy oranlarına bakarak sezgisel olarak da tahmin edilebilecek değerler üretmektedir. Örneğin, eşit derecede güçlü iki parti olduğunda, etkili parti sayısı tam olarak ikidir ki bu da iki partili bir sistem anlamına gelir. Eğer bir parti diğerinden çok daha güçlüyse, ENP ikiden daha düşüktür ve bu da artık iki partili bir sistem olmadığını, eğilimin hâkim parti sistemine doğru olduğunu gösterir. Birden fazla partinin rekabetin yönünü değiştirme potansiyeline sahip olduğu daha rekabetçi bir sistem söz konusuysa, ENP üçten fazla çıkacaktır. Son olarak, iki büyük partinin neredeyse tüm oyları aldığı ancak hiçbirinin sandalye çoğunluğunu elde edemediği bir durumda ENP'nin 2,5 civarında olması muhtemeldir ki bu da iki buçuk partili bir sistem anlamına gelmektedir (Lijphart vd., 1999: 31).⁷

Tablo 1: 1950 Sonrası Türk Parti Sistemine İlişkin Özet Veriler*

Seçim Dönemleri	1PV (%)	1PS (%)	P3%S	2PVC (%)	2PSC (%)	SR1:2	SR2:3	ENEP	ENPP	LSq
1950-2023	41,2	54,1	3,6	69,0	80,2	1,9	2,5	3,75	2,71	11,7
1961-2023	38,9	49,0	3,9	64,8	76,9	1,8	2,2	4,02	2,93	9,2

* Seçim sonuçları Yüksek Seçim Kurulu'nun internet sitesinden alınmış olup hesaplamalar ve tablo makalenin yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Bu bölümde tartışılan tipolojileri ve nicel ölçütleri, Türk parti sistemini sınıflandırmak ve genel özelliklerini belirlemek için kullanabiliriz. 1950-2023 arasındaki 20 genel seçim sonucundan yola çıkarak hesaplanan bazı veriler, Tablo 1'de gösterilmiştir. Bu veriler, en büyük partinin oy oranı (1PV) ve milletvekili oranı (1PS), milletvekillerinin en az %3'üne sahip parti sayısı (P3%S), en büyük iki partinin toplam oy oranı (2PVC) ve milletvekili oranı (2PSC), birinci ve ikinci parti arasındaki milletvekili oranı (SR1:2), ikinci ve üçüncü parti arasındaki milletvekili oranı (SR2:3), oy oranına göre etkili parti sayısı (ENEP), milletvekili oranına göre etkili parti sayısı (ENPP) ve alınan oy oranı ile kazanılan milletvekili oranı arasındaki toplam orantısızlık düzeyi (LSq) göstergelerini kapsamaktadır. Türk parti sistemi hakkında genel bir bakış açısı sağlayabilmek için SR1:2 ve SR2:3 için ortanca, diğer ölçütler için ise ortalama değerler verilmiştir. Bu işlem, 1961-2023 arası için de yapılmıştır çünkü 1950-1960 arasındaki üç seçim gerek uygulanan seçim yöntemi gerekse de ürettiği sonuçlar bakımından istisna teşkil etmektedir. 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde parti listeli basit çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Bu seçim sistemi, partilerin aldıkları oy oranları ile kazandıkları milletvekili oranları arasında büyük bir orantısızlık yaratmıştır. Seçime giren partilerin oy oranlarıyla, mecliste elde ettikleri sandalye oranları arasındaki orantısızlığı ölçen Gallagher endeks (LSq) skoru bu

⁶ $N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$ formülü kullanılmaktadır.

⁷ Bununla birlikte ENP hâkim parti sistemini tespit etmekte zorlandığından kusursuz sayılmaz. Örneğin, sandalye dağılımının %45, %43, %11, %1 olduğu bir sistem, iki buçuk partili bir sistem olma eğilimindedir ve sonuç olarak ENP de 2,5 civarındadır. Sandalye dağılımının %60, %10, %10, %10, %10 olduğu bir sistem ise kesin biçimde bir hâkim parti sistemidir ancak ENP 2,5'tir ki bu da yanlış bir şekilde yine iki buçuk partili sisteme işaret eder. Bu sorunun üstesinden gelmek için Taagepera (1999) en büyük payın tersi olan ek bir gösterge (N_{∞}) önermektedir. $N_{\infty} < 2$ değeri her zaman mutlak çoğunluk anlamına gelmektedir.

seçimler için ortalama 26 iken, sonraki seçimler için ortalama 9,2'dir. Örneğin, 1954 seçimlerinde Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin oy oranları sırasıyla %58,4 ve %35,1 olmasına karşın, kazandıkları milletvekili oranları sırasıyla %93 ve %5,7'dir. Basit oğunluk sistemi 1950'lerden sonra bir daha kullanılmamıştır. Türkiye'de 1961'den bu yana *d'Hondt* yönteminin çeşitli varyantları ile birlikte nispi temsil sistemi uygulanmaktadır.

Sonuç olarak, 1961-2023 yılları arasındaki veriler ışığında Türk parti sistemi, en büyük iki partinin toplam oy oranı ortalaması (2PVC) %64,8 ve birinci partinin oy oranı ortalaması (1PV) %38,9 olduğu için Blondel'in tipolojisindeki dominant partili çok parti sistemine benzemektedir. Bu dönemde ortalama ENEP skoru dört olarak hesaplanmıştır. Yapılan 17 genel seçimin 8'inde birinci olan parti mecliste mutlak çoğunluğu elde ederken, aynı zamanda oyların da yarısından fazlasını kazabilen tek parti 1965 yılında Adalet Partisi olmuştur. Ayrıca, genel olarak kutuplaşma düzeyi nispeten düşük, anti-sistem partisi olarak adlandırılabilir partiler ise ya güçsüzdür ya da zamanla sistemin çeperinden merkezine doğru ilerlemiştir. Tüm bunlar göz önüne alındığında, Türk parti sistemi Sartori'nin ılımlı çoğunluğuyla ilişkilendirilebilir. Son olarak, ortalama P3%S'nin 3,9, ortanca SR1:2'nin 1,8, ortalama IPS'nin %49 ve ortalama ENPP'nin 2,93 olduğunu düşündüğümüzde, Türk parti sistemini tereddütsüz bir şekilde Siaroff'un dominant bir partinin olduğu ılımlı çok partili sistemler kategorisine ekleyebiliriz.

Parti tipolojilerini, Blondel, Sartori ve Siaroff'un modelleri ve Türk parti sistemine ilişkin nicel veriler ışığında tartıştıktan ve genel manzarayı özetledikten sonra farklı dönemlerdeki parti rekabetinin bu sınıflandırmaya ne ölçüde benzer ya da farklı sonuçlar ürettiğini sorgulamalıyız. Parti rekabetini, tarihsel bir yöntemle, çok partili yaşamın başlangıcından itibaren ele alarak, her bir genel seçim özelinde incelemeliyiz. Böylece, Türk parti sistemindeki değişim ve süreklilikleri tespit edebileceğiz.

4. TÜRK PARTİ SİSTEMİNİN 1950 SONRASINDAKİ GELİŞİMİ: ARTAN SİYASAL PARÇALANMA

Türkiye'de 1923'ten 1945'e kadar olan dönem, Cumhuriyet Halk Partisi idaresindeki rekabetçi olmayan, tek partili bir sistemdir. Ancak 1940'ların sonunda demokratik siyasete geçişin ardından, partilerin sayısı ve Türk siyasetindeki etkileri önemli ölçüde artmıştır (Sayarı, 2002: 10). Bu partilerden biri olan Demokrat Parti, 1950'de iktidarı ele geçirmiş ve 1960 askeri müdahalesiyle kapatılana kadar on yıl boyunca meclis çoğunluğunu elinde tutmuştur.

Milletvekillerinin toplumsal kökenleri bakımından Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasında bazı farklar bulunmaktadır. Örneğin, Cumhuriyet Halk Partisi'nin aksine Demokrat Parti'de askeri/sivil bürokrasiden gelen temsilcilerin sayısı daha azdır (Zürcher, 2017: 223). Bu nedenle bu rekabet, bürokratik/laik/devletçi güçler ile demokratik/dindar/devlet karşıtı güçler ya da "merkez" ile "evre" arasındaki bir çatışma olarak görülmüştür (Mardin, 1973). Bununla birlikte, kitle desteğinin eksikliği nedeniyle, erken Cumhuriyet dönemindeki siyasi rekabeti elit içi rekabet olarak tanımlamak mümkündür (Sayarı, 2012: 183). Örneğin Cumhuriyet Halk Partisi, ordu komutanları, bürokratlar ve yerel eşraftan üyelere sahip tipik bir kadro partisiydi ve yukarıdan aşağıya sosyo-ekonomik reformlar yoluyla modern bir ulus inşa etmeyi amaçlıyordu. Demokrat Parti de bir kadro partisiydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki siyasi liberalleşme sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa eden eski milletvekilleri tarafından kurulmuştu ve parti eliti çoğunlukla eşraf ve toprak ağalarından oluşuyordu (Arslantaş & Arslantaş, 2021: 7). Sonuç olarak, siyasi partiler arasındaki rekabet, sınıf çatışmasının siyasi bir yansıması değildi. Türkiye'de toplumsal sınıflar, hızlı modernleşmenin bir sonucu olarak ancak 1970'lerden itibaren önemli bir rol oynamaya başlamıştır (arkoğlu, 1998: 546).

1950'lerde uygulanan seçim sistemi, yani geniş bölge liste usulü basit çoğunluk sistemi, kaçınılmaz olarak iki partili bir sistem üretmiştir. Meclisteki parti sayısı 1950 ve 1954'te üç, 1957'de dört olmasına rağmen iki partinin oy toplamı ortalaması (Demokrat Parti + Cumhuriyet Halk Partisi) %90'ı geçmiştir. Her ne kadar sistem "tipik iki partili sisteminin özelliklerini taşısa" (Özbudun, 2000: 74) da iki partili sistemin temel bir bileşeni olan hükümet değişimi sağlanamamıştır. Seçim sistemi büyük bir orantısızlık ürettiğinden, Demokrat Parti dışındaki siyasi partilerin politika yapımı üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Örneğin, bu dönemde yapılan üç genel seçimde Demokrat Parti oyların ortalama %54'ünü fakat sandalyelerin %82,6'sını kazanmıştır. Sonuç olarak, 1950'ler boyunca

meclisteki etkili parti sayısı ikiye bulmamıştır. Bu nedenle, 1950'lerdeki parti sisteminin iki parti ile hâkim parti sistemi arasında bir yerde olduğu söylenebilir (Sayarı, 2002: 12).

Tablo 2: 1950-1999 Yılları Arasındaki Temel Seçim Göstergeleri*

Seçim	1PV (%)	1PS (%)	P3%S	2PVC (%)	2PSC (%)	SR1:2	SR2:3	ENEP	ENPP	LSq
Mayıs 1950	55,2	85,4	2	94,8	99,6	6,0	69,0	2,16	1,33	28,1
Mayıs 1954	58,4	93,0	2	93,5	98,7	16,2	6,2	2,14	1,15	32,2
Ekim 1957	48,6	69,5	2	90,0	98,7	2,4	44,5	2,42	1,76	17,7
Ekim 1961	36,7	38,4	4	71,5	73,6	1,1	2,9	3,40	3,26	2,0
Ekim 1965	52,9	53,3	5	81,6	83,1	1,8	4,3	2,71	2,62	1,0
Ekim 1969	46,6	56,9	3	74,0	88,7	1,8	9,5	3,33	2,35	8,8
Ekim 1973	33,3	41,1	4	63,1	74,2	1,2	3,3	4,31	3,32	6,8
Haziran 1977	41,4	47,3	4	78,3	89,3	1,1	7,9	3,13	2,47	6,5
Kasım 1983	45,1	52,9	3	75,6	82,2	1,8	1,6	2,85	2,52	6,8
Kasım 1987	36,3	64,9	3	61,1	86,9	2,9	1,7	4,11	2,05	22,3
Ekim 1991	27,0	39,6	4	51,0	65,1	1,5	1,3	4,67	3,58	11,3
Aralık 1995	21,4	28,7	5	41,0	52,7	1,2	1,0	6,16	4,40	9,8
Nisan 1999	22,2	24,7	5	40,2	48,2	1,1	1,2	6,78	4,87	9,4

* Seçim sonuçları Yüksek Seçim Kurulu'nun internet sitesinden alınmış olup hesaplamalar ve tablo makalenin yazarı tarafından oluşturulmuştur.

1950'lerde Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki rekabet ve 1960 askeri darbesiyle Demokrat Parti'nin kapatılması, Türk parti sistemi üzerinde önemli bir etkide bulunmuştur. Bir yandan Türkiye'de parti kurumsallaşmasının önündeki en büyük engellerden biri olan parti kapatma normalleşmiştir (Bölükbaşı, 2022: 310). Anayasa Mahkemesi o tarihten bu yana 25 siyasi partiyi kapatmıştır. Siyasi partilerin kapatılma gerekçelerinin başında “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü koruyan anayasal hükümlerin” ihlal edilmesi gelmektedir (Özbudun, 2011: 24). Diğer yandan, Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki rekabet, Türkiye'deki merkez sol ve merkez sağ arasındaki geleneksel rekabetin kökenini oluşturmuştur. Meclise, 1960'lar ve 1970'ler boyunca ağırlıklı olarak Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin halefi olan Adalet Partisi egemen olmuştur.

1960'ların başında Demokrat Parti'nin oyları için sağ partiler arasında yoğun bir rekabet yaşanmıştır (Sayarı, 2002: 13). Sonunda Adalet Partisi, Demokrat Parti'nin yerini almayı başarmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, 1960'larda sisteminin hâkim parti sistemine doğru evrilme emareleri vardır ancak Adalet Partisi sağ seçmen konsolidasyonunu sürdürmediğinden bu gerçekleşmemiştir (Ayan-Musil, 2015: 6). Bunda, sistemin nispeten düşük orantısızlık üretmesi de etkilidir. 1970'ler boyunca seçimsel oynaklık (*electoral volatility*), siyasi parçalanma ve ideolojik kutuplaşma artmıştır (Özbudun, 2000: 74). Örnek vermek gerekirse, ENPP 1969'da 2,35 iken 1973'te 3,32'ye yükselmiştir. Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi gibi sağ partilerin ortaya çıkışı, artan parçalanmada kilit bir faktör olmuştur. 1973 ve 1977 seçimleri kısa ömürlü koalisyon hükümetlerine yol açmıştır. Her iki seçimi de Cumhuriyet Halk Partisi kazanmasına rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi ile Adalet Partisi arasındaki rekabet düzeyi çok yüksektir – partiler arasındaki oy farkı 1973'te 3,5 puan, 1977'de ise 4,5 puandır. 1977 seçimlerindeki oy verme davranışı seçmenin tek parti hükümetine yönelik oy verdiğini göstermektedir; Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi güçlenmiş, dolayısıyla etkili parti sayısı nispeten düşmüştür. Örneğin, iki partinin toplam sandalye oranı %74,2'den %89,3'e yükselmiştir. Bununla birlikte siyasi istikrarsızlık, ekonomik kriz ve siyasi şiddetin de etkisiyle daha da olumsuz bir hale bürünmüştür. Bu nedenle 1970'lerin sonundaki Türk parti sistemi kutuplaşmış çoğulculuğa benzemektedir (Sayarı, 2002: 15).

1980'de parti sistemi askeri darbe ile bir kez daha kesintiye uğramıştır. 1980 askeri müdahalesinin parti sistemi üzerindeki temel sonuçlarından biri, mevcut tüm siyasi partilerin kapatılması ve %10'luk ulusal seçim barajı ile seçim bölgesi barajlarının getirilmesi olmuştur. 1960'lar ve 1970'lerde iki merkez partinin hakimiyetine rağmen, siyasi istikrarsızlığa katkıda bulunan sağdaki parçalanma 1970'lerin sonlarında giderek daha belirgin hale gelmiştir. Böylece, siyasi istikrarı sağlamak için askeri rejim seçim mühendisliği ile “parti sistemini daha yönetilebilir iki veya üç partili bir sisteme dönüştürmeyi” amaçlamıştır (Özbudun, 2000: 75). Askeri rejimin arzusu, siyasi yasaklar ve seçim sistemindeki değişikliklerle, meclis çoğunluklarının daha kolay elde edilmesini sağlamak ve

İslamcı ya da Kürt yanlısı radikal partilerin meclise girmesini engellemektir. Sonuç olarak sistem, büyük bir orantısızlığın yanı sıra imal edilmiş bir çoğunluk (*manufactured majority*) doğurmuştur. Örneğin Anavatan Partisi 1987 genel seçimlerinde oyların sadece %36,3'ünü almasına rağmen milletvekillerinin %64,8'ini elde etmiştir.

Gelgelelim, bu ara dönem uzun sürmemiş, 1980 askeri rejiminin kısıtlamalarına ve siyasi mühendisliğine rağmen 1990'larda siyasi partiler çoğalmaya başlamış, seçimsel oynaklıkta ve meclise giren parti sayısında artış olmuş ve bu da koalisyon hükümetlerine yol açmıştır. 1990'lardaki parçalanma esas olarak merkez sağ ve merkez sol eğilimlerin zayıflamasıyla ilişkilidir (Özbudun, 2000: 78). İki geleneksel merkez partinin 1980 askeri darbesi tarafından yasaklanmasının ardından, 1990'larda bu partilerin tabanlarını devralan yeni partiler ortaya çıkmıştır. Bu durum merkez sağda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi, merkez solda ise Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Sol Parti arasında kıyasıya bir rekabete yol açmıştır. Başka bir deyişle, asıl rekabet siyasi bloklar arasında değil bloklar içerisinde. Bu rekabetin etkisiyle, en büyük iki partinin sahip olduğu toplam milletvekili oranı giderek azalmış ve 1999 yılında %50'nin altına düşmüştür. Halkın Demokrasi Partisi ve Refah Partisi gibi sistem karşıtı partiler güçlenirken, merkez partiler giderek zayıflamıştır (Sayarı, 2002: 19). Bu dönemde sadece birinci parti ile ikinci parti arasındaki değil, aynı zamanda ikinci parti ile üçüncü parti arasındaki fark da azalmıştır. Bunun sonucunda ENPP ortalaması 4,28'e ulaşmıştır. Tüm bu veriler, partiler arasında dengenin olduğu ılımlı çok partili sisteme işaret etmektedir.

5. 2002 SONRASINDA TÜRK PARTİ SİSTEMİ: HÂKİM PARTİ SİSTEMİ

2000'lerde Türk parti sistemi, 1990'lardan tamamen farklı bir şekil almış, siyasal parçalanma azalırken koalisyon hükümetleri yerini tek parti hükümetlerine bırakmıştır. 2002 seçim depremi meclisteki tüm partileri baraj altında bırakmış ve parti sistemini dramatik bir şekilde dönüştürmüştür. Kürt siyasi hareketinin yükselişiyile oluşan bölünme kaygısı, İslamcılar ve Cumhuriyetçiler arasındaki kültür savaşı, artan yolsuzluklar nedeniyle mevcut aktörlere güvenin azalması, terör saldırıları, Refah Partisi'nin ordu baskısıyla iktidardan uzaklaştırılması ve 2001 ekonomik krizi gibi bir dizi siyasi ve ekonomik komplikasyon Adalet ve Kalkınma Partisi için uygun koşulları sağlamıştır. Girdiği tüm genel seçimlerden birinci parti olarak çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi, Türk siyasi tarihinin en güçlü partilerinden biri olmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi, çekirdek ideolojisi olan Millî Görüş'ü neo-liberal bir ekonomi programı ve Avrupa Birliği vizyonu ile harmanlayarak ve İslamcı tabanı merkez sağ seçmenle eklemeyerek sağ seçmeni başarılı bir şekilde mobilize etmiş ve en azından 2015 seçimlerine kadar hâkim parti sıfatını hak edecek bir performans sergilemiştir.

Tablo 3: 2002-2023 Yılları Arasındaki Temel Seçim Göstergeleri*

Seçim	1PV (%)	1PS (%)	P3%S	2PVC (%)	2PSC (%)	SR1:2	SR2:3	ENEP	ENPP	LSq
Kasım 2002	34,3	66,0	2	53,7	98,4	2,0	n/a	5,43	1,85	27,1
Temmuz 2007	46,6	62,0	3	67,5	82,4	3,0	1,6	3,50	2,26	11,9
Haziran 2011	49,8	59,5	3	75,8	84,0	2,4	2,5	3,00	2,36	7,4
Haziran 2015	40,9	46,9	4	65,8	70,9	2,0	1,7	3,66	3,13	4,8
Kasım 2015	49,5	57,6	4	74,8	82,0	2,4	2,3	2,99	2,45	6,7
Haziran 2018	42,6	49,2	5	65,2	73,5	2,0	2,2	3,72	3,07	5,7
Mayıs 2023	35,6	44,7	5	61,0	72,8	1,6	2,8	4,54	3,32	7,5

* Seçim sonuçları Yüksek Seçim Kurulu'nun internet sitesinden alınmış olup hesaplamalar ve tablo makalenin yazarı tarafından oluşturulmuştur.

Parti sisteminin genel özellikleri açısından, 2000'ler ile 1990'lar arasındaki bir dizi önemli farkın altı çizilmelidir. Birincisi, meclisteki parti sayısı azalmıştır. P3%S değeri 1991'de dört, 1995 ve 1999'da beşken 2002'de iki, 2007 ve 2011'de üç, 2015'te ise dört olmuştur. Bu sayı ancak 2018 ile birlikte tekrar beşe yükselmiştir. Meclisteki etkili parti sayısında da dramatik bir düşüş yaşanmıştır. ENPP 1999'da 4,87 iken 2002'de 1,85'e düşmüştür. ENPP 2018'de 3,07'ye ve 2023'te 3,32'ye yükselmesine karşın 1990'lardakinden hala düşüktür. İkincisi, 1990'larla karşılaştırıldığında, en büyük parti 2000'lerde daha güçlü hale gelmiştir. Örneğin, birinci partinin oy oranı 1991'de %27, 1995'te %21, 1999'da %22,2, 2002'de %34,3, 2007'de %46 ve 2011'de %49,8'dir. Sonraki yıllarda bir düşüş eğilimi olmakla birlikte nispeten hala yüksektir. Ayrıca, SR1:2 değeri 1999'da 1,1 iken 2002'de 2'ye, 2007'de ise 3'e yükselmiştir. Göreli güç kaybına rağmen, Adalet ve Kalkınma Partisi 2023'de bile

Cumhuriyet Halk Partisi'nin yaklaşık 1,6 katı sandalyeye sahiptir. Üçüncüsü, 1990'ların aksine 2002 sonrası dönemde tek parti çoğunluk hükümetleri görülmüştür. Bu durum hükümetlerin dayanıklılığını ve yasama çıktıkları üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Dördüncüsü, 1990'larda seçimlerde yüksek düzeyde oynaklık yaşanmıştır. Buna karşın, 2002'den bu yana partiler nispeten daha istikrarlı bir seçmen tabanına sahip olma eğilimindedir. Parti rekabetinde 2010'lu yıllarda neredeyse hiçbir değişiklik olmamıştır. Böylece siyasi partiler arasındaki rekabet – en azından 2019'daki yerel seçimlere kadar – etkisiz hale gelmiştir.

Türkiye'de hâkim parti sistemi tartışmaları Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'de %66, 2007'de %62 ve 2011'de %59,5 sandalye oranı elde etmesiyle hararetlenmiştir (Sayarı, 2007; Çarkoğlu, 2011; Esen & Ciddi, 2011; Gümüşçü, 2013; Ayan-Musil, 2015; Sayarı, 2016; Arslantaş, Arslantaş, & Kaiser, 2020). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sandalye oranı, en yakın partinin 2002'de 2 katını, 2007'de 3 katını, 2011'de ise 2,4 katını bulmuştur. 1950'li yıllar hariç tutulursa 2007'deki oran Türk demokrasi tarihinde ilk iki partinin sandalye oranı arasındaki en yüksek değeri işaret etmektedir. Partinin üst üste gelen seçim zaferleri, iktidarın değişme ihtimalini gündemden tamamen çıkarmıştır. Böylece sistemin hâkim parti sistemine doğru ilerlediği tartışma götürmez bir gerçek haline gelmiştir.

Sartori'den (2005) hareketle hâkim parti sisteminin özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: 1-) Sistemde, milletvekillerinin en az %50'sini elde eden bir parti vardır. 2-) İktidardaki parti, arka arkaya en az üç genel seçimde bu başarıyı göstermiştir. 3-) Birinci parti ile ikinci parti arasındaki sandalye dağılım farkı yüksektir. Dolayısıyla, hâkim parti sistemi tek parti hükümetinin kurulduğu, seçmen-parti bağlılığının güçlü olması nedeniyle istikrarlı biçimde benzer seçim sonuçlarının ortaya çıktığı, rekabetin düşük olduğu ve iktidar değişiminin gerçekleşmediği çok partili sistemin bir biçimidir. Hâkim partinin gücü hegemonik niteliktedir. Gümüşçü'nün (2013: 226) ifadesiyle söylersek, “hâkim parti, seçmenlere, diğer partilere, hükümet oluşumuna ve kamu politikası gündemine egemendir”. Bu bakımdan hâkim parti, güçlü bir parti olmanın ötesinde genel olarak siyasete hâkim olan partidir. Bu açıklamaların ışığında, en azından 2002-2015 arası için hâkim parti sistemi nitelmesi yapılabilir. Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002, 2007 ve 2011 genel seçimlerinde meclisin çoğunluğunu elde etmiş ve bu seçimlerde milletvekili oranı bakımından ikinci partinin 35-40 puan önünde yer almıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi ile oluşan hâkim parti sistemine yönelik açıklamaları genel olarak iki ana grupta toplamak mümkündür. Nesnel faktörler olarak nitelendirilebilecek ilk gruptaki açıklamalar, seçim sistemi, seçim barajı gibi yapısal ya da kurumsal faktörleri temel almaktadır. Örneğin, Ayan-Musil (2015), Adalet Partisi'nin, Adalet ve Kalkınma Partisi gibi yüksek oy oranlarına ulaşmasına rağmen hâkim parti sistemi kuramamasını seçim barajıyla ilişkilendirmektedir. Bu açıklama ilk bakışta yerinde gözükmemektedir. Adalet Partisi'nin oy ortalaması Adalet ve Kalkınma Partisi'nin sadece birkaç puan gerisindedir ancak kazandığı milletvekili yüzdesinin ortalaması Adalet ve Kalkınma Partisi'nden 11 puan düşüktür. Diğer yandan, 12 Mart muhtırası ile Adalet Partisi hükümetinin istifa ettirilmesi, Ecevit liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi'nin Kıbrıs meselesiyle giderek güçlenmesi, Milli Selamet Partisi'nin muhafazakâr oyları bölmesi ve Demokratik Parti'nin Adalet Partisi'nden koparak sağ parçalamasını göz ardı etmemek gerekir. Seçim barajına rağmen 1990'larda siyasal parçalanmanın zirveye ulaştığı ve hükümet oluşumunu hassas bir dengede bıraktığı da unutulmamalıdır. 2000'lerde sağdaki oyları büyük ölçüde toparlayan Adalet ve Kalkınma Partisi ise önce Milliyetçi Hareket Partisi, daha sonra İyi Parti ve ardından Yeniden Refah Partisi ile Zafer Partisi gibi partilerin sağ parçalaması neticesinde hâkim parti konumunu yitirmiştir.

Öznel faktörler olarak nitelendirilebilecek ikinci gruptaki açıklamalar ise genel olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin seçim başarıları, parti performansı, siyasal iletişimi, seçmen mobilizasyonu vb. üzerine eğilmektedir. Örneğin, Gümüşçü (2013), seçim kurumlarını temel alan açıklamaları eleştirmekte haklıdır çünkü 1983 yılında %10 seçim barajını getiren Milletvekilleri Seçimi Kanunu'na (2839) rağmen hâkim parti sisteminin ortaya çıkışı 2000'leri bulmuştur. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin başarısı yapısal faktörler göz ardı edilerek de açıklanamaz. Örneğin, orantısızlık değeri (LSq) 2002'de 27,1 olarak ölçülmüştür ki bu değer Türkiye'de nispi temsil uygulanan seçimlerdeki en yüksek değeri ifade etmektedir. 2002'de oluşan iki partili yapının Adalet ve Kalkınma Partisi için büyük bir imkân yarattığı ve sonraki yıllarda sağ oyları konsolide etmesine yardımcı olduğu açıktır. Ayrıca 2002 seçim sonucunun 1990'ların sonunda derinleşen ve 2000'lerin başında kristalleşen siyasi

ve ekonomik krizlerin bir yansıması olduğu unutulmamalıdır. Adalet ve Kalkınma Partisi, uluslararası konjonktürün de etkisiyle, bu krizlerin aşılabilmesi için ihtiyaç duyulan yeniden yapılanma sürecinin reformist aktörü olarak ortaya çıkmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi, İslamcı seçmeni dönüştürerek merkeze çekmiş ancak daha da önemlisi, 1990'larda birbirine denk iki partinin sert rekabeti neticesinde bölünmüş olan merkez sağ oyları birleştirmeyi başarmıştır. Sonuç olarak hâkim parti sisteminin oluşumunda, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Türkiye'deki seçmen kitlesinin genel olarak beşte üçünü oluşturan milliyetçi, muhafazakâr ve merkez sağ seçmen kümesinin asgari %70'ini mobilize edebilme başarısı kadar dönemin yapısal faktörleri de etkili olmuştur.

2015 sonrasında hâkim parti sistemi sona ermiş olsa da Adalet ve Kalkınma Partisi sistem değişikliği ile iktidarını korumayı başarmıştır. 2017'de yapılan anayasa referandumunu ile parlamenter sistem başkanlık sistemi ile değiştirilmiştir. Başbakanlık makamının kaldırılması, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılması ve cumhurbaşkanının hem devletin hem de yürütmenin başı olması gibi birçok önemli anayasal değişiklik onaylanmıştır. Meclis yasama yetkisini korurken, yürütme üzerindeki denetimi azaltılmıştır (Esen & Gümüşçü, 2017: 306). Ayrıca, meclisteki sandalye sayısı 550'den 600'e çıkarılmış ve milletvekilleri için yaş sınırı 25'ten 18'e indirilmiştir. Meclis dönemleri dört yıldan beş yıla uzatılmıştır. Meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin her beş yılda bir aynı gün yapılmasına ve cumhurbaşkanının iki türlü sistemle seçilmesine karar verilmiştir.

2017 değişikliğiyle birlikte milletvekili seçimleri ikincilleşmiş, böylece rekabetin odağı cumhurbaşkanlığı seçimine kaymıştır. Anayasa referandumundan bir yıl sonra, Haziran 2018'de gerçekleştirilen seçimlerde Cumhur İttifakı'nın adayı Erdoğan oyların yaklaşık %53'ünü alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Erdoğan 2023'te bu kez ikinci turun sonunda yaklaşık %52 oyla seçimi kazanmıştır. Öte yandan, 2023 milletvekili genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin oy oranı %35,6'ya kadar gerilemiş ancak ittifak ortağı Milliyetçi Hareket Partisi sayesinde meclisin %50'den fazlasını kontrol altında tutmayı başarmıştır.

6. SONUÇ

1950'lerden itibaren, iki ana partinin (Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti'nin ve daha sonra Adalet Partisi'nin) rekabetiyle şekillenen Türk parti sistemi, 1970'lerle birlikte sağdaki parçalanmanın ve ideolojik kutuplaşmanın etkisiyle aşırı çoğulcu bir sistemi andırmaya başlamıştır. Öte yandan, 1960-1980 dönemi bir bütün olarak düşünüldüğünde, Türk parti sistemi için iki buçuk partili sistem tanımlaması da yanlış olmaz. 1980'lerde ulusal ve seçim bölgesi temelli çifte seçim barajlarının yol açtığı yüksek düzeydeki orantısızlık Anavatan Partisi'nin üretilmiş meclis çoğunluklarına sahip olmasını sağlamıştır. 1990'larda gerek merkez sağ gerekse de merkez soldaki parçalanma, partiler arasında dengenin olduğu ılımlı çok partili sisteme neden olmuştur. 2002 sonrasında parti sistemi, 1990'lardan tamamen farklı bir yapıya bürünmüş, seçimsel oynaklık ve siyasal parçalanma azalırken koalisyon hükümetleri yerini tek parti hükümetlerine bırakmış ve hâkim parti sistemi ortaya çıkmıştır.

Genel olarak bakıldığında yani rekabetçi dönemin başladığı dönemden günümüze kadar olan tarihsel aralık bir bütün olarak ele alındığında, Türk parti sistemi Siaroff'un dominant bir partinin olduğu ılımlı çok partili sistemine dahil edilmelidir. Ayrıca Türk parti sisteminin gerekli koşullar altında hâkim parti sistemine dönüşme ihtimalinin olduğu vurgulanmalıdır: 1) Aşkın temsil üretecek seçim sistemi ve yüksek seçim barajı; 2) birinci parti ile ikinci parti arasında yüksek oy farkı (genellikle bir merkez sağ partinin birinci gelmesiyle gerçekleşir); 3) düşük parçalanma düzeyi (sağdaki seçmenlerin en az %70'inin bir araya getirilmesini gerektirir); 4) güçlü bir liderin altında parti içi uyumun sağlanması.

Her ne kadar Türk parti sistemi 2002 sonrasında istikrara kavuşmuş gibi görünse de bu durumun son yıllarda değiştiği bir gerçektir. Seçimsel oynaklık ve siyasal parçalanma tedricen artmaktadır. 2023 genel seçimlerine katılan siyasal parti sayısı 24'e ulaşmıştır. İttifaklar ve farklı parti listelerinden meclise giren isimlerin kendi partilerine dönmesi neticesinde meclisteki parti sayısı 14'e yükselmiştir. ENEP 4,54'e, ENPP ise 3,32'ye yükselerek son 20 yılın en yüksek değerlerine ulaşmıştır. Milletvekillerinin en az yüzde 3'üne sahip parti sayısı 1990'larda olduğu gibi beşe yükselmiştir. Sağdaki diğer partilerin güçlenmesi Adalet ve Kalkınma Partisi'nin oylarını azaltırken, birinci parti ile ikinci parti arasındaki oy farkı da 10 puana kadar düşmüştür.

Türk parti sistemi daha fazla mı parçalanacak yoksa tıpkı 2002-2015 yılları arasında olduğu gibi yeniden hâkim parti sistemine mi dönüşecektir? Bu sorunun cevabı, sağdaki rekabetin yoğunluğuna ve seçim sistemindeki olası değişikliklere bağlıdır. Ayrıca, Türkiye'deki partilerin çoğunda görülen, kurumsallaşma eksikliği nedeniyle kurucu lider sonrası yaşanan çöküş sürecini, Erdoğan sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yaşayıp yaşamayacağı da Türk parti sisteminin geleceğinde etkili olacaktır. Özetle, sınırlılıklarına rağmen bu çalışma, nicel bir çerçeve sunmanın yanında Türk parti sisteminde farklı parti sistemlerinin ortaya çıkma nedenlerini sorgulayarak parti sistemleriyle ilgili güncel tartışmalara önemli bir katkı sağlamaktadır. Türk parti sistemini nispi temsil sistemi uygulayan diğer demokrasilerle karşılaştırmalı olarak inceleyen sonraki araştırmaların parti sistemindeki değişimlere daha fazla ışık tutacağı umulmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

KAYNAKÇA

- Altınbaş, S. (2021). *Türkiye'de siyasal parti tipolojileri*. Nobel Bilimsel Eserler.
- Arslantaş, D., & Arslantaş, Ş. (2020). Keeping power through opposition: Party system change in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 62, 27-50. <https://doi.org/10.1017/npt.2020.1>
- Arslantaş, D., Arslantaş, Ş., & Kaiser, A. (2020). Does the electoral system foster a predominant party system? Evidence from Turkey. *Swiss Political Science Review*, 26(1), 125-143. <https://doi.org/10.1111/spsr.12386>
- Ayan-Musil, P. (2015). Emergence of a dominant party system after multipartyism: Theoretical implications from the case of the AKP in Turkey. *South European Society and Politics*, 20(1), 71-92. <https://doi.org/10.1080/13608746.2014.968981>
- Blondel, J. (1968). Party systems and patterns of government in Western democracies. *Canadian Journal of Political Science*, 1(2), 180-203.
- Bölükbaşı, M. (2021). A reassessment of the Turkish party system. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 30(2), 277-289. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2021.30.953777>
- Bölükbaşı, M. (2022). 1980 sonrasında Alman parti sistemi: Siyasal parçalanma çağı. *Amme İdaresi Dergisi*, 55(4), 79-99.
- Bölükbaşı, M. (2022). Measuring the level of party institutionalization in Turkey. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(2), 305-321. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2022.31.1100558>
- Çarkoğlu, A. (1998). The Turkish party system in transition: Party performance and agenda change. *Political Studies*, 46(3), 544-571. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00154>
- Çarkoğlu, A. (2011). Turkey's 2011 general elections: Towards a dominant party system? *Insight Turkey*, 13(3), 43-62.
- Çarkoğlu, A., & Kalaycıoğlu, E. (2007). *Turkish democracy today*. I.B. Tauris.
- Dahl, R. A. (1966). Patterns of opposition. In R. A. Dahl (Ed.), *Political oppositions in Western democracies* (pp. 332-347). Yale University Press.
- Dalton, R. J. & Wattenberg, M. P. (Eds.). (2000). *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford University Press.
- Demirel, M. (1999). Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'in 1930'da kurduğu ahali cumhuriyet fırkası. *Tarih ve Toplum*, 192, 5-11.
- Duverger, M. (1964). *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. (B. North, & R. North, Trans.). Methuen.

- Ecevit, Y. (2023). Transformation of party and election system in Turkey. In Arıkan, H., Alemdar, Z. (Eds.) *Turkey's challenges and transformation* (pp. 7-22). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25799-5_2
- Emanuele, V., & Chiaramonte, A. (2018). A growing impact of new parties: myth or reality? Party system innovation in Western Europe after 1945. *Party Politics*, 24(5), 475-487. <https://doi.org/10.1177/1354068816678887>
- Esen, B., & Ciddi, S. (2011). Turkey's 2011 elections: An emerging dominant party system? *Middle Eastern Review of International Affairs*, 15(3), 19-31.
- Ete, H., Altunoğlu, M., & Dalay, G., (2015). Turkey under AK Party Rule: From Dominant Party Politics to Dominant Party System. *Insight Turkey*, 17(4), 171-192.
- Golosov, G. V. (2011). Party system classification: a methodological inquiry. *Party Politics*, 17(5), 539-560. <https://doi.org/10.1177/1354068810377189>
- Gümüşçü, ř. (2013). The emerging predominant party system in Turkey. *Government and Opposition*, 48(2), 223-244. <https://doi.org/10.1017/gov.2012.13>
- Hale, W. (1994). *Turkish politics and the military interventions*. Routledge.
- Heper, M., & Landau, J. M. (Eds.). (1991). *Political parties and democracy in Turkey*. I. B. Tauris & Co. Ltd. Publishers.
- Kabasakal, M. (1991). *Türkiye'de siyasal parti örgütlenmesi: 1908-1960*. Tekin Yayınevi.
- Katz, R. S. & Mair, P. (1995). Changing models of party organisation and party democracy: The emergence of the cartel party. *Party Politics*, 1(1), 5-28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>
- Koçak, C. (2010). *İkinci parti: Türkiye'de iki partili siyasi sistemin kuruluş yılları (1945-1950)*, cilt: 1, İletişim Yayınları.
- Laakso, M., & Taagepera, R. (1979). Effective number of parties: A measure with application to West Europe. *Comparative Political Studies*, 12(1), 3-27.
- Lijphart, A., Bowman, P. J., & Hazan, R. Y. (1999). Party systems and issue dimensions: Israel and thirty-five other old and new democracies compared. *Israel Affairs*, 6(2), 29-51. <https://doi.org/10.1080/13537129908719558>
- Mair, P. (1997). *Party system change: Approaches and interpretations*. Oxford University Press.
- Mair, P. (2002). Comparing party systems. In L. Lawrence, R. G. Niemi, & P. Norris (Eds.), *Comparing democracies 2: New challenges in the study of elections and voting* (pp. 88-107). Sage Publications.
- Mete-Dokucu, H., & Just, A. (2022) Party system polarization in developing democracies: the case of Turkey, 1950–2018. *Turkish Studies*, 23(3), 331-353. <https://doi.org/10.1080/14683849.2021.2002148>
- Mudde, C. (2014). Fighting the system? Populist radical right parties and party system change. *Party Politics*, 20(2), 217-226. <https://doi.org/10.1177/1354068813519968>
- Özbudun, E. (1979). *Siyasal partiler*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını.
- Özbudun, E. (2000). *Contemporary Turkish politics: Challenges to democratic consolidation*. Lynne Rienner Publishers.
- Özbudun, E. (2011). *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*. Palgrave Macmillan.
- Panbianco, A. (1988). *Political parties: Organization and power*. Cambridge University Press.
- Rokkan, S. (1968). The growth and structuring of mass politics in smaller European democracies. *Comparative Studies in Society and History*, 10, 173-210.

- Sarıbay, A. Y. (2001). *Türkiye'de demokrasi ve politik partiler*. Alfa Yayınları.
- Sartori, G. (2005). *Parties and party systems*. ECPR Press.
- Sayarı, S. (1976). Aspects of party organization in Turkey. *Middle East Journal*, 30(2), 187-199.
- Sayarı, S. (2002). The changing party system. In S. Sayarı, & Y. Esmer (Eds.), *Politics, parties, and elections in Turkey* (pp. 9-32). Lynne Rienner.
- Sayarı, S. (2007). Towards a new Turkish party system? *Turkish Studies*, 8(2), 197-210.
- Sayarı, S. (2012). Political parties. In M. Heper, & S. Sayarı (Eds.), *The Routledge Handbook of Modern Turkey* (pp. 182-193). Routledge.
- Sayarı, S. (2016). Back to a predominant party system: the November 2015 snap election in Turkey. *South European Society and Politics*, 21(2), 263-280. <https://doi.org/10.1080/13608746.2016.1170254>
- Siaroff, A. (2000). *Comparative European party systems: an analysis of parliamentary elections since 1945*. Garland Publishing.
- Siaroff, A. (2003). Two-and-a-half-party systems and the comparative role of the 'half'. *Party Politics*, 9(3), 267-290. <https://doi.org/10.1177/1354068803009003001>
- Taagepera, R. (1999). Supplementing the effective number of parties. *Eloctoral Studies*, 18(4), 497-504. [https://doi.org/10.1016/S0261-3794\(99\)00020-7](https://doi.org/10.1016/S0261-3794(99)00020-7)
- Toros, T. (1985). Yaman bir muhalif: Abdülkadir Kemali (Öğütçü). *Tarih ve Toplum*, 4, 19-21.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye'de siyasi partiler*. Doğan Kardeş Yayınları.
- Ünal, S. (2015). Türkiye'de 1923-1960 yılları arasında kapatılan siyasi partiler. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 100-156. <https://doi.org/10.17828/yasbed.43547>
- Van Biezen, I. (2003). *Political parties in new democracies party organization in southern and east-central Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Van Biezen, I. (2004). Political parties as public utilities. *Party Politics*, 10(6), 701-722. <https://doi.org/10.1177/1354068804046914>
- Van Biezen, I., Mair, P., & Poguntke, T. (2012). Going, Going, . . . Gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 54(1), 24-56. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.01995.x>
- Wolinetz, S. B. (2006). Party systems and party system types. In R. Katz, & W. Crotty (Eds.), *Handbook on Political Parties* (pp. 51-62). Sage.
- Yılmaz, M. (2012). 1931 Seçimlerinde köylü ve amele mebusların seçimi. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(2), 102-115.
- Zürcher, E. J. (2017). *Turkey: a modern history*. New York: I.B. Tauris.

Savaş Sanayi İşletmeciliğinde Maliyet ve Gelir Unsurları Üzerine Bir Araştırma

A Research on Cost and Revenue Elements in War Industry Enterprises

Süleyman YÜKÇÜ¹, Mehmet İlker KARAKELLEOĞLU²

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, savaşların ve savaş çıkarma maliyetlerinin incelenmesi, maliyet-fayda analizi bakış açısıyla savaş çıkarmının farklı gruplara etkisinin araştırılmasıdır.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada ikincil verilerden yararlanılmış, oluşturulan örnek uygulama üzerinden savaş sanayi işletmeciliğine özgü ortaya konan maliyet ve gelir unsurları analiz edilmiştir. Bu unsurlar sektöre özgü faktörler açısından değerlendirilmiş yıllara yaygın veriler üzerinden maliyet unsurları, karlılık oranları, satış karı, tahsilât karı gibi göstergeler savaş sanayi işletmeciliğine özgü ortaya konmuştur.

Bulgular: Analizler sonucunda; fayda/maliyet oranı, satış karı ve tahsilât karı gibi göstergelerde diğer sektörlere göre çok yüksek düzeyde çarpıcı rakamlar tahmin edilmiştir. Savaş sanayisinde talebin fiyat değişimlerine duyarlılığının düşük olması nedeniyle sağlanan tahsilât avantajının, gelirlerin tahsilinde kullanılan yaklaşımların ve satış sonrası hizmetlerin gerektirdiği niteliklerin karlılığı katlayarak artırdığı tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Çalışmada ikincil verilerden yararlanılmıştır. Kullanılan bazı tutarlar tahmini olarak hesaplanmıştır. Çalışma işletmeler bazında değil sektörle ilgilidir.

Özgünlük/Değer: Savaş Sanayi İşletmeciliğinde sektöre özgü maliyet ve gelir unsurlarının belirlenmesi, bu sektörde üretilen mamullerin ve stokların akışındaki farklılıkların ortaya konması ve maliyet-fayda analizlerinin gerçekleştirilmesi çalışmanın literatüre sağlayacağı özgün katkıları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savaş Maliyetleri, Savaş Sanayi İşletmeleri, Maliyet-Fayda Analizi

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to examine costs of wars and the cost of initiating a war, and to investigate the effects of initiating a war on different groups from the perspective of cost-benefit analysis.

Design/Methodology: In the research secondary data is used, and the cost and income elements specific to war industry enterprises are analyzed through the sample application created. These elements are evaluated in terms of sector-specific factors, and indicators such as profitability ratios, profit on sale, collection of revenues, and cost elements are revealed specific to war industry enterprises, based on data over the years.

Findings: As a result of the analysis, striking figures are estimated at very high levels compared to other sectors in indicators such as benefit/cost ratio, sales profit and collection profit. It has been determined that the collection of revenues advantage provided by the low sensitivity of demand to price changes in the war industry, the approaches used in revenue collection and the characteristics required by after-sales services, increase profitability drastically.

Limitations: Secondary data is used in the study. Some amounts used are estimated. The study covers war industry sector, not specific enterprises.

Originality/Value: Determining sector-specific cost and revenue elements in war industry enterprises, revealing the differences in the flow of products and inventories produced in this sector, and performing cost-benefit analysis constitute the unique contributions of the study to the literature.

Keywords: Cost of Wars, War Industry Enterprises, Cost-Benefit Analysis

¹ Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi (Emekli), İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, suleyman.yukcu@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1514-5953

² Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mehmet.ilker@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6708-0234

1. GİRİŞ

Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün derlediği 2016 yılı verilerine göre küresel çapta dünya savunma sanayi harcamalarında yalnızca %10'luk bir kesintiyle 15 yıl içerisinde tüm açlık ve yoksulluğu sona erdirmek mümkün olabilmektedir (SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute'den aktaran Goldsmith, 2016).

Hayatta her şeyin bir maliyeti olduğu gibi olumsuz olayların da ortaya çıkmasının bir maliyeti bulunur ve bundan çeşitli çıkar grupları faydalanabilir. Savunma sanayi ve savaşlara ilişkin harcamalar dünya tarihinde inanılmaz boyutlardadır. Savaşların ve savaş çıkarma maliyetlerinin etkisi sadece savaş halinde olan gruplarda değil aynı zamanda ticari hayatta da gerçekleşmektedir. 2012 Yılı itibarıyla 1,8 trilyon dolara ulaşan silah sanayi; askeri materyal, donanım ve tesislerin servisini sağlayan, araştırma-geliştirme, mühendislik ve üretim faaliyetlerini içeren ticari endüstrileri kapsamaktadır. Bu rakam 2016 yılında 1,68 trilyon dolarla küresel gayri safi milli hasılların %2,2 sine denk gelmektedir (SIPRI, 2017: 1).

Diğer işletme türlerinde olduğu gibi silah işletmeciliğinde de işletmenin ana amacı kar etmek ve devamlılığını sağlamaktır. Bunun için ürettiği malın üretim faktörlerini ucuza almak, mamulü karlı bir fiyattan satmak zorundadır.

Bu tür işletmeler bu amaçlar için diğer işletmeler gibi televizyon reklamı vermek yerine diğer satış artırıcı faaliyetlere başvururlar. Bu makalenin amacı mamul ve çalışma biçimi olarak diğer işletmelerden farklılık gösteren silah işletmelerinin faaliyetlerine muhasebe bakış açısıyla maliyet ve fayda analizini yapmaktır.

2. SAVAŞ SANAYİ İŞLETMECİLİĞİ

Tarihteki ilk örneklerinden bu yana tüm savaşlar/anlaşmazlıklar incelendiğinde altında yatan sebeplerin ekonomik olduğu görülmektedir. Gerek savaş ekonomisi alanına giren sıcak savaş dönemlerinde gerekse de barış zamanında, ekonomik savaş veya soğuk savaş yoluyla ortaya çıkan faaliyetler toplumların büyük maliyetlere katlanmasına sebep olmaktadır. Bu maliyetlerin faydası büyük ölçüde silah üreten işletmeler tarafından kullanılmaktadır.

Savaş sanayi ürünleri; nükleer silahlanma, havacılık/uzay sektörü, donanma ve bu çalışmanın inceleme alanının yoğunlaştığı ordu silahları gibi alanlarda yer almaktadır. Hükümetler bu alanda uzun yıllar devlet monopollerini oluşturmuştur. 19. yüzyılda modern, komplike silahlanma teknolojileri özelleşmiş bilgi ve teknoloji gerektirmiş, uzmanlaşma gerektiren sebeplerden ötürü özel sektörle işbirliği yapılması ve üretimin bu yönde kaymasıyla sonuçlanmıştır (Durham, 2015: 24).

Hükümetler – ordu – silah sanayi arasındaki koordinasyon özellikle 1960'lı yıllardan sonra özel sektörün hükümetler tarafından organize edilen güçlere silah sağlamasıyla başlamıştır.

Sektör verileri incelendiğinde 2016 yılı gelirlerine ve menşelerine göre önde gelen işletmeler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Deloitte, 2017: 17):

• Boeing (A.B.D)	94,57 milyar \$
• Airbus Group (A.B)	73,69 milyar \$
• Lockheed Martin (A.B.D)	47,24 milyar \$
• BAE Systems (B.K)	24,12 milyar \$
• Almaz Antey (RUS)	7,41 milyar \$

Bunların yanında Çin ve Güney Kore gibi kapalı rejimlerde faaliyet gösteren birçok kuruluşun bilgi paylaşımı yapmadığını belirtmek gerekir.

3. MALİYET VE GELİR UNSURLARI

Savaş (savunma) sanayi işletmelerinin, geleneksel üretim işletmelerinden en önemli farkı stoklarını yenileme ihtiyacı ve gelir yaratma şeklidir. Bu tür işletmelerde stoklar iki alanda boşaltılabilir.

1. Araştırma-geliştirme stokları

2. Mamul stokları olarak.

3.1. Ar-Ge Maliyetleri

Teknolojiye dayalı üretim tiplerinde araştırma geliştirme giderlerinin yönetimi en önemli faaliyet türüdür. Üretilen mamullere ve üretim süreçlerine ilişkin laboratuvar çalışmaları, kalite-kontrol, tasarım ve geliştirme, test çalışmalarına ilişkin maliyetlerdir (Yükçü, 2015: 43). Mevcut mamul yelpazesindeki mamullerin ileriye yönelik geliştirilebilmesi için: Müşteri ihtiyaçlarının değişkenliğine uyum sağlanmalı, rakiplerin ar-ge stratejileri yakından izlenmeli, sektördeki üstünlük rakibe kaptırılmamalıdır.

Savunma sanayinde bütçelerinin önemli bir bölümünü araştırma-geliştirme faaliyetleri için tüketmeleri gerekmektedir. Üzerinde araştırma-geliştirme gideri yapılarak devamlı olarak geliştirilen mamul/silah her araştırma-geliştirme faaliyetinden sonra bir üst sürüme yükselmektedir.

Bu tür uygulama ile mamul hem teknolojik olarak ileriye doğru taşınmış, hem de müşteri yeni ve pahalı olan versiyonu satın almak için zorlanmış olunur. Silah üreten işletme üzerinde çalıştığı silahı belli bir seviyeye kadar geliştirdikten sonra; bu seviyedeki silahı üretip satarak yaptığı ar-ge faaliyet maliyetlerini gelire dönüştürmek isteyecektir. Birikmiş ar-ge faaliyetleri, dolayısıyla ar-ge maliyetleri mamule dönüştürülerek birikmiş ar-ge stokları olacaktır. Ar-ge çalışmaları devam edecek yeni ar-ge maliyetleri yeni sürümler için birikecektir. Ar-ge maliyetleri belirli aralıklar ile boşaltılmaz ise silah üreten işletmelerin faaliyetlerini sürdürülebilirliği ortadan kalkar. Bu aralıklar iki biçimde ifade edilebilir.

- Zaman olarak: Altı ayda, bir yılda ve benzeri sürelerde yeni versiyonları üretime vermek.
- Maliyet olarak: Bir milyar dolar, beş milyar dolar ve benzeri dilimler halinde maliyetler gerçekleştikten sonra yeni versiyonları üretime vermek

3.2. Mamul Stokları

Savunma Sanayi İşletmeleri diğer işletmelerde olduğu gibi sipariş üzerine veya stok için üretim yapabilirler. Ancak çok yaygın olarak kullanım alanı olan silahlardan devamlı olarak stoğa üretim yaparak kapasiteyi dolu tutmak işletmecilik açısından rasyonel bir davranış biçimi olacaktır. Stok için üretim yapıldığında, bu işletme tiplerinde olduğu gibi mevcut stokların olabildiğince hızlı satışı ve tahsilât sorununun aşılması gerekmektedir.

Silah ve savunma sanayi ile ilgili satışlar için müşteri yaratmanın yolu dünya halkları arasında sorun yaratmaktan geçmektedir. Halklar daha doğrusu onları temsil edenler arasında sorun yaratıldığında ancak savaş ihtimali olabilir. Savaş ihtimali de iki şekilde silah satışını artırabilir.

- a) Caydırıcı nitelikte silahlanma
- b) Savaşlarda üstünlük sağlama amaçlı silahlanma

Tehdit sonucu oluşturulan, bütün bu silahlanma biçimleri silah üretim işletmelerinin stoklarında bekleyen silahları müşterilerine satma imkânı sağlar. Dolayısıyla silah üreten işletmeler mamul stoklarını boşaltmış olur. Nakde dönüşen mamuller yeni ar-ge faaliyetleri ve silah tüccarlarının refahı için harcanacaktır.

3.3. Gelir Unsurları

Satılan silahın bedeli, satan işletme veya devlet tarafından satın alan devlet veya halktan mutlaka tahsil edilecektir. Silah satan taraf bedelini tahsil edemeyeceği silahı satmaz. Diğer ticari mallarda olduğu gibi alacağın şüpheli hale gelmesi, karşılık ayrılması gibi yaklaşımlar sektör gereği bu tür ticari ilişkilerde pek yaşanmaz.

Satılan silahın bedeli birkaç biçimde tahsil edilebilir:

1. Bedel nakdin satıcıya blok olarak devredilmesi biçiminde karşılır. Bu tür ödemelerde ödemeyi yapan ödeme yaptığı işletme veya ülkeden güvence de satın almaktadır. (Suudi Arabistan'ın, Katar'ın A.B.D'den yaptığı silah alımları.)

2. Bedel değerli madenler ile ödenir. Ödeme ham petrol, doğal gaz, altın, gümüş, elmas vb. madenlerinin işletilmesinin veya çıkartılan değerli madenlerin uzun sürelerde satıcıya devredilmesi biçiminde ödenebilir.

3. Tahsilâtın nakit veya mal yerine stratejik bir toprak alımı veya stratejik bölgeye üst kurma hakkı elde edilerek gerçekleştirilmesi. Bu yöntemde silah şirketinden daha ziyade ülke ilerleyen yıllarda dünyada yayılmacı politikalar ile tüm dünyadaki askeri, politik gücünü artırmak amaçındadır. (Ör: A.B.D'nin, Rusya'nın İngiltere, Fransa ve Almanya'nın tüm dünya ülkelerindeki kurulu ve kurmakta olduğu üstler, İngiltere'nin, Arjantin'in burnunun dibindeki Falkland adalarındaki üstleri)

4. SEKTÖRE ÖZGÜ FAKTÖRLER

Savaş (silah) endüstrisi hem askeri yönden hem de ekonomik yönden büyük stratejik öneme sahiptir, Talebi oluşturan taraflardaki güvenlik algısı ve bu konudaki endişeler, iç ve dış tehditler, fiyat, gelirler gibi birçok unsur üretici olmayan ülkelere yönelik ticari şekillendirmekte ve sektöre özgü karakteristikler oluşturmaktadır (Garcia-Alonso ve Levine, 2007: 5). Bu noktada savaş sanayisinde maliyet ve gelir unsurlarının özel nitelikler gösterdiğini vurgulamak gerekmektedir. Bu özellikli noktalar aşağıdaki gibidir:

- Tahsilat avantajıyla gelir yaratma etkisi ve karın ihracatçılardan direkt çatışmalı taraflara yapılan satışlar ile destekçilerine yapılan satışlarla katlanarak artması
- Caydırıcı silahlanma etkisi (stok boşaltma-gelir yaratma)
- Savaş çıkarma maliyetleri dikkate alınmalıdır.

4.1. Tahsilât Avantajı

Tarihteki İran-İrak savaşının silah bedelleri ihtiyacın olduğu dönemde gerçekleşen acil tahsilâtlarla ödenmiştir. Savaş anında silaha ihtiyacı olan taraf satın almak istediği silahın fiyatını satıcıyla fazla tartışacak, pazarlık edecek durumda değildir.

İktisadi terminolojiyle ürünlere yönelik talebin fiyat esnekliği (hassasiyeti) oldukça düşüktür, yani arz fiyatı ne kadar değişirse değişsin talep edilen miktar, kendini koruma zorunlulukları nedeniyle, değişmeyecektir. Fiyat konuşulacak bir ortam söz konusu değildir.

Örneğin:

Bu durumda silah satan işletme veya devlet;

10.000 TL Ar-ge

10.000 TL Üretim maliyeti

10.000 TL Diğer maliyetlere katlanarak

30.000 TL'ye mal ettiği silahı %100 karla barış ortamında caydırıcı amaç ile silahlanan alıcıya 60.000 TL fiyattan satabilecekken, savaşın şiddetle devam ettiği bir ortamda pazarlık ortamı olmadığı için 100.000 TL'ye veya daha fazlaya milyonla ölçülen rakamlara satabilir. Bu fahiş fiyatı alıcının kabul etmemesine ilişkin bir ortam söz konusu değildir.

4.2. Caydırıcı Amaçlı Silahlanma

Savaş sanayi işletmeleri barış ortamında hiçbir savaş ihtimali olmadan da silah satışı yapabilirler. Buradaki ilginç pazarlama stratejisinde “Elinde silah bulunursa, potansiyel düşmanların sende silah olduğunu bilirse; senden silahların olduğu için korkarlar ve saldırmazlar dolayısıyla güvende olursun” biçiminde bir yaklaşım yatmaktadır.

Bu biçimde satın alınan silahlar uzun süreler elde tutulur. Barış ortamında kullanım alanı yoktur. Belirli süre sonra satın alan taraf açısından silahlar teknolojik eskimeye uğrar. Yeni üretilen silahlar teknolojik olarak daha iyi olduğu için daha fazla etkiye (tahrip gücüne) sahip olduğundan yenileri satın alınırken, kullanılmayan eski silahlar ya hurdaya çıkar (batmış maliyet) ya da yok pahasına illegal örgütlere satılır.

4.3. Savaş ıkarma Maliyeti

Dünyanın çeşitli bölgelerinde veya tüm dünyada huzur ve barışın olması silah ihtiyacını tümüyle ortadan kaldırır. Silah satabilmek için barış ortamının yerine kargaşa, uzlaşmazlık, kin ve nefret ortamının olması gerekir. Böyle bir ortam yoksa da silah üretebilmek için böyle bir ortam yaratılmalıdır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözlerine dayalı bir yaşam felsefesi silah işletmeciliğine uymamaktadır.

Savaş sanayi işletmeciliğinin "satış için sorun" yaklaşım ile huzurlu bölgelerde sorun yaratacak faaliyetlerde bulunması gerekir. Bu faaliyetler de ciddi maliyetlere katlanmayı gerektirir. "Satış için sorun yaratma maliyetleri" Ar-ge maliyetleri gibi devamlılık arz eden maliyet özelliğindedir. Zaman zaman belirli bölgelerde kısa sürede sorun yaratabilmek amacıyla o bölgelerde artış gösterebilir.

Sorun çıkarmak için ücretli ajanlar ve terör örgütü elemanları v.b. ücretli elemanlar kullanılabilir. Ajanların yüksek ücretli iaşe ve ibate, ulaşım giderleri savaş çıkarma maliyetinin en önemli unsurlarıdır. Bu konuya Arabistanlı Lawrence önemli bir örnek oluşturmaktadır. Ülkemizin maruz kaldığı asala ve pkk terör örgütü belaları da bu konuya örnektir.

Maliyet-Gelir Akışı

Faydalar: Silah satış gelirleri + Tahsilât gelirleri + (Destekçi gruplara yapılan ihracatlar, *arpan etkisi)

Maliyetler: Savaş ıkarma Maliyetleri + Tarafalara yapılan silah üstünlüğü, geliştirmesi + Nakliye, taşıma + Silah kullanım eğitimleri + Teknoloji, iletişim (muhaberat)

Fransa ve İtalya, Kaddafi'nin ülkesi Libya'yı bombalamadan önce ilginç yaklaşımlar yaşanmıştır. Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy, Kaddafi'yi bombalamadan daha 2 yıl önce Kaddafi'yi Fransa'ya davet etmiş, Kaddafi'nin Versailles Sarayının bahçesinde çadır kurmasına ve o çadırdaki yaşamasına izin vermiştir (2007 seçim yardımı ardından, Mart 2011 saldırı). Çadırdaki misafir edilmesinin 2 yıl sonrasında Kaddafi'yi bombalamak için İtalya ile yarışmıştır. İtalya Başbakanı Berlusconi, Kaddafi'yi indirmek için bombalamadan önce Libya'da yapılan uluslararası bir toplantıda Kaddafi'nin elini öpmüştür. (2010-altyapı yatırımlarından, kalkınma projelerinden alınan pay) El öpme vakasından 6 ay sonra Kaddafi'yi bombalamıştır.

5. SATIŞ SONRASI MALİYETLER

Uzun süre elde tutulması gereken ve çalışır halde bulunması gereken silahlar için satıcı işletmeden satış sonrası bakım hizmetleri de satın almak gerekecektir. Satış anında belirli süreler ile bakım onarım sözleşmeleri yapılabilir. Örneğın, alınan savaş uçağı, denizaltı, kruvazör, gözetleme sistemleri, helikopter vb. silahlar için 3, 5, 10 yıl ve benzeri süreler ile satış anında bakım ve onarım hizmeti alma garantisi de alınabilir. Alınan bu bakım onarım hizmetinin bedeli silahın satın alma bedeli içerisine dâhil edilebilir veya her yıl için ayrı bir ücretlendirme yapılabilir. Bu tür alımlara yedek parça alımlarının da dâhil olduğu unutulmamalıdır.

Garanti süresinin sonunda ya bakım onarım hizmeti alınmaktan vazgeçilecek ya da söz konusu silahların çalışır vaziyette tutulması için garanti sözleşmesi veya bakım onarım sözleşmesi uzatılacaktır. Bu yaklaşım silah üreticisi ve satıcısı için önemli bir gelir kalemi olmaya devam ederken alıcı için ciddi bir gider kalemi olacaktır. Satış sonrası hizmet alımında arıza çıktığı anda bakım onarım hizmet alımının çok kısa sürede alınamaması çok olası bir gerçektir. Bu gerçeğin yanında sahip olunan silahların her an çalışır vaziyette tutulması zorunluluğu vardır. Bu zorunluluk nedeniyle bazı önemli silahların önemli aksamlarının çalışır tutulmasından bakım onarımından sorumlu ve görevli rütbeli askerler silahlı kuvvetlerde istihdam edilir. Bu sorumlu askerler silahlı kuvvetler o silahın o aksamından sorumlu olurken o konuda uzmanlaşması beklenir.

6. ÖRNEK UYGULAMALAR

Çalışmanın bu bölümünde savaş sanayi işletmeciliğindeki maliyet ve gelir unsurları hem gerçek verilere dayalı olarak hem de sektör şartlarında gerçekleşmesi beklenen biçimde örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Aşağıdaki tabloda çalışmanın önceki bölümlerinde anlatılan sektördeki maliyet-gelir akışı mantığı düşünülerek hazırlanmış bir örnek bulunmaktadır.

Tablo 1: Maliyet Gelir Unsurları Örneği

Maliyet Unsurları	Gelir Unsurları		
Ar-ge giderleri	10.000 TL	Satış Fiyatı	60.000 TL
Üretim giderleri	10.000 TL	Tahsil Edilen	60.000 TL
Diğer giderler	10.000 TL	Malın Piyasa Değ.	180.000 TL
Taban maliyet	30.000 TL	Tahsilât Karı	120.000 TL
Karlılık (%100)	30.000 TL		
Satış Fiyatı	60.000 TL	Silah Ür.	<u>150.000 TL</u>
		Toplam Kar	
		- Satış Karı	30.000 TL
		- Tahsilât Karı	120.000 TL

Savaş sanayinde kar maliyet oranı hesaplamaları aşağıdaki gibi yapılır

$$\text{Satış Karı} + \text{Tahsilat Karı} / \text{Maliyetler} = 150.000 / 30.000 = \%500$$

Sağlanan Fayda (işletmeler açısından) akıştaki tüm kar toplamlarına eşit olacağından

$$\text{Fayda/Maliyet Oranı} = \%500 \text{ gibi çok yüksek getirilere ulaşabilecektir.}$$

Sektördeki karlılığı belirleyen dinamik göz önünde bulundurulduğunda satış karlılığının üzerine bir de tahsilât karlılığı eklenmektedir. Tahsilât karlılığını bu denli yükselten faktörler arasında talebin fiyat esnekliğinin düşüklüğü neticesinde ortaya çıkan tahsilat avantajı ve caydırıcı amaçlı silahlanma sayılabilir. Bunun yanında karın hem çatışmalı taraflara hem de destekçilerine yapılan satışların bulunması sebebiyle katlanarak artması beklenmektedir.

Bunun yanında maliyet ve karlılığın sektörde yer alan verilerle karşılaştırılması açısından aşağıdaki Tablo-2 A.B.D Kongre Bütçe Ofisinde yer alan, Savunma Bakanlığının temel bütçesinden geliştirilmiştir.

Tablo 2: Maliyet Gelir Unsurları Örneği

Maliyetler	2016 (milyar \$)	2016 – 2030 tahmini ortalama (milyar \$)
Savaş Sanayi Maliyet Unsurları		
Operasyon ve bakım/onarım (sürdürme)	212	226
Tedarik	108	116
Araştırma-geliştirme, test ve değerlendirme	70	64
Askeri yapı / altyapı	7	8
Muhtemel Durum Harekâtları	51	Mevcut değil

(Overseas Contingency Operations)		
Taban bütçe toplam	448	
Karlılık (sektör ortalaması 2016 3.eyrek %10,34)	~ %10	
Tedarikçi Satışları	492,8	
İlişkili Maliyetler		
Askeri personel (eğitim, ücret vb.)	137	139
Barınma	1	1
Diğer (akaryakıt, enerji, muhaberat vb.)	Mevcut değil	Mevcut değil

Kaynak: CBO Long Term Defense Program, 2016

Maliyet unsurları direkt-endirekt maliyet ayırımına benzer şekilde savaş sanayi maliyet unsurları ve ilişkili maliyetler olarak sınıflandırılmıştır. Burada muhtemel durum harekâtları olarak geçen kalemin farklı ülkelere yapılan askeri operasyonlara karşılık geldiğini ve bu kalemin savaş hali olmayan yıllarda ortadan kalktığını vurgulamak gerekir.

Yukarıdaki veriler göz önünde bulundurulduğunda Savunma Bakanlığına satış yapan tedarikçiler 2016 yılında yaklaşık 493 milyarlık satışa ulaşmıştır. Bu rakam yine Birleşik Devletler'de borsada işlem gören havacılık/uzay savunma sanayi 2016 3.çeyrek ortalamaları baz alınarak hesaplanmıştır. (CSI Market, 2017) Tedarikçiler bir bütün olarak düşünöldüğünde bütçe rakamlarını oluşturan kalemlere işletmecilik perspektifi açısından bakılması mümkün olur.

Sektörde kamuya açık platformlara yansıyan rakamlar, uygulamada gerçekleşmesi beklenen rakamlara göre oldukça düşüktür. Zaten çalışmada da bir anlamda bu farklılığın açıklanması amaçlanmıştır. Kamuoyuna yansımayan fakat büyük etkisi bulunan unsurlar temellendirilmiştir.

Bir yandan silah sanayisinin belirli işletmelere kar sağladığından bahsederken esas önemli olanın savaşlar sonucu kaçırılan fırsat maliyeti olduğunu belirtmek gerekir. Trilyonlarca doları savunma harcamalarına harcamak yerine diğer sektörlerde yaratılabilecek iş imkânlarıyla daha sağlıklı, eğitilmiş ve ekonomik açıdan da güvende toplumlara ulaşılabilir. (Garrett-Peltier, 2017: 5)

7. SONUÇ

Savaş sanayi/silah üretimi işletmeleri mamul ve çalışma biçimi bakımından farklılık gösterir. Maliyet-gelir unsurlarının ortaya çıkması, akışı ve stoklanması geleneksel üretim işletmelerinden farklıdır. Araştırma-geliştirme stoklarının boşaltılması işletmeyi nakit girişi açısından rahatlatacak üretilen mamullerin satışı ile stokta yükselen araştırma-geliştirme giderlerinin nakde dönüştürme olasılığı çıkacaktır. Burada silah üreten işletme açısından en önemli konu geliştirilen silahın bir üst versiyonunun ar-ge faaliyetlerinin hangi aşamasında ıkartılacağının belirlenmesidir. Teknik bir konudur ve çok önemlidir.

Zamanının ötesindeki yazar George Orwell'in sözleriyle, savaş kazanmak için yapılmaz aksine savaşın sürekli olması istenir. Dünya halklarının huzur içinde yaşamasının silah satışlarını olumsuz etkileyeceği açıktır. Biriken silahların müşteri bulabilmesi için, söz konusu stoktaki silahlar için müşteri veya pazar yaratmak gerekmektedir. Talebin fiyat değişimlerine duyarlılığının düşük olması neticesinde sağlanan tahsilat avantajları, gelirlerin tahsil edilmesinde kullanılan dolaylı yaklaşımlar ve satış sonrası hizmetlerin devamlılık-uzmanlık gerektirmesi karlılığı katlayarak artırmaktadır. Savaş sanayi ve silah üreticiliği sektörü kalite maliyetlerinin tipik şekilde gözlemlendiği ve kalitesizliğe tahammölü olmayan en belirgin sektörlerdendir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %50 2. Yazarın katkı oranı ise %50'dir.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used. .

Author Contributions Statement: 1st author’s contribution rate is 50%, 2nd author’s contribution rate is 50%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Congress of the United States Congressional Budget Office. (2016). Long Term Implications of 2016 Future Defense Program. <https://www.cbo.gov/sites/default/files/114th-congress-2015-2016/reports/51050-2016fydp.pdf>
- Deloitte. (2017). 2017 Global aerospace and defense industry outlook. <https://www.deloitte.com/content/dam/assets-shared/legacy/docs/perspectives/2022/2017-global-ad-outlook-january.pdf>
- Durham, R. (2015). *Supplying the Enemy: The Modern Arms Industry & the Military Industrial Complex*. LuLu Group International: US
- Garcia Alonso, M., Levine, P. (2007). *Handbook of Defense Economics: Defense in a Globalized World. Volume 2*. Elsevier
- Garrett-Peltier, H. (2017). Job Opportunity Cost of War. *Watson Institute International & Public Affairs*. Brown University.
- Goldsmith B. (2016). Just %10 percent of World military spending could knock off poverty. World News. <https://www.reuters.com/article/idUSKCN0X12EP/>
- Stockholm International Peace Research Institute. (2017). *Trends in World Military Expenditure, 2016*. SIPRI Fact Sheet.
- Yükücü, S. (2015). *Yönetim Açısından Maliyet Muhasebesi*. İzmir: Altın Nokta Yayınevi.

Erken Cumhuriyet Döneminde (1923- 1950) Köylüler ve Toprak Mahsulleri Vergisi

Peasants in the Early Republic Period (1923-1950) and Tax on Soil Products

Özlem Özdeşim SUBAY¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Erken Cumhuriyet döneminde hükümet ile köylü arasındaki ilişkiyi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi bu ilişkiyi etkileyen önemli bir olaya odaklanarak, ekonomik ve siyasal perspektifle incelemektir.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada öncelikle Erken Cumhuriyet döneminde hükümet ile köylü arasındaki ilişki siyasal ve ekonomik verilerle alan yazınındaki kaynaklarla incelenmiş ve daha sonrasında Toprak Mahsulleri Vergisi'nin bu ilişkiye olan etkisi alan yazınındaki kaynaklarla açıklanmaya çalışılmıştır.

Bulgular: Erken Cumhuriyet döneminde otoriter bir rejimle uygulanan devletçilik politikaları zaman zaman köylü ile hükümet arasında gerilimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1939 senesinde II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye savaş ekonomisini ağır bir biçimde yaşamıştır. Hükümet, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü savaş vergi uygulamalarına giderek kamu gelirlerini arttırmaya çalışmıştır. Bu vergi savaş sonrası dönemde köylünün giderek CHP hükümetinden uzaklaşmasının ve çok partili hayata geçişle birlikte Demokrat Parti'ye yönelmesinin sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.

Sınırlılıklar: Toprak Mahsulleri Vergisi ile ilgili alan yazınında birincil kaynaklara sınırlı şekilde ulaşılmıştır.

Özgünlük/Değer: Alan yazınında Erken Cumhuriyet döneminde hükümet- köylü ilişkisine ve Toprak Mahsulleri Vergisi'ne ilişkin çalışmalar sınırlıdır.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Köylüler, Cumhuriyet Halk Partisi, İkinci Dünya Savaşı, Toprak Mahsulleri Vergisi

Abstract

Purpose: The aim of this study is to examine the relationship between the government and the peasants in the Early Republican Period from an economic and political perspective by focusing on an important event that affected this relationship, such as the Tax on Soil Products.

Design/Methodology: In the study, first of all, the relationship between the government and the peasants in the Early Republic period was examined with political and economic data and sources in the literature, and then the effect of the Tax on Soil Products on this relationship was tried to be explained with the sources in the literature.

Findings: Statism policies implemented by an authoritarian regime in the Early Republic Period sometimes caused tensions to arise between the peasants and the government. With the beginning of the Second World War in 1939, Türkiye experienced a severe war economy. The government tried to increase public revenues by implementing extraordinary war taxes such as the Wealth Tax and the Tax on Soil Products. This tax is shown as one of the reasons why the peasants gradually moved away from the CHP government in the post-war period and supported to the Democrat Party with the transition to multi-party life.

Limitations: One of the limitations of the study is that primary sources in the literature about Tax on Soil Products cannot be accessed.

Originality/Value: In the literature, studies on the government-peasant relationship and the Tax on Soil Products in the Early Republic period are limited.

Keywords: Early Republic Period, Peasants, Republican People's Party, Second World War, Tax on Soil Products

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, oikiz@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7596-3069.

1.GİRİŞ

Erken Cumhuriyet dönemi olarak adlandırılan 1923 ile 1950 arası dönem, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı dönem olması sebebiyle alan yazınında önemli bir yere sahiptir (Okudan Dernek ve Kemahlı Garipoğlu, 2022: XV). Erken Cumhuriyet dönemi, çağdaşlaşma, modernleşme ve uluslaşma arzusuyla Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, ekonomik ve yönetsel bağlamda temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu dönemi Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden farklılaştıran en önemli etmen, ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanmış olmasıdır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte Fransız Devrimi'nin aydınlanmacı ve rasyonel düşüncesiyle yetişen Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere kurucu kadro, Türkiye için ulus devlet inşasını ve çağdaşlaşmayı önclemiştir. Bu amaçla, eğitim, hukuk, yazı, dil, tarih ve kültür kapsamında bir dizi devrim niteliğinde toplum hayatını etkileyen değişikliklere gidilmiştir (Berkes, 2019: 521- 522). Yeni politik iktidarın kurulması, yeni devlet düzeninin oluşturulması ve ekonomik gelişimin sağlanması barışa bağlı olduğundan Lozan antlaşması sonrasında 1923 senesi siyasi ve ekonomik devrimlerin miladı sayılmaktadır (Kuruç, 2018: 243- 246). Türkiye'de toplumsal yapının temelini etkileyen bu devrimler, toplumun güç dağılımını dinsel-geleneksel nitelikten çağdaş- demokratik ve laik niteliğe aktarmayı amaçlamıştır. Erken Cumhuriyet döneminde "halk egemenliği" ilkesi, sözde kalmış bile olsa, tüm toplumsal, ekonomik ve siyasal güçleri Batılılaşma yönünde güdülenmesine yardımcı olmuş ve devrimlere karşı ortaya çıkacak direnişlerin gücünü kırmıştır (Kongar, 2016: 111). Erken Cumhuriyet döneminde devrimler, Osmanlı geleneğinin bir ürünü olan "devletçi-seçkinci" bir grup tarafından Batılılaşma ve çağdaşlaşma düsturu ile uygulamaya konulmuştur (Kongar, 2016: 109).

Erken Cumhuriyet döneminde görülen ulus-devlet kurma çabası, 1789 Fransız Devrimi'ne ve 19. yüzyılda dünya siyasetinde ortaya çıkan gelişmelere dayanmaktadır. Bu durum ekonomide, devletin yapılanmasında ve siyasette ulus-devlet modelinin örnek alınmasına yol açmıştır. Bahsedilen model ekonomide evrensel kıstasları referans alırken, dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan gelişmelere göre zaman zaman revize edilmiştir. Böylece, Kuruç'a göre, Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'de uygulanan ekonomik model, ekonomide zamana ve siyasi gelişmelere göre tazelenen özgün bir modeldir (Kuruç, 2015: 298). Türkiye, I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılından itibaren kendi kendine yeterli, korumacı, sanayileşmeyi hedefleyen ve milli iktisat ilkelerini benimseyen bir ekonomi politikasına geçiş yapmıştır. Bu tercihin değişiminde, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin milli burjuvazi yaratma düşüncesi de etkilidir. Erken Cumhuriyet döneminde 1929 yılında dünya genelinde ekonomide Büyük Buhran'ın yaşanması ve daha sonrasında II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla iktisadi milliyetçilik ve kendi kendine yeterlilik politikaları devam etmiştir (Pamuk, 2013: 163- 164). Ancak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde özel girişime tekrardan ağırlık verilmeye başlanmıştır (Tezel, 2015: 271).

Kurtuluş Savaşı döneminde çoğulcu niteliğe sahip olan siyasi rejim, Şeyh Said isyanıyla birlikte çıkan Takrir-i Sükûn Yasası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla gitgide otoriter hale gelmiştir (Pamuk, 2013: 175). Nitekim Koçak (2016: 170), Türkiye'de tek partili döneme geçişin 4 Mart 1925 tarihinde çıkan Takrir-i Sükûn Kanunu ile sağlandığını ifade etmektedir. Pamuk (2013: 175), tek partili rejime geçişle birlikte ekonomi politikalarının ve ilgili kurumsal dönüşümlerin dar bir kadro tarafından kararlaştırıldığını ifade etmektedir. II. Dünya Savaşı'nı Mihver Devletleri'nin kaybetmesi ve demokrat olarak nitelendirilenler tarafından kazanılması ile birlikte Türkiye'de siyasi olarak liberalleşme süreci başlamıştır. Karpat'a (2012: 519- 521) göre, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerin yarattığı siyasi, toplumsal ve ekonomik değişimle birlikte onun getirdiği modern kurumlara koşut olarak Türkiye'de demokratikleşme adımları görülmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı sürecinde hükümetin savaşın olumsuz etkilerinin önüne geçmek adına aldığı bazı önlemler bürokrasi sınıfı dışında diğer sınıfların hükümete karşı olumsuz tutumlar sergilemelerine sebep olmuştur (Ahmad, 2008: 121).

Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde Türkiye nüfusunun toplumsal yapısı göz önüne alındığında yaklaşık olarak %80'inin köylü olduğu görülmektedir. Yeni Cumhuriyet daha az şehirli ve daha çok köylüdür. Üstelik köylüler sadece nüfusun sayısal çoğunluğunu oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda ülkedeki en önemli üretici kesim konumundadır. Dolayısıyla köylüler ülkeyi yönetenler tarafından

dikkate alınması, siyasal ve ideolojik olarak kazanılması gereken önemli güç olarak toplumsal yapıda yerini almaktadır (Karaömerlioğlu, 2006: 12).

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye'de devlet ile köylü arasında hem uzlaşma ve ittifak hem de çatışma ve direnç dönemlerinin olduğu görölmektedir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu köylü olan bir ülkede, köylüyü örgütlenmeden Milli Mücadele döneminin başarıya ulaşması mümkün görünmemektedir. Ancak aynı şekilde Kemalist kadro tarafından hedeflenen ulus-devlet inşasının, çağdaşlaşmanın ve sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için de yine köylü nüfusu denetim altında tutmak gereklidir. Bu denetim mekanizması ise, köylünün yeni kurulan ulusal ekonomi ve ulus devlet ile bütünleşmesi ile mümkün hale gelmektedir (Dik, 2016: 694).

Bu alışmada, Erken Cumhuriyet döneminde modernleşme, ağdaşlaşma ve ulusal ekonomi kurma amacına sahip Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümetinin ülke nüfusunun %80'inin içinde yer aldığı tarım sektöründe çalışan köylü ile olan ilişkisi incelenecektir. Erken Cumhuriyet döneminde hükümetin köylü ile ilişkisi Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve üretimin artmasıyla önceleri olumlu yönde gelişirken; özellikle devletçilik politikaları ve II. Dünya Savaşı sürecinde yürütölen ekonomi politikaları neticesinde gerilimli bir hal almıştır (Keyder ve Birtek, 1976). Hükümet ile köylü arasındaki gerilimi yaratan en önemli uygulamalardan biri ise II. Dünya Savaşı süresince olağanüstü bir savaş vergisi olarak uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi olmuştur. Bu alışmada, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin köylü üzerinde yarattığı etki, vergiye giden süreç, verginin çıkarılması, verginin uygulanması ve sonuçları incelenecektir.

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KÖYLÜLER

Türkiye 20. yüzyılın başında ağırlıklı olarak köylü bir toplum yapısına sahiptir. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda milli gelirin büyük bir kısmı tarımda yaratılırken nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktadır (Tekeli ve İlkin, 2004: 281). 1923 ile 1950 yılları arasında Türkiye'de tarımsal yapıya bakıldığında bir tarafta kapitalist ilişkilerin diğer tarafta ise feodalite-benzeri bağımlılık ilişkilerinin olduğu görölmektedir. Kendilerine ait toprakları kendi emekleriyle işleyen köylü aileler kırsal nüfusun en büyük bölümünü oluşurmaktadır. Ancak küçük üretici köylülerin sahip olduğu tarımsal ekonomideki ağırlığa karşın, zengin kırsal aileler az sayıda da olsa bulunmaktadır. 1920'lerin sonlarında kırsal ailelerin %5'inin tarımsal alanların %65'ine sahip olduğu tespit edilmiştir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında ise, köylülerin %17'sinin tarımsal toprak mülkiyetine sahip olmadığı belirlenmiştir (Tezel, 2015: 431- 436).

Cumhuriyetin ilk yıllarında köycölük akımının Türkiye'de ortaya çıkmasının sosyo-ekonomik bir temeli bulunmaktadır. Rusya'da ortaya çıkan ve "halka doğru" anlamına gelen Narodnik hareketi Osmanlı aydınlarına, Balkan aydınları ve göçmen Türkler aracılığıyla ulaşmıştır. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi önemli isimler Panslavizm ve Rus popölizminden etkilenmiştir (Toprak, 1992). Dünya genelinde köycölük düşüncesine bakıldığında, bu akımın 19. yüzyılın sonlarında gelişmiş kapitalist ülkelerde kentleşmeye ve sanayileşmeye karşı bir direniş olarak ortaya çıktığı görölmektedir. 20. yüzyılın başında ise Türkiye gibi görece az kapitalistleşmiş ve az gelişmiş ülkelerde köycölük akımı farklı şekilde gündeme gelmiştir. Özellikle 1917 Rus devrimi sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde devrimci hareketlerin köylüye olan ilgisi artmış, köylü itici bir güç olarak görölmüştür. Türkiye'deki köycölük akımı ise daha karmaşık bir şekilde ilerlemiş, zaman zaman geçmişe dönük zaman zaman ilerlemeci bir hal almıştır (Karaömerlioğlu, 2015: 284- 285).

20. yüzyılda Türkiye'nin "köylü" bir toplum yapısına sahip olmasının sosyal ve entelektöel hayatta önemli etkileri olmuştur. Bu dönemde Karaömerlioğlu'na göre, CHP yöneticileri kentsel ve endüstriyel bir bakış açısına sahip gibi görünürken, aynı zamanda köycölük ideolojisiyle köylüyü kucaklayan bir anlayışı da benimsemiştir. Bu durum yönetici kadroların muğlak ve eklektik bakış açısını açıklamaktadır (Karaömerlioğlu, 1998: 67). O dönemde yöneticiler henüz Türkiye'nin tarım ülkesi mi yoksa sanayi ülkesi mi olması gerektiğine karar verememiştir. Hatta sanayi burjuvazisini temsil eden Celal Bayar bile tereddüt içindedir; Nusret Köymen gibi köycölüğu savunanlarla birlikte sanayinin kalkınması için kontrollü devletçilikten yana olanlar da bulunmaktadır (Karaömerlioğlu, 2006: 132).

Köycülük ideolojisi, sınıf temelli ideolojileri reddederek, durağan ve farklılaşmamış bir toplum yapısını arzulamış ve tarıma dayalı bir ülkede milliyetçilik için bir kitle tabanı yaratmaya çalışmıştır. Köylerde gerçek “Türk”ü yaratarak milliyetçi bir mit oluşturarak, köylülere köylere bağlayarak kırsaldaki hareketliliğin ve kentlere olan göçün önüne geçmeye çalışılmıştır. Türk köylüsünün “sözde” muhafazakâr dokusuna güvenilerek rejimin muhafazakârlığının pekiştirilmesi amaçlanmıştır (Karaömerlioğlu, 2002: 59-60). Köycülük ideolojisinde vurgu, köylüler için bir sanayinin kurulması olmuş, bu sanayileşme sürecinde köylülerin kente yerleşmesinin önüne geçilmesi ve köylerde teknolojik gelişme sağlanırken üretim ilişkilerinin değişmemesi amaçlanmıştır (Karaömerlioğlu, 2015: 288- 289). Kemalist yöneticiler Erken Cumhuriyet döneminde zaman zaman köycü ve halkçı söyleme başvursalar da, tabandan gelecek tepki ve hareketlerden korkmuşlar, alternatif ideolojilerin gelişmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu korku dolayısıyla köycü faaliyet göstermek için kırsal kesimde en önemli propaganda aracı olarak kurulan Halkevleri, devlet otoriteleri tarafından sıkı denetim altında tutulmuştur (Karaömerlioğlu, 2006: 221).

1920’ler Türkiye ekonomisi için hızlı bir toparlanma süreci olmuştur. Savaşların son bulmasıyla kırsal nüfus evlerine dönerek tarımsal üretimi arttırmış, böylece boş kalan topraklarda tekrardan üretim yapılması sağlanmıştır. Bu durum kent ekonomisini de olumlu etkilemiş, dünya ekonomisindeki elverişli talep ve fiyat koşullarının oluşmasıyla ihracat artmıştır. Dolayısıyla kırsaldan kente her kesimde genel anlamda bir üretim ve gelir artışı söz konusudur. 1923 ile 1929 yılları arası dönem, tarımsal üretimin hızla arttığı ve üretilen ürünlerin %20’sinin ihraç edildiği bir dönemdir (Pamuk, 2013: 182). Bu durumun ortaya çıkmasında, savaşın bitmesinden kaynaklı olarak erkek nüfusunun tarım alanlarına dönmesi ve tarıma yönelik olumlu fiyat ve vergi değişkenlerinin uygulanması etkili olmuştur.

Cumhuriyetin kuruluş yılı olan 1923’de iş gücünün %80’inden fazlası tarımda istihdam edilirken, milli gelirin yaklaşık %70’i tarım sektöründen kazanılmaktadır. Merkezîyetçi ve modernleşme taraftarı bürokrasi sınıfı için köylülerin üretime yaptığı katkı, devlet sanayiini kurmak ve kurumsallaşmanın ihtiyacına göre gerekli olan artığın temel kaynağı olmuştur. Bu durum, bu süreçte devlet ve köylüler arasında karşılıklı bağımlılık ve çatışmanın temel sebebi olmuştur. Bu çatışmada köylünün bağımsızlığına katkı sağlayan etmen, merkezi karar alma mekanizmasına göre çevresel konumda olmasıdır. Sanayi ve ticaret, merkezin izlediği politikalarından daha fazla etkilenirken, tarım sektörü merkezin denetiminden daha az etkilenmiştir. Buna rağmen köylü ile bürokrasinin zaman zaman çatışması söz konusudur. Özellikle devletçilik politikalarında sanayileşme amacı için tarımsal artığın kullanılması ana çatışma noktalarından biridir. Tarımsal artığın bir kısmına ürün ya da para biçiminde el konulması aradaki gerilimi arttıran temel devlet politikalarından biridir (Birtek ve Keyder, 1975: 447- 448; Birtek ve Keyder, 1976: 32). Nitekim Toprak Mahsulleri Vergisi de bu dönemde köylü ile bürokrasi arasındaki çatışma alanlarına örnektir.

1923 ile 1929 yılları arasında Boratav’a (2015: 47) göre, açık ekonomi koşullarının tekrardan inşa edilmeye çalışıldığı dönemde tarım alanında yapılan en önemli yenilik, 1925 yılında bir Ortaçağ vergisi görünümündeki Aşar Vergisi’nin kaldırılmasıdır. Bu vergi, hayvanlardan alınan Ağnam vergisi ile birlikte yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti’nin en önemli gelir kalemlerinden biri olmuştur (Pamuk, 2013: 177). Bu verginin kaldırılmasıyla birlikte tarım sektöründe görülen bir diğer gelişme, topraksız köylüye toprak dağıtılması olmuştur (Karabulut ve Akyol, 2017: 73). Ayrıca, Aşar vergisinin kaldırılmasının devlet gelirlerini azaltmasıyla kamu kesiminden köylüye bir gelir aktarması söz konusu olmuştur. Türkiye bu dönemde dünya ekonomisine esas olarak hammadde ihraç eden ve sınai tüketim malı ithal eden bir ülke olarak katılmaktadır. Milli Mücadele dönemi yoksul köylülerin üzerinde ciddi tahribatlar yaratmış; ancak barış koşulları sağlandığında sosyal ve ekonomik yapı, toprağına dönen köylülere tarımsal gelişmeden pay sağlamıştır. Dolayısıyla, bu dönem geniş köylü kitleleri için hem üretim artışlarından hem de görece fiyat ilerlemelerinden dolayı bir altın çağ olarak görülebilir. 1929 yılında dünya genelinde ekonomide Büyük Buhranın yaşanması Türkiye ekonomisi için de bir dönüm noktası olmuş ve devletçilik politikalarına geçiş yapılmıştır (Boratav, 2015: 47-56).

1929 yılında ortaya çıkan krizin sebebi Türkiye’de serbest piyasa sisteminin başarısızlığı olarak görülmüş ve güdümlü ekonomiyle birlikte yeni iktisadi mekanizmalara ihtiyaç duyulmuştur (Keyder, 2015: 128). 1930’lar ve II. Dünya Savaşı süresince hükümetin devletçilik politikalarını uygulayarak sanayileşmeyi desteklemesinin temel özelliği, devletin sermaye birikiminde birincil araç

olmasıdır. Amaç, zel mülkiyet ve girişimi sınırlamaktan ziyade onu korumak için politikalar geliştirmektir (Tezel, 2015: 293). Devletçilik adı verilen bu yeni model, “siyasal bir elit ile emeklemekte olan bir burjuvazinin hızlı bir birikim sağlamak için güçlerini birleştirerek ve de yeni bir toplumsal sistem kurma iddiasıyla, işçi sınıfını ağır baskılar altında tutup tarım sektörünü sömürürken, yalıtılmış bir milli ekonomi alanı yaratmalarına dayanır” (Keyder, 2015: 137). Devletçilik, rejimin otoriterleşmesiyle birlikte bürokrasinin hkimiyetini devam ettiren ve yeni gelişmekte olan burjuvazinin etkinliğini arttırmasını sağlayan bir koalisyon biçimidir. 1930’lu yıllarda Türkiye’nin yaşadığı süreç, kapitalizme henüz geçmekte olan bir ülkenin yaşadıklarını yansıtmaktadır. Faşızan unsurlar, kapitalist birikimi hızlandırma ve milli burjuvaziye kalkındırma adına otoriter bir rejime eklenmiştir (Keyder, 2015: 139- 140). Bu durum tarım sektöründe çalışan köylülerin ister istemez baskı altına alınmasıyla sonuçlanmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde uygulanan devletçi politikaların en belirleyici özelliği, devletin tarım dışındaki üretken alanlarda yatırımcı ve üretici unsur olarak rol almasıdır (Boratav, 2018: 327). Devlet yerli sanayi üreticisini güçlendirme amacıyla, tarımda Buhranın etkisinden iftiyi korumaya çalışırken, aynı zamanda tarımsal artığın bir kısmını sanayileşme için kullanılmak üzere kendine aktarmıştır (Birtok ve Keyder, 1976: 34). 1930 ile 1939 yılları arasındaki bölüşüm göstergelerini inceleyen Boratav (2018: 330- 333), bu dönemde sanayileşmenin yükünün buğday üreticileri ile işçi sınıfı arasında paylaşıldığını, dışa dönük ticaret burjuvazisinin önceki yıllara göre durumunun gerilediğini tespit etmiştir. Bürokrasi ve teknik kadroların ekonomik durumunda grel bir istikrar olup, bu dönemde devletle iş yapan sanayi burjuvazisinin ise ekonomik durumunda iyileşme mevcuttur.

1930’lu yıllarda gerçekleşen hızlı sanayileşme ve büyüme performansı sosyal bilimciler tarafından o dönemde uygulanan devletçilik politikalarına atfedilmektedir (Boratav, 2018: 322). Ancak, 1932 yılında kabul edilen devletçilik ilkesinin tam anlamıyla devreye girmesi ve ekonomiye etki etmesi 1930’lu yılların sonuna denk gelmektedir. Dolayısıyla Pamuk’a göre, bu dönemde ortaya çıkan sanayileşme ve büyümenin altında yatan sebeplerden biri esasen 1929 yılı sonrasında uygulanan yoğun ithalat kısıtlamalarıdır. Büyümeye etki eden bir diğer sebep ise, dönemin ekonomisinin en büyük sektörü ve en önemli istihdam kaynağı olan tarım kesiminin ürünlerin fiyatlarındaki düşüşe rağmen sergiledikleri üstün performanstır (Pamuk, 2008: 172- 173).

Büyük Buhranın Türkiye ekonomisine en önemli etkilerinden biri buğday fiyatlarındaki % 60’a varan keskin dş olmuş, bu durum tarımda çalışan köylü ciddi sıkıntılar yaşamıştır (Pamuk, 2008: 173). Dolayısıyla, 1930 yılında Fethi Okyar’ın başkanlığında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın desteklerinin tarımın güçlü olduğu Ege, Çukurova ve Doğu Karadeniz bölgelerinden olması bir tesadüf değildir (Pamuk, 2013: 188). Devletçilik politikalarının tarım sektöründe buğday alanına yansımaları ise, Ziraat Bankası bünyesinde Buğday Masası’nın kurulması olmuştur. Bu rgtsel yapılanma 1932 ile 1937 yılları arasında buğday piyasasının önemli bir aktörü olmuştur (Sağlam, 2013: 156). Tarım sektöründe buğday üreticilerinin durumu 1936 yılından itibaren Toprak Mahsulleri Ofisi’nin kurulmasıyla devletin daha iyi fiyattan daha fazla buğday almasıyla birlikte bir parça iyileşmiştir (Keyder, 2015: 141). Toprak Mahsulleri Ofisi II. Dünya Savaşı süresince hububat iaşesi politikaları bağlamında ulusal güvenliğin parçası olarak önemli bir rol üstlenmiştir (Sağlam, 2013: 155).

1930’lu yıllarda tarımsal fiyatların gerilemesiyle tarımsal artığın düşmesi büyük çiftçilerin siyasal güçlerini büyük lde azaltmıştır. Sanayileşme için sermaye birikiminin kaynağının tarımsal artık olarak görülmesi ile buğday, ülkenin temel ihtiyaçlarını gideren önemli bir tarım ürünü haline gelmiştir. Buğday tarımının yaygınlaşması, aynı zamanda sanayileşmeyi finanse ederek tarımsal artığın ihtiyaçları için kaynak sağlamıştır. Bu dönemde tarımsal toprağın genişlemesi ve makinalaşmanın teşviki, orta çiftçinin tarımdaki payının artmasını sağlamıştır. Sanayileşme için kullanılacak bu artık elde edilirken, iç pazara yönelik üretim yapan yeni bir ifti sınıfı yaratılmıştır. Pazara bağımlı olarak doğan yeni orta ifti sınıfı, bu bağımlılıktan dolayı vergilendirmeye ve makro iktisadi değişmelere karşı duyarlı bir seçmen kitlesine dönüşmüştür. Pazara olan duyarlılık, artan uzmanlaşma ve yaratılan orta ifti sınıfının siyasallaşması, CHP’nin başlangıçtaki başarısı ve uzun dönemdeki yenilgisinin temelini oluşturmaktadır (Keyder ve Birtok, 1976: 39- 40).

Cumhuriyet rejimi kurulduğunda en önemli hedeflerden biri köylüyü üreten çiftçi yapabilmektir. Üretimi meslek edinebilen, ne ürettiğini ve nasıl üretmesi gerektiğini bilen ve bilimsel açıdan daha iyisini nasıl üretebileceğini düşünen ve bu yönde değişim içine girebilen insan tipi Cumhuriyet rejiminin hedefidir. Üreten köylü, çiftçidir; ancak Türkiye köylüler ülkesi olduğu halde çiftçiler ülkesi olamamıştır (Kuruç, 2018: 451). Bu amaçla, düşün babası İsmail Hakkı Tonguç olan Köy Enstitüleri, Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile 17 Nisan 1940 tarihinde kurulmuştur (Yetkin, 2019: 202). Köy Enstitüleri'nin kurulmasındaki siyasi amaç, kırsal kesimde Halk Evleri ve Odaları aracılığıyla halkın kültürel seviyesini yükseltmek, köye ve köylüye önderlik edebilecek, Atatürk Devrimlerinin ruhunu benimseyebilecek, CHP'nin ilerideki politikalarını savunacak yeni nesil öğretmenler yetiştirmektir (Koçak, 2016: 224- 225).

Köy Enstitüleri devam ettiği süre içinde başarılı olduğu halde, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde siyasi atmosferin değişmesi ve çoğulculuğun hâkim olması sebebiyle, hükümet için çözülmesi gereken bir konu haline almıştır. Bunun sebebi, Türkiye'de çok partili hayata geçiş ile birlikte muhalefetin enstitüleri komünizm propagandası yapmakla suçlamasıdır (Zürcher, 2009: 287). Mecliste ağırlığı bulunan toprak ağaları ve aşiret reisleri köyde kendi güçlerini kaybetmemek adına enstitülere “dinsizlik” ve “komünizm” suçlamalarıyla karşı çıkmışlar. CHP, 1946'da Recep Peker hükümeti döneminde Hasan Âli Yücel'i Milli Eğitim Bakanlığı görevinden almış ve Köy Enstitüleri'ni Köy Öğretmen Okulları'na dönüştürmüştür (Ataay, 2020: 157).

CHP hükümeti Türkiye'de tarımsal arazi mülkiyetinin dağılımdan ve üretimin toplumsal örgütleniş biçiminden memnun değildir, bu yüzden 1935 yılında kabul edilen parti programında geniş kapsamlı bir toprak reformu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Parti programında topraksız çiftçilere toprak dağıtmak için bir istimlak kanunu çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Atatürk ve İnönü gibi Kemalist kadroda yer alan yöneticilerin, 1930'ların ikinci yarısında arazi mülkiyetini değiştirme amacıyla reform hazırlığı içinde oldukları görülmektedir. Toprak reformu ile ilgili çalışmalar II. Dünya Savaşı döneminde oldukça sessiz bir şekilde devam ettirilmiştir. Hükümet 1945 yılının Mayıs ayında “Çiftçiye toprak dağıtılması ve çiftçi ocakları kurulması hakkındaki kanun tasarısı”ni TBMM'ye sunmuştur. Bu tasarı mecliste Türk siyasi hayatına etki edebilecek ölçüde büyük çalkantı yaratmıştır. Başta Adnan Menderes, Cavit Oral, Halil Menteşe ve Emin Sazak gibi büyük arazi sahibi birçok milletvekili tasarıyı ısrarla eleştirmiştir. Tasarı Haziran 1945'te kabul edilip kanunlaşmış; ancak büyük arazi sahiplerinin tasfiyesini içeren bu kanuna yönelik uygulama başlatılamamıştır (Tezel, 2015: 455-465).

3.TOPRAK MAHSULLERİ VERGİSİ

II. Dünya Savaşı'nın 1939 yılında başlaması Türkiye'de ekonomi ve tarım politikalarını belirleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Savaşın başlamasıyla ortaya çıkan olağanüstü şartlar, tarım alanında birtakım olağanüstü önlemleri de beraberinde getirmiştir. Seferberlik ilanı ile birlikte bir milyona yakın iş gücünün sektörden çekilmesi, ipe üretiminde ciddi azalmalara sebep olmuştur. Bu dönemde tarımsal üretimi sağlamak ve ipeyi korumak için Milli Korunma Kanunu, yüzde 25 sistemi, el koymalar ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi bazı olağanüstü uygulamalar devreye girmiştir (Şener, 2004: 90). Bu bölümde Toprak Mahsulleri Vergisi'ne giden süreç, verginin içeriği ve çıkarılması, vergi uygulamasının sonuçları incelenecektir.

3.1.Toprak Mahsulleri Vergisi'ne Giden Süreç

Savaşlar arası dönemde dünya genelinde ulus-devletler ekonomik krizlerle mücadele etmiş ve bu krizlerin çözümünü “milli ekonomi”lerini güçlendirmekte bulmuşlardır (Hobsbawn, 2010: 159). Bu durum dünya genelinde olduğu gibi Türkiye için de geçerli olmuş ve kimi sosyal bilimciler tarafında bu dönem milli müdafaa ekonomisi olarak nitelendirilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2018: 20). 1939 senesinde II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkiye topraklarını ve bağımsızlığını tehlikeye atmamak adına stratejiler uygulamıştır. Dış politikada sergilediği bu stratejiler doğrultusunda savaşa aktif bir şekilde girmemiş, ancak savaşın tüm olumsuzluklarından etkilenmiştir. Özellikle ekonomik mecrada adeta “savaş ekonomisi”ni deneyimlemiş, bu dönemde temel ihtiyaç ürünlerinde üretim azalmış, bu durum fiyatların artmasına sebep olmuş ve sonunda karaborsa ve vurgunculuk ortaya çıkmıştır (Haytoğlu, 2007: 79).

Savaş dönemlerinde görölen nüfusun eksilmesi, milli borç yükünün artması, üretimin düşmesi ve yüksek enflasyon gibi ekonomik koşullar ölkelerin harcama kalemlerini arttırmakta ve hükümetleri kamu gelirini arttırmak için yeni vergiler gibi olağanüstü uygulamaları hayata geçirmeye zorlamaktadır. Türkiye savaşta taraf olmamasına rağmen savaşa girme tehlikesi nedeniyle savaş ekonomisi politikaları uygulamıştır. Savaş süresince Türkiye ekonomisi, enflasyon, karaborsa, askeri harcamaların artması, gelir adaletsizliği, azalan üretim ve işe sorunları ile mücadele etmek durumunda kalmıştır (Özcan, 2020: 292).

II. Dünya Savaşı döneminde devletin gündeminde olan önemli konulardan biri, ordunun ve büyük kentlerin temel gıda maddelerine nasıl ulaşacağı konusudur. Gerekli gıda maddesinin yeterli üretimi ve kentlere aktarılması işe sorununun çözömlenmesi bağlamında önem arz etmektedir. Bu süreçte hükümetin uyguladığı iktisadi politikaların temel dayanağını 18 Ocak 1940'da TBMM tarafından kabul edilen Milli Korunma Kanunu oluşturmaktadır. Ancak 1940 yılı hasat açısından verimli bir yıl olmasına rağmen Toprak Mahsulleri Ofisi yeterli alım yapamamıştır (Pamuk, 2013: 205- 206).

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte hükümet tarım sektörüne birçok bakımdan zarar veren seferberlik politikası uygulamak zorunda kalmıştır. Bir milyona yakın erkeğin askere alınması, tarım sektöründe iş gücünü azaltmış ve çift hayvanlarına askerî amaçla el konulması tarımsal üretimi azaltmıştır. Tüm bunlara ek olarak, köylünün ürettiği ürüne ödenen fiyatlar hemen hemen sabit kalırken, diğer fiyatların enflasyonist baskıyla 4- 5 kat artması köylünün reel gelirinin düşmesine sebep olmuştur. Bu durumda köylüler ürettikleri tarımsal artığı saklayarak daha yüksek fiyatlarda karaborsada satma yoluna gitmişlerdir. Bu, 1943 yılında hükümeti vergileri arttırma ve zorla satın alma politikasını uygulamaya yöneltmiş; hükümet, seferberlik esnasında üreticinin kendi ihtiyacını sağlayacak küçük bir pay dışında tüm tarımsal artığı satın alacak bir kanun çıkarmıştır (Birtek ve Keyder, 1975: 459; Birtek ve Keyder, 1976: 38). Toprak Mahsulleri Vergisi adı verilen bu kanun 1925 yılında kaldırılan Aşar Vergisi'nde olduğu gibi %10 oranında alınan aynı bir vergidir. Bu vergi 1944 yılında revize edilmiş ve II. Dünya Savaşı'nın ekonomideki olumsuz etkilerinin azalmasıyla birlikte 1946 yılında yürürlükten kaldırılmıştır (Metinsoy, 2017: 175).

3.2.Toprak Mahsulleri Vergisi'nin çıkarılması

II. Dünya Savaşı döneminde çıkan vergilerden biri olan Varlık Vergisi'nden birkaç ay sonra, Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu tasarısı 15 Mayıs 1943 tarihinde 6/1611 sayı ile ekonomik zorlukların toplumda dengeli bir biçimde paylaşılması amacıyla TBMM'ye sunulmuştur (Koçak, 2017: 519). Vergi kanunu "*lâzım gelen müdafaa tedbirlerimizin istilzam ettiği büyük külfetlerin bütün millet arasında ahenkli bir tevzii düşünöldüğü sırada maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görölmüştür*" şeklinde açıklanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 1943/66: 1). Vergi kanunu tasarısına göre, vergiye tâbi olan toprak ürünleri olgunlaşma zamanında çiftçiden alınacak, ürün miktarı üretici tarafından bildirilecek ve yetkililer üreticinin ürettiği ürün miktarını tahminî olarak saptayacaktır (Koçak, 2017: 520). Üreticinin tahmini olarak hesapladığı üretim miktarını hükümet yetkilileri denetleyecek ve ürün elde edildikten sonra bildirim ile arada ciddi fark çıkması problem olarak görölecektir. Hükümet yetkilileri tarafından saptanan vergi oranı belirli fiyattan satın alınan hububat ve baklagillerde %8, diğerlerinde ise %12 olacaktır (Şener, 2004: 89). Toprak Mahsulleri Vergisi savaş döneminde çıkan diğer vergiler gibi itiraz hakkı olmadan çıkarılmıştır (Coşar, 2003:12). Hazine yararının düşünölererek itiraz hakkının olmaması, mecliste tasarının görüşölürken en fazla muhalefet edilen maddelerinden biri olmuştur (Akman ve Solak Akman, 2011: 87).

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu mecliste yaptığı konuşmada bu verginin olağanüstü dönemde geçici olarak uygulanacağını ve eski Aşar Vergisi'ne benzememesi için elden gelen tüm çabanın gösterildiğini ifade etmesine karşın, Refik Koraltan gibi düşönen bazı milletvekilleri tasarının Aşar Vergisi'ne benzediğini savunmuşlardır. Tasarı, TBMM'de 168 milletvekilinin yer almadığı oturumda 238 oyla kabul edilmiştir (Koçak, 2017: 520- 521). Bu verginin II. Aşar Vergisi olarak nitelendirilmesinin sebebi, aynı olması ve gelir düzeyine bakmadan tüm mükelleflerden %10 oranında alınmasıdır. Ancak Aşar iltizam sistemiyle mültezimler aracılığıyla toplanırken, Toprak Mahsulleri Vergisi için bu durum söz konusu değildir. Dolayısıyla bu vergi, tüm aracı kurumları ortadan kaldıran

doğrudan devlet eliyle alınan “modern” bir vergidir. Ayrıca bu vergi savaş döneminde olağanüstü koşullarda alınan geçici bir vergi olmuş ve savaş ekonomisinin etkisinin geçtiği 1947 yılında kaldırılmıştır (Ertan, 2018: 249- 251).

Hükümetin olası savaş durumunda ordunun ve toplumun gıda ihtiyacını karşılamak için uygulamaya koyduğu Toprak Mahsulleri Vergisi bir boyutuyla 12 Kasım 1942 tarihinde çıkan Varlık Vergisi'nin uzantısı olarak görülmektedir (Aydın, 2017: 16). Dönemin Başbakanı Şükrü Şaraçoğlu savaşın ekonomiye yükünün 400 milyon TL olduğunu, bu yükün Varlık Vergisi ile yaklaşık 250 milyon TL'nin karşılandığını, geriye kalan 150 milyon TL'lik açığın ise, bu vergiyle kapatılacağını ifade etmiştir. Böylece bu vergi aracılığıyla hem bütçe açığı kapatılacak hem de düşük gelirli vatandaşlara sosyal yardım için fon yaratılabilecektir. Hükümet tarafından kentte yaşayanların savaş yükünün ağırlığını karşıladığı, köylülerin bu fedakârlığa Toprak Mahsulleri Vergisi ile dengeli bir şekilde katkıda bulunmaları gerektiği ifade edilmiştir. Ancak köylü %25 uygulamasıyla ve diğer vergilerle zaten bu sürece katkı sağlamaktadır (Ertan, 2018: 242). Metinsoy'a göre bu verginin amacı savaş sebebiyle ortaya çıkan kamu harcamalarına kaynak sağlamanın ötesinde, çeşitli sosyal yardım kampanyalarını karşılamaktır. 1943 yılında başlatılan bu kampanyalar ile gıda sorunun ve onun yarattığı toplumsal sorunların çözülmesi beklenmiştir (Metinsoy, 2017: 177). Ancak hükümetin bu beklentisi gerçekleşmemiş, aksine devletin satın aldığı tarım ürünü miktarı artmış olsa da, devlet kontrolüne tepki olarak karaborsa oluşmuş ve köylü iktidardaki partiden uzaklaşmıştır (Keyder, 2015: 141).

Kanunun ilk yılının uygulama aşamasında verginin aynı olması, hesaplamada güçlüklerin yaşanması ve köylünün vergiyi ödemedeki isteksizliği gibi birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Tüm bu aksaklıklardan dolayı verginin ilk yıl gelirinin 1/3'ü maliyetine gitmiştir (Dayıoğlu Erul ve Buz, 2019: 399). Bunun sonucunda 1943 yılında kabul edilen kanun metni 21 Mart 1944 tarihinde TBMM'de yeni bir tasarı ile revize edilmiştir. Eski kanunun boşluklarını ve uygulamadaki eksiklikleri gidermek amacıyla yapılan bu revizde, ürünün cinsine göre mükellefin ödeyeceği miktarı saptayacak Tahmin komisyonları kurulmuştur. Ayrıca vergi oranı %10 olarak sabit kılınmıştır (Koçak, 2017: 521- 522). Abdurrahman Naci Demirağ ise mecliste yaptığı konuşmada tahmin usulünü eleştirmiş, vergiyi toplamak için tekrardan Osmanlı Devleti'nde uygulanan iltizam sistemine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Goloğlu, 2017: 256- 257). TBMM görüşmelerinde Eskişehir milletvekili Emin Sazak vergi oranının %8'den %10'a çıkarılmasına şu sözlerle karşı çıkmıştır: *“Bu vergi konusuna giren insanlar, bacağında donu, ayağında çarığı, üstünde örtünecek yorganı olmayan ve başını odunun üstüne koyup yatan insanlardır. Sen neyi ucuzlattın ki, bu vergiyi arttırıyorsun?... Bu adam ayağına bir don bulmuşsa neden yine onu çıplak bırakmaya çalışıyoruz.”* (Goloğlu, 2017: 255). Vergi oranının arttırılmasına yönelik eleştirilere ise dönemin Maliye Vekili Fuat Ağralı şu sözlerle yanıt vermiştir: *“Hükümet, fedakârlığa ihtiyaç gördüğü zamanda Türk vatandaşının ayağında çarığı, sırtında gömleği olmasa dahi nesi varsa vereceği, hattâ sırtındaki mintanından çok daha kıymetli olan canını da seve seve vereceği bin türlü hakâyik-i tarihiye ile sabittir. Tekrara hâcet olmayacak surette Türkün fedakârlığı meydandadır. Bu, mevzuumuzun haricindedir.”* (Aydın, 2017: 13). Aynı fedakârlık vurgusunun savaş döneminde varlıklı tüccar kesimini vergilendiren Varlık Vergisi'nin ödenmesi noktasında da yapıldığı Subay (2020) tarafından tespit edilmiştir. Revize edilen tasarı 19 Nisan 1944 tarihinde tüm eleştirilere rağmen kabul edilip yasalaşmıştır (Goloğlu, 2017: 259). Ancak revize edilen kanun tasarısının mükellefleri belirsiz ve ölçsüz şekilde vergilendirmesi sebebiyle vergi hukukunun temel ilkeleriyle çeliştiğini belirtmek gerekmektedir (Akman ve Solak Akman, 2011: 85- 87).

3.3.Toprak Mahsulleri Vergisi'nin Uygulanması

Hükümet üç mahsul dönemi (1943- 1946) topladığı büyük bir kısmını aynı küçük bir kısmını nakdi olarak topladığı Toprak Mahsulleri Vergisi'nden yaklaşık olarak 233 milyon liralık kamu geliri elde etmiştir (Şener, 2004: 90; Akman ve Solak Akman, 2011: 88). Savaş döneminde çiftçiden alınan bu vergiye ek olarak, dolaylı vergilerde artış gözlenmiş, alt ve orta sınıflar sadece vergilerden değil enflasyondan da olumsuz olarak etkilenmiştir. Türkiye savaş ekonomisiyle mücadele etmek için alt ve orta kesim yanında Varlık Vergisi ile üst sınıfa da başvurmuştur (Kayra, 2018: 254-258). Boratav, bu verginin aynı dönemde uygulanan Varlık Vergisi'nin aksine, küçük ve büyük çiftçi arasında farkı gözetmeyen bir vergi olduğunu düşünmektedir. Bu sebepten savaş döneminde en ağır yükü, piyasaya pek az açılmış, seferberlik sonucunda üretimi düşmüş ve kendi boğazını doyurmak için üretim yapan

küçük köylü yüklenmiştir. Dolayısıyla bu vergi özellikle küçük köylü tarafından en ağır biçimde hissedilmiştir (Boratav, 2016: 345- 346). Nitekim Ortaylı ve Küçükkaya, bu verginin savaş süresince köylü için Varlık Vergisi'nin gayrimüslim tüccar üzerindeki etkisine göre daha ağır olduğunu; ancak yurt dışında Varlık Vergisi kadar kötü bir intiba yaratmadığını, olağanüstü dönemlerde bu vergilerin dünya genelinde uygulanabildiğini belirtmektedir (Ortaylı ve Küçükkaya, 2017: 168-170; Subay, 2022: 200). Kafaoğlu (2002: 75) aynı dönemde Varlık Vergisi ile toplanan miktarın Toprak Mahsulleri Vergisi'ne göre oldukça az olduğunu belirtmektedir. Büyük çiftçiler ile küçük çiftçilerin vergiden etkilenme oranlarının farklı olduğunu belirten Koçak, zirai gelirlerin milli gelirin %48'ini oluşturmasına rağmen, bu vergiden elde edilen gelirin bütçenin sadece %8,5'i olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu rakam toprak mahsullerinin yeterince vergilendirilemediğini göstermektedir (Koçak, 2017: 526).

Savaş döneminde ordunun ve büyük şehirlerin iāe sorunu yaşamaması amacıyla çıkarılan ve hazineye önemli bir kaynak yaratan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin uygulama aşamasında birçok problemle karşılaşılmıştır. Mükellefler, ödemekle yükümlü oldukları aynı vergi miktarlarını ölçmeyi takip eden üç gün içinde köy ambarlarına kendi olanaklarıyla teslim etmeye zorunludur. Ürünlerin nakliyatının vergi yükümlüsü olan köylünün bizzat görevi olması, onları zora sokmuştur (Akman ve Solak Akman, 2011: 84, 89). Ayrıca, verginin ödeme aşamasında köylüler, Toprak Mahsulleri Ofis teşkilatının ürünleri saklayacak yeterli yerinin olmaması, personellerinin kanun dışı davranışlarda bulunması ve yeterli personelinin olmaması gibi birtakım problemlerle mücadele etmişlerdir (Metinsoy, 2017: 205). Halk arasında "Yeşil Ekin Vergisi" olarak adlandırılan bu vergi ile ilgili köylüler en çok yetkililerin keyfi uygulamalarından řikāyetçi olmuşlardır (Özer, 2011: 229). Yetkililerin řikāyet edilmesinin sebebi, kimi zaman rüşvetle üretilecek ürünün eksik belirlenmesi kimi zaman ise üretilecek üründen fazla belirlenmesiyle mükellefin zor duruma düşmesi olmuştur (Ökte, 1951: 201). Tahmini ölçüm sistemiyle muhtarların ve memurların yanlış ve adil olmayan ölçümleri sonucunda bazı köylüler tüm mahsulünü vergi olarak verdiği halde borcunu kapatamamıştır. Tüm bunlara ek olarak, memurların rüşvet almaları ve yolsuzluğa başvurmaları devlet ve köylü arasındaki güven ilişkisini zedelemiştir (Metinsoy, 2017: 205).

Toplanan hububatların saklama alanlarının yetersiz olması, yol boyunca hububatin yığılmasına sebep olmuş; bunların zamanında depolanamaması sonucunda yağmur sebebiyle çürümeleri ise, halkın tepkisini çekmiştir. Bir yandan ekmek dāhi bulamayan fakir halkın olması, diğer yandan yetkililerin yanlış ve eksik uygulamalarıyla hububatin çürümesi köylünün zihninde olumsuz yer etmiştir. O dönemde yaşayanlar anılarında bahar olduğunda köylülerin tarlaya koşarak olgunlaşmayan buğday tanelerini ateşte pişirdiklerini anlatmaktadır (Özer, 2011: 229). Verginin toplanması ile ilgili tüm bu aksaklıklar ve organizasyon eksiklikleri verginin, tarımsal ürünlerin üretiminin düşmesinin sebebi olarak gösterilmesine yol açmıştır (Akman ve Solak Akman, 2011: 89). Ayrıca verginin yanlış tespitinden dolayı öküzünü ve tarlasını satmak zorunda kalan çiftçiler olmuştur. Bu gelişmeler basında yer alarak kamuoyunda verginin uygulanışına karşı bir tepki doğmasına yol açmıştır (Aydın, 2017: 10).

Büyük toprak sahibi çiftçiler, savaş ekonomisinden köylüler kadar olumsuz bir şekilde etkilenmemiş, tam tersine bu durumu bir kazanç kapısına dönüştürmeyi başarmışlardır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarının yükselmesiyle birlikte pazarlanacak yüksek miktarda ürünü bulunan bu grup, devlete vergisini ödedikten sonra, ürünlerini yüksek kazançla pazarlarda satmıştır (Metinsoy, 2017: 204). Durum küçük ve orta ölçekli tarım yapan çiftçiler için aynı olmamıştır. Hükümet beklediği vergi miktarını tahsil edemediği gibi savaş yıllarında uyguladığı ekonomi politikalarıyla köylüyü karşısına almıştır. Toprak Mahsulleri Vergisi köylünün aklında jandarma baskısı ve tahsildar şiddeti ile eşleşmiştir (Özer, 2011: 230).

Toprak Mahsulleri Vergisi savaş döneminde ekonomik sıkıntı yaşayan köylülerin bu sıkıntısını perçinlemiş, köylünün devlete yabancılaşmasına sebep olmuştur. Ertan'a göre savaş sonrası kaldırılacağı söylenen verginin, savaşın hemen bitiminde kaldırılmayıp, Demokrat Parti kurulduktan sadece iki hafta sonra kaldırılması tesadüf değildir. Hükümet vergiyi kaldırarak köylüdeki bu hoşnutsuzluğun Demokrat Parti'ye (DP) kanalize olmasının önüne geçmek istemiştir (Ertan, 2018: 254). Nitekim çok partili hayata geçiş ile birlikte DP bu vergiyi ve dönemin uygulamalarını şiddetle eleştirmiştir. DP lideri Adnan Menderes "Bizi aç bıraktın!" şeklinde İsmet İnönü'yü eleştirirken,

İnönü'nün buna karşı cevabı “*Evet, ben sizi belki aç bıraktım, ancak babasız bırakmadım.*” olmuştur (Aydın, 2017: 15). Köylünün CHP hükümetinden uzaklaştığının fark edilmesiyle birlikte 1947 yılından itibaren hükümetin uyguladığı tarım politikası değişmeye başlamıştır (Şener, 2004: 90).

Tüm bu eleştirilere rağmen Tezel (2015: 532-534), 1923 ile 1950 yılları arasında tarım kesiminin Türkiye'nin GSMH'nin yaklaşık yarısını üretmesine karşın, bu sektörün ödediği vergi oranının 1924'te %29, 1929'da %12 ve 1950'de %4 olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Aşar Vergisi'nin kaldırılmasından itibaren Türkiye ekonomisinin en büyük sektörü, bu sektörde yaratılan katma değerinde sadece %1 ile %5'i arasında vergilendirilmiştir. Bu durum, hükümetin iktisadi gelişme politikasının en önemli sınırlayıcılarından biri olmuştur. Böyle bir politika izlenmesinin tercih edilmesinde, Kemalist kadronun dayandığı varlıklı köylü kesimi de etkili olmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde tarımsal üretimin vergilendirilmesini arttırmayı amaçlayan 1936 Arazi Sayımı ve Toprak Mahsulleri Vergisi olmak üzere iki girişim bulunmaktadır. Hükümetin tarımı vergileme noktasında kısıtlı bir politika geliştirmesine rağmen Toprak Mahsulleri Vergisi geniş köylü yığınları arasında ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ayrıca 1942 Varlık Vergisi, 1943 Toprak Mahsulleri Vergisi ve 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu CHP hükümeti ile varlıklı sınıflar arasında ciddi çatışmaları gündeme getirmiştir (Tezel, 2015: 568).

4. SONUÇ

Erken Cumhuriyet döneminde hükümetin nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü ile ilişkisi, ulus inşası, sanayileşme ve modernleşme gayesi ile birlikte çetrefilli bir hal almıştır. CHP yöneticileri kentsel ve endüstriyel bakış açısına sahipken aynı zamanda köylüyü kucaklayan ve onu kalkındırmaya çalışan köycülük ideolojisini de savunmuştur. Bu köycülük ideolojisi zaman zaman kırsalda yaşayanların kalkındırılmasını zaman zaman da muhafazakâr bir bakış açısıyla köylerde yaşayan gerçek ‘Türk’ün’ ortaya çıkarılmasını savunmuştur. Ancak CHP yöneticileri bu köycülük söyleminde ısrarcı olmamış, diğer toplumsal tabalardan gelecek tepkilerden dolayı bu söyleme temkinli yaklaşmışlardır.

1920'li yıllarda savaşın sona ermesi ve üretim düzeyinin artmasıyla birlikte toplumsal yapının tüm sınıfları, köylü sınıfı da olmak üzere görece bir refah yaşamıştır. Bu dönemde tarım alanında yaşanan en önemli gelişmelerden biri sadece tarımsal üretimin artması, hatta tarım ürünlerinde ihracata yönelik üretimin başlaması değildir. Köylü için bir Ortaçağ vergisi olarak konumlandırılan Osmanlı Devleti'nden miras kalan Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve topraksız köylüye bir miktar toprak dağıtılması köylü ile hükümetin ilişkisini olumlu yönde etkilemiştir. Ancak dünya genelinde 1929 Büyük Buhranın yaşanmasıyla birlikte ekonomi politikaları Türkiye'de devletçiliğe evrilmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde otoriter bir rejimle uygulanan devletçilik politikaları zaman zaman köylü ile hükümet arasında gerilimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun sebebi, özel sektörde sermaye birikiminin sağlanması amacıyla uygulanan devletçilik politikalarıyla birlikte kullanılan artığın büyük çoğunluğunun tarım sektöründe yaratılıyor olmasıdır. 1930'lu yıllarda ortaya çıkan hızlı sanayileşme ve büyüme performansı sosyal bilimciler tarafından o dönemde uygulanan devletçilik politikalarına atfedilmektedir. Dönemin ekonomisinin en büyük sektörü ve en önemli istihdam kaynağı olan tarım, ürünlerin fiyatlarındaki düşüşe rağmen iyi bir performansla büyümeye katkı sağlamıştır. Bu dönemde tarım kesiminde çalışan köylü, devlet teşvikiyle sanayi burjuvazinin palazlanmasına ciddi anlamda destek olmuştur.

1939 senesinde II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye savaş ekonomisini ağır bir biçimde yaşamıştır. Seferberlik uygulamasıyla birlikte tarım sektöründe çalışan iş gücünün önemli bir kısmı bu sektörden alıkoyulmuş, bu durum tarımsal üretimi düşürmüştü ve özellikle tarım sektöründe üretilen ürünlerin enflasyonuna sebep olmuştur. Türkiye ekonomisi bu süreçte yüksek enflasyon, karaborsanın yaygınlaşması, tarımsal üretimin düşmesi, savunma harcamalarının ve milli borç yükünün artması gibi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çözümü ise, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü savaş vergi uygulamalarına giderek kamu gelirlerinin artırılmasında bulunmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte devlet artan kamu harcamalarını karşılamak adına olağanüstü vergileri devreye sokmak zorunda kalmış, tarım sektörünü vergilendirmek amacıyla Toprak Mahsulleri Vergisi'ni kanunlaştırmıştır. Bu vergi, o dönemde başarılı dış politika sonucunda

aktif çatışma haline girmeyen, ancak savaş ekonomisini yıkıcı bir şekilde yaşayan Türkiye için bir oranda gelir kaynağı olmuştur. Ancak, %10 oranında aynı olarak tahmini bir şekilde alınan bu verginin uygulama aşamasında birçok sıkıntı yaşanmıştır. Öncelikle bu verginin %10 oranında aynı olarak uygulanması Osmanlı Devleti'nde miras kalan Aşar Vergisi'ni hatırlatması bağlamında köylü üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca köylüler tarafından büyük çabalarla getirilen aynı vergiye gerekli depoların bulunamaması ve personelin kanun dışı davranışı gibi durumlar bu sıkıntılara örnektir. Dolayısıyla bu vergi ile savaş sebebiyle uygulanan seferberlik süreci birleşince, köylünün refah düzeyi II. Dünya Savaşı döneminde oldukça düşmüştür. Bu durum ise savaş sonrası dönemde köylünün giderek CHP hükümetinden uzaklaşmasının ve çok partili hayata geçişle birlikte Demokrat Parti'ye yönelmesinin sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.

Etik Beyan: Bu alışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2008). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akman, ř. T. ve Akman, İ. S. (2011). II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Hububat retiminin Vergilendirilmesi. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2), Aralık, 2011, 73-91.
- Ataay, F. (2020). *Türkiye Demokrasi Tarihi: 1789'dan Günümüze*. Genişletilmiş İkinci Baskı. Ankara: Nika Yayınevi.
- Aydın, M. K. (2017). Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması: Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi. *Journal of Turkish Studies*. 12 (26), 1-20. DOI:10.7827/TurkishStudies.12774
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de ağdaşlaşma*. 28. Baskı. Cogito, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birtek, F. ve Keyder, . (1975). Agriculture and the State: An Inquiry into Agricultural Differentiation and Political Alliances: The Case of Turkey. *The Journal of Peasant Studies*, 2 (4), 446-467.
- Birtek, F. ve Keyder, . (1976) Türkiye'de Devlet- Tarım İlişkileri, 1923- 1950. *Birikim Dergisi*, (ev: Nur İmer), sayı: 22, 31-40.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*. 20.Baskı, şubat 2015, Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2018). İktisat Tarihi (1908-1980). *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (yayın yönetmeni: Sina Akşın), 13. Basım, Kasım, İzmir: Cem Yayınevi.
- Coşar, N. (2003). Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt: 58, sayı: 02, 1-27.
- Dayıoğlu Erul, R. ve Buz, F. (2019). İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Uygulanan Vergi Politikaları. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1 (4), 391-406. DOI: 10.38009/ekimad.637977
- Dik, E. (2016). Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1930) "Köy" Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (3), 693-729. DOI: 10.1501/SBFder_0000002409
- Ertan, M. (2018). Toprak Mahsulleri Vergisinin Esasları ve Sonuçları: Toprak Mahsulleri Vergisi II. Aşar mıydı? . *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14 (2) , 239-256.
- Goloğlu, M. (2017). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- III: Milli şef Dönemi (1939-1945)*, 2. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları.

- Haytoğlu, E. (2007). İnönü Döneminde Türkiye'de Siyasal Yaşam (1938-1950), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, edt: Süleyman İnan ve Ercan Haytoğlu, 2. Baskı, Ankara: Anı Yayıncılık, 77-114.
- Hobsbawn, E. J. (2010). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik"*, (çev: Osman Akinhay), 4. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Karabulut, K. ve Akyol, H. (2017). Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları Ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950). *Global Journal of Economics and Business Studies*, Bahar 2017, Cilt: 6, Sayı: 11, 70- 84.
- Kafaoglu, A. B. (2002). *Varlık Vergisi Gerçeği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Karaömerlioğlu, M. A. (1998). The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 34(4), 67–91. <http://www.jstor.org/stable/4283970>
- Karaömerlioğlu, M. A. (2002). Agrarian Populism as an Ideological Discourse of Interwar Europe. *New Perspectives on Turkey*, 26, 59-93. doi:10.1017/S089663460000371X
- Karaömerlioğlu, M. A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2015). Türkiye'de Köycülük, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 2: Kemalizm*, edt: Ahmet İnel, İstanbul: İletişim Yayınları, 284-297.
- Karpat, K. (2012). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayra, C. (2018). *Savaş Türkiye Varlık Vergisi: Tepkiler ve Yanıtlar*, 6. Baskı, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (2015), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 20. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2016). *Tek Parti: Cumhuriyet ve Şefler*, 1. Baskı, Ocak, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945:) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, cilt:2, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kongar, E. (2016). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 48. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kuruç, B. (2015). Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm (cilt:2)*, edt: Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 298-312.
- Kuruç, B. (2018). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Metinsoy, M. (2017). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Okudan Dernek, K. ve Kemahlı Garipoğlu, F. (2022). *Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye (1923-1950): Disiplinler Arası Bir Bakış*, Birinci Basım, Aralık 2022, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Ortaylı, İ. ve Küçükaya, İ. (2017). *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı: 1923-2023*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ökte, F. (1951). *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Özcan, G. (2020). Savaş Ekonomisinde Vergileme Anlayışı Örneği "Türkiye'de II. Dünya Savaşı Yılları", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 27 (2), 291-308. DOI: 10.18657/yonveek.668017
- Özer, S. (2011). II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 5, 215- 234.

- Pamuk, ř. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kyc Söylem*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, ř. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, ř. (2013). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sağlam, A. (2013). Haydarpaşa'dan Anadolu'ya: Ulusun 'Kıtlık' Endişesi ve Toprak Mahsulleri Ofisi'ni İşlevleri. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, (8), 153-170. <https://dergipark.org.tr/en/pub/msgsusbd/issue/46973/589493>
- Subay, . . (2020). Tek Parti Dönemi Gazeteciliğinde Faşızan Söylem: Varlık Vergisi rneği, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi).
- Subay, . . (2022). Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nda Olağanüstü Bir Uygulama: Varlık Vergisi, *Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye (1923- 1950): Disiplinler Arası Bir Bakış*, ed. Kadriye Okudan Dernek ve Funda Kemahlı Garipoğlu, Birinci Basım, Aralık 2022, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 183- 210.
- şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 73-92.
- TBMM 7. Dönem Tutanak Dergisi (1943). *Toprak Mahsulleri Hakkında Kanun Lyihası ve Mukavvat Encümen Mazbatası (1/76)*, S. Sayısı: 66, 15.V.1943.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004). *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2018). *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi: Birinci Cilt*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 1. Basım, Ağustos, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toprak, Z. (1992). Popülizm ve Türkiye'deki Boyutları, *Tarih ve Demokrasi- Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul: Cem Yayınları, 41-65.
- Yetkin, . (2019). *Karşı Devrim: 1945- 1950*, 11. Basım, Ankara: Kilit Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2009). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, ev: Yasemin Saner, 23. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ekonomide Lokomotif Güç: İktisadi Devlet Teşekkülleri (1940-1945)

Locomotive Power in the Economy: Public Economic Enterprises (1940-1945)

Uğur UÇAR¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin sanayileşme sürecinde önemli bir yere sahip olan İktisadi Devlet Teşekküllerinin (İDT) kuruluş sürecini, ekonomik bağlamını ve faaliyetlerini sayısal verilerle açıklamak ve bu kuruluşların önemini ortaya çıkarmaktır. Bunlara ek olarak bu teşekküllerin hangi sektörlerde faaliyet gösterdiğini ve bu sektörlerdeki üretim, istihdam ve yatırımlara katkılarını incelemek bir diğer amaçtır.

Tasarım/Yöntem: Araştırma ele alınırken öncelikle tarih biliminin birinci el kaynaklarından olan arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Bununla birlikte belirlenen tarihler arasındaki döneme ait veriler ulusal basın taranarak veri toplama işlemi gerçekleştirilmiştir. Son olarak konu ile bağlantılı telif ve tetik eserlerden istifade edilmiştir. Çalışma, doküman analizi şeklinde yapılmış, elde edilen veriler analiz edilerek metin oluşturulmuştur.

Bulgular: İktisadi Devlet Teşekkülleri, 1930'lu yılların başında sermaye, müteşebbis, bilgi ve teknik uzman eksikliği ile alt yapı sorunları gibi sebeplerden dolayı özellikle sanayi alanında devletin ekonomiye müdahale etmesi sonucunda kurulmuşlardır. İDT'ler devletin toplumsal alandaki görevlerinden olan halkın refah seviyesinin artırılması sorumluluğunu yerine getirmek ve bunun gerçekleşmesi için gerekli koşulların oluşmasında önemli bir role sahiptir. Ayrıca bu kurumlar kalkınma dönemindeki Türkiye ekonomisine olumlu ve yapıcı bir etki ile katkıda bulunarak özellikle kalkınmaya ve teknolojik ilerlemeye öncülük etmiştir. Konunun özelinde ise İkinci Dünya Savaşı yıllarında İDT'ler, Türkiye ekonomisinin istikrarını korumada ve savaşın olumsuz etkilerini hafifletmede önemli rol oynamıştır.

Sınırlılıklar: Çalışmanın en önemli sınırlılığı belirli bir zaman dilimini (1940-1945) ele almasıdır. Bu sınırlandırılmaya gidilmesinin sebebi ise özellikle Devletçilik politikasının hayata geçirilmesiyle birlikte kurulan ilk İDT'lerin İkinci Dünya Savaşı gibi olağanüstü bir dönemdeki faaliyetlerinin ele alınması düşüncesidir. Özellikle 1945 yılından sonraki süreçte küresel dünyada Devletçilik politikasının benimsenmesinde bir yavaşlama söz konusudur. Bundan dolayı çalışma ele alınırken bu çerçevede bir yol izlenmiştir.

Özgünlük/Değer: Çalışmayı özgün kılan en önemli özellik birinci el arşiv kaynaklarının kullanılmasıdır. Bir diğer özgün değer ise konunun tarih bilimi bağlamında ve dönemsel olarak ele alınmasıdır. Daha önce ele alınan çalışmalar genellikle bu kurumların özelleştirmelerini konu edinip iktisat biliminde ele alırken, bu çalışma doğrudan İDT faaliyetlerine değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Devlet Teşekkülleri, KİT, Devletçilik, Cumhuriyet Dönemi, Sümerbank ve Etibank.

Abstract

Purpose: The aim of this study is to explain the establishment process, economic context and activities of State Economic Enterprises (IDT), which had an important place in the industrialization process of Turkey in the first years of the Republic, with numerical data and to reveal the importance of these organizations. In addition to these, another aim is to examine the sectors in which these organizations operate and their contributions to production, employment and investments in these sectors.

Design/Methodology: While discussing the research, first of all, archival documents, which are one of the first-hand sources of historical science, were used. In addition, the data for the period between the specified dates were scanned by the national press and data collection was carried out. Finally, copyrights and research works related to the subject were used. The study was carried out in the form of document analysis, and the text was created by analyzing the data obtained.

Findings: Economic State Enterprises were established in the early 1930s as a result of the state's intervention in the economy, especially in the field of industry, due to reasons such as lack of capital, entrepreneurs, knowledge and technical experts and infrastructure problems. Public Economic Enterprises have an important role in fulfilling the responsibility of increasing the welfare level of the people, which is one of the duties of the state in the social field, and in creating the necessary conditions for this to happen. In addition, these institutions have contributed to the Turkish economy in the development period with a positive and constructive impact, especially leading to development and technological progress. In particular, during the Second World War, IDTs were instrumental in maintaining the stability of the Turkish economy and mitigating the negative effects of the war.

Limitations: The most important limitation of the study is that it deals with a specific time period (1940-1945). The reason for this restriction is the idea of addressing the activities of the first Public Economic Enterprises, which were established especially with the implementation of the Statism policy, in an extraordinary period such as the Second World War. Especially in the period after 1945, there has been a slowdown in the adoption of the policy of Statism in the global world. Therefore, while handling the study, a way was followed within this framework.

Originality/Value: The most important feature that makes the study unique is the use of first-hand archive sources. Another unique value is that the subject is handled in the context of historical science and periodically. While the previous studies generally deal with the privatization of these institutions and deal with them in economics, this study directly touches on the activities of the Public Economic Enterprises.

Keywords: Public Economic Enterprises, KİT, Statism, Republic Period, Sümerbank and Etibank.

¹ Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi, Aydıntepe MYO, Ortak Dersler Bölümü, ugurucar@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4409-2627

1. GİRİŞ

Tarih boyunca iktisadi hayatta rol almamış bir devleti tasavvur etmek güçtür (Akşam Gazetesi, 4 Şubat 1940: 5). Şöyle ki; devletler güçlerini sadece dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı bir savunma aracı olarak ya da içeride güvenliği sağlayacak bir düzen unsuru olarak kullanıldığı hallerde bile devlet, iktisadi bir görev görmektedir (Eroğlu, 1988: 834-836). İktisadi hayatın çerçevesini iktisat dışı unsurlarla sağlamamak şeklinde başlayan devlet payı, zamanla bu hayatın içine de nüfuz etmiş, millî sınırlar için iktisadi hayatın temel şartlarını sağlama aşamasından geçerek, müdahalelere ve nihayet bazı hallerde iktisadi faaliyetin sadece devlet eliyle görüldüğü safhaya ulaşmıştır (Soysal, 1957: 26).

Cumhuriyet rejiminin benimsenmesiyle birlikte devlet bürokrasisinde Osmanlı Devleti'nin izleri görülmektedir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı bürokrasisi ise rasyonelleşmemiş ve kurumsallaşmamış olan monarşiye dayalı bir sistemdi. Bu kurumsal yapı sivil inisiyatifin, doğal olarak da girişimci sınıfın oluşmasını engellemiştir (Mardin, 1991: 206-223). Bundan dolayı Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik ilişkileri geliştirecek ve bu alana öncülük edecek ulusal bir girişimci sınıf bulunmamaktadır (Kalağan, 2010: 89-90). Bu durum ekonomik ve sosyal hayattaki gelişmelerin devlet kontrolünde bir plan çerçevesinde gerçekleşmesi düşüncesinin kabul görmesine öncülük etmiştir (Ağaoğlu, 1933: 48-51). Yaşanan bu gelişmeler millî iktisadın önemli araçlarından olan büyük sanayi kuruluşu, banka, ulaştırma ve dış ticaret gibi alanlarda devletin etkin rol almasına sebep olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1982: 85-86).

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde kurucu kadro, askeri zaferleri ekonomik bağımsızlığın sağlanmasıyla taçlandırmak istemekte ve bunu vazgeçilmez bir ilke olarak görmektedir. Bu durumun gerçekleşmesinin yolu ise sanayileşmeden geçmektedir (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490-1-0-0/1456-40-5). 1930'lu yıllara kadar sanayileşme ile birlikte ekonomik gelişmenin özel teşebbüs ile gerçekleşme düşüncesi yaygındır. Bu politikada devlete uygun görülen rol ise devletin özel kesimin koruyuculuğunu üstlenmesidir (Son Posta Gazetesi, 26 Ekim 1931: 3). Ancak 1930'lu yılların başında meydana gelen iç ve dış gelişmeler küresel dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de ekonomik buhrana sürüklemiştir (Buluş, 2015: 81-82). Yeni kurulmuş olan Cumhuriyet rejiminde buhrandan çıkışın formülü ise devlet eliyle hızlı bir sanayileşme ile gerçekleştirilebileceği düşüncesi yaygın olarak benimsenmiştir (Milliyet Gazetesi, 9 Kasım 1933: 1). Böylece 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türkiye'de devlet müdahalesine dayalı yeni ekonomik politika arayışlarına gidilmiştir (BCA, 490-1-0-0/226-894-1). Bahse konu olan bu dönemde hem siyasal ve ekonomik hem de toplumsal ve kültürel alanda modern ulus-devlet oluşturma düşüncesi hakimdir (Varlı, 2012: 168). Bunun sonucunda planlı devletçi model benimsenmiş ve bu uygulamanın öngördüğü politikalar İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına (1939) kadar büyük ölçüde uygulanmıştır (Pamuk, 2015: 224-228). İşte Türkiye'de Devletçilik politikasının en önemli araçları olan İDT bu dönemde kurulmaya başlanmıştır (Boratav, 2006: 139-140). Devlet İDT aracılığı ile kalkınma ve sosyal adalet politikasını hayata geçirmiştir (Bengül, 1962: 20). Bu uygulamanın altında yatan temel düşünce ise ulus-devlet anlayışıdır. Devletin halk için mal ve hizmet üretmesi ise onun toplumsal yönü olan Halkçılık ilkesinin bir sonucudur.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'nin sanayileşme sürecinin başlangıcında devlet işletmeciliği modeli kapsamında hayata geçirilen İDT, özellikle 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1930-1950) Türk ekonomisi içinde önemli yere sahiptir (Akşam Gazetesi, 16 Nisan 1947: 2). Hem gelişmiş hem de gelişme aşamasında olan birçok ülkede yaygın bir şekilde görülen İDT, devletin iktisadi alana müdahale etme düşüncesinin bir gereği olarak oluşturulmuş ve özellikle de 1900'lü yıllarda büyük önem kazanmış kuruluşlardır (Korkut, 2007: 6). Genel olarak ele alındığı takdirde, dünyanın birçok ülkesinde devletlerin ekonomik hayata dahil olmaları ve iktisadi teşebbüslerde bulunmaları farklı nedenlere dayanmaktadır (BCA 30-1-0-0/16-90-2). Bu durumun en önemli sebebi ise ülkelerin siyasi sistemlerine, gelişmişlik düzeylerine ve belirlenen amaçlarına göre farklılıklarının bulunmasıdır. Bundan dolayı İDT kuruluş amaçları her ülkede farklılık göstermektedir.

Bunun yanı sıra tarihi süreç içerisinde parlamento mekanizmasının oluşmasıyla birlikte demokratik yönetim anlayışı, genellikle yönetenlerin her türlü aksiyon ve faaliyetlerinin halkın denetimine açık olmasını da beraberinde getirmiştir (Sharkansky, 1991: 5-7). Halk adına denetim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi işlevi başlangıçta parlamentoların en önemli icraatını oluştursa da zamanla parlamentoların faaliyet alanlarının genişlemesi sonucunda her alanda olduğu gibi denetim

alanında da uzmanlaşmış yapılaraya gereksinim duyulmuştur (Selimoğlu ve Göktepe, 2007: 20-21). Bunun üzerine dünyada yüksek denetim kurumları kurulmuş ve bu kurumlar hemen her ölkede devlet mekanizmalarının önemli ve vazgeçilmez birer parçası haline gelmiştir (Dewar, 1985: 10-13). Türkiye’de de 1938 yılında İDT denetimi için Umumi Murakabe Heyeti adında Yüksek Denetleme Kurulu (YDK) kurulmuştur (Resmî Gazete, 4 Temmuz 1938: Sayı 3950, Kanun No: 3460). Heyetin üye sayısı Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmiştir (BCA, 30-18-1-2/84-85-15; BCA, 30-18-1-2/97-120-15; BCA, 30-18-1-2/102-47-13; BCA, 30-10-0-0/166-157-1; BCA, 30-18-1-2/83-37-11).

Devletin faaliyet alanına paralel olarak kamu hizmetleri de artmaktadır. Yönetimin görevlerinden olan denetim, devlet mekanizmasının var olan durumunun süreklilik elde etmesine önemli katkılar sunmaktadır (Karahan, 2020: 248). İşlevsel bir mali yönetimin sağlıklı şekilde yürütülebilmesi için faaliyetlerin denetlenebilir olması hayati öneme sahiptir (Demir, 2006: 271-272). Bundan dolayı denetim, kamu yönetimine önemli bilgiler sağlayarak yönetime yol göstermenin yanı sıra yönetimin hukuka uygun, verimli, etkili, kaliteli ve birbiri ile uyumlu olarak işleminde önemli bir yere sahiptir (Doğan, 2015: 108). Ayrıca kamu yönetiminin denetimi, demokrasinin gereği olarak hukuk devletinin olmazsa olmazları arasındadır.

Ekonomide devlet müdahalesinin temel nedeni; özel teşebbüsün yetersiz olduğu alanlarda belirlenen amaçların ulusal düzeyde kabul görmesi ve belirlenen programın belirlenen süreler içinde hayata geçirilmesi için kamu yönetiminin kalkınma planlarını daha etkin bir şekilde uygulanmasıdır (Akdoğan, 2009: 84). Bununla birlikte yatırımlar için gerekli olan kaynakların sağlanmasında da kamu yönetimine önemli görevler düşmektedir. Bu durumda devletin, finansmanın ve riskin büyük bölümünü veya tamamının yönetimini belirli bir kesime bırakması yerine devletin doğrudan teşebbüse girişmesi daha rasyonel bir adım olarak görölmüştür (Akgüç, 1991: 76-79). Devletin doğrudan teşebbüs faaliyetlerine başlamasını gerektiren şartlar böylelikle kamu sektörünün bu görevi üstlenmesine yol açmıştır.

2. İKTİSADİ DEVLET TEŞEKKÜLLERİNİN TANIMI VE KURULUŞ NEDENLERİ

İDT kavramı, genelde kamu kaynaklarını kullanmak suretiyle işletmecilik faaliyeti yapan kuruluşları ifade etmek için kullanılmaktadır (Duran, 1967: 34). Bu kuruluşlar 20. yüzyılda devletin ekonomik fonksiyonlarının artmasına paralel olarak önemli artış göstermişlerdir. 1929 yılı sonundan itibaren Batı ölkelerinde olduğu gibi devletin yoğun bir şekilde işletmecilik faaliyetlerine girmesiyle başlayan bu dönem Devletçilik dönemi veya Devletçilik yılları olarak adlandırılmaktadır (Özelmas, 1955: 74-75; Tekinsoy, 2020: 282-283). Bu durum kavram farklılığı sorununu da beraberinde getirmiştir. İDT kavramı tarihsel gelişiminde sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan ve 3460 sayılı kanuna tâbi tutulan ve kendi kanunlarında yazılı bulunan teşebbüsler “İktisadi Devlet Teşekkülü” olarak tanımlanmıştır (2007 Kamu İşletmeleri Raporu: 2008: 1; Doğan, 2020: 299-300). Aynı kanunda bu teşekküllerin, hükmi şahsiyeti haiz, idari ve mali muhtariyete sahip, mesuliyetlerinin sermayeleriyle sınırlı olduğu hükmüne de yer verilmektedir (Akşam Gazetesi, 14 Kasım 1945:3; Durdu, 2017: 797).

İDT, “*sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kanunla kurulan kamu iktisadi teşebbüsü*” olarak ifade edilmektedir. Kamu iktisadi kuruluşu: “*sermayesinin tamamı devlete ait olan ve tekel niteliğindeki mallar ile temel mal ve hizmet üretmek ve pazarlamak üzere kanunla kurulan, kamu hizmeti niteliği ağır basan kamu iktisadi teşebbüsleridir*” (Resmî Gazete 18199 (22 Ekim 1983), Kanun No: 2929). Bu tanımlamalarda İDT ile KİT kavramının aynı anlamda kullanıldığı görölmektedir. İDT, kapitalist sistem içerisinde devletlerin toplumsal sorumluluğunu yerine getirmek ve toplum adına ihtiyaç duyulan yatırımları yapabilmek için gerekli bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Kuruluşun esasında ise devletin, mal ve hizmet arzını sağlamak üzere gündeme aldığı bir uygulamadır (Eren ve Şimşek, 2022: 341). Genel olarak değerlendirildiğinde ise İDT, 20. yüzyılın özellikle ilk yarısında ortaya çıkan mali sorunları aşma aracı olarak hayata geçirilmiş kurumlardır.

İDT küresel dünyada olduğu gibi Türkiye’de de toplumsal ve ekonomik ihtiyaçlarla kurulmuş ve genel ekonomi içindeki önem ve ağırlığını aynı nedenlere dayalı olarak sürdürmüştür (1975 Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı, 1975:15-16). Siyasi ve ekonomik yönetim sistemi ne olursa olsun, her ölkede az veya çok sayıda bulunan bu kuruluşlar Türkiye’de esas itibariyle iktisadi alanda

ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (1990 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, 1992: 2). Türkiye’de İDT’lerin kuruluşu Osmanlı Devleti’ne dayanmaktadır (Arslantürk, 2022: 94). 19. yüzyılda yünlü dokumada Feshane Fabrikası ve İzmit Fabrikası, deri sanayiinde Beykoz Teçhizatı Askeri Fabrikası, pamuklu dokumada Zeytinburnu Fabrikası, denizyolu işletmeciliğinde Fevaidi Osmaniye, kadife ve ipekli dokumada Hereke Fabrikası bahse konu olan kuruluşlardan birkaçıdır (Sağlam, 1967: 6-7). Bununla birlikte İDT’lerin yaygınlaşması Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir (Özmen, 1967: 128-130). İDT’lerin kurulması özellikle 1930’lu yıllardan itibaren hızlanmıştır (Kepenek, 1993: 18-19). Şöyle ki devlet tarafından yönetilen teşebbüslerin endüstriyel kuruluşları içerisindeki payı 1932 yılında %2,1 iken bu oran 1940 yılında %10’a ulaşmıştır (Kuntbay, 1981: 16).

1930’lu yıllarda meydana gelen dış ve iç gelişmeler devlet eliyle kalkınmanın gerekliliğini gündeme getirmiştir. Dış gelişmelerin başında 1929 Dünya Ekonomik Buhranı gelmektedir (Acar, 1989: 3). İç gelişmeler ise şu şekilde özetlenebilir: ekonomik buhranın derinleşmesiyle birlikte halkın kamu yöneticilerine olan güvenin azalması ve bu durumun iktidarı olumsuz etkilemesi; yeni kurulan siyasi rejim yönetiminin günün koşullarına uygun olan ve modern diye tabir edilen sanayii sistemini dizayn etmek istemesi ve özel teşebbüsün bunu gerçekleştirecek alt yapıya sahip olamaması; yerli üreticilerin kriz ortamında kendisine sunulan imkânlar ile tüketiciden alışılmışın dışında kâr etme düşüncesi ve kısa sürede daha fazla kazanç getiren alanlara yönelmesidir (Baklacioğlu, 1976: 3-10, Köseoğlu, 2005: 5). Devletin ekonomiye müdahalesinin bir diğer sebebi ise yüksek koruma sonucu oluşan rantın denetim altına alınmasını sağlamaktır (Akalın, 1981: 336). Böylece iç ve dış faktörlerin etkisiyle İDT, devletin ulusal ekonomide etkin bir rol ile ekonomiye yön vererek halkın refah seviyesinin artırılması düşüncesiyle Devletçilik politikasının ürünleri olarak oluşturulmuştur (Ulus Gazetesi, 19 Kasım 1946: 5).

İDT’lerin kuruluşunda başta ekonomik olmak üzere siyasal, askeri, toplumsal, kültürel, doğal kaynakları rasyonel kullanmak, özellikle ekonomik alanda gelişimi başlatmak/hızlandırmak, her alanda teknolojik gelişme sağlamak gibi sebepler etkili olmuştur (Aysan ve Özmen, 1981: 14-15). Bunun yanı sıra stratejik amaç kapsamında İDT aracılığıyla çeşitli mal ve hizmetler üretilerek devletlerin ekonomik bağımsızlığına katkı sağlaması düşüncesi de bu yapıların kurulmasında etkili olmuştur (Sağlam, 1980: 1-2). İdeolojik amaç çerçevesinde devletler, yönetim sistemlerini ve ideolojik düşünce yapılarını desteklemek amacıyla mal ve hizmet üretimi yapabilmektedir (Vural ve Teyyare, 2011: 73). Ancak özellikle Türkiye gibi gelişme aşamasında olan ülkelerde ise sermaye birikiminin yetersiz olması sebebiyle var olan kaynakları etkili kullanmak amacıyla devlet bu rolü üstlenmiştir (Dura, 2006: 25).

Karma ekonomi modelinde bu kurumlar dönemin şartları gereği genişleyen bir devlet sermayesi hareketini oluşturmuşlardır (Ceylan ve Vergiliel, 1989: 1-5). Bu hareket millî ekonomide özel sermayenin ve özel teşebbüsün yetersizliğinden doğan boşluğu telafi etmek ve bireyin yapamadığını devlet eliyle yaparak Türkiye ekonomisini millî refahın ve millî güvenliğin ihtiyaçlarını hızlı bir şekilde karşılamak için oluşturulmuştur (Tan Gazetesi, 11 Mayıs 1938: 10). Ayrıca İDT millî ekonominin hızlı bir şekilde gelişmesi için ihtiyaç duyulan ve özel teşebbüsün, bütün teşvik araçlarına rağmen giremediği zor gelişen ve dar boğazlar yaratan alanlara müessir bir teşebbüs olarak girmiştir (BCA, 30-1-0-0/16-90-2).

Türkiye’de kalkınmanın sağlanmasında özel teşebbüsün lokomotif olması ile devletin özel sektöre destek verme düşüncesi yaygın olarak benimsenmiştir. Bu düşüncenin Cumhuriyet döneminde uygulamaya dönüşmesi ise 1930’lu yılların başına kadar gitmektedir. Ancak müteşebbisin yeterli mali kaynaklara sahip olamaması, alt yapı sorunları, kalifiyeli personelin yetersizliği ve Dünya’yı saran 1929 ekonomik buhranının etkileri gibi nedenler uygulanan ekonomik politikadan arzulanan olumlu sonuçların alınmasını engellemiştir. Bu durum, uzun süren savaştan yorgun düşen halkta bitkinliğin ve yakınmaların artmasına sebep olmuştur. Tüm bu gelişmeler yeni bir ekonomik modelin uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu modelin esası ise devletin kuracağı teşebbüsler aracılığıyla ekonomide daha aktif rol almasından geçmektedir. Böylece İDT’lerin kuruluş sebepleri için zemin oluşmuştur (1992 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, 1994: 6). Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle Etibank, Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Ziraat Bankası, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ile Zirai Donatım Kurumu 1938 yılında İDT olarak kabul edilmiştir (Akşam Gazetesi, 19 Kasım 1946: 2).

Devletçilik politikasının ilk dönemleri olan 1930-1940 yılları arasında İDT uygulamasının hayata geçirilmesiyle birlikte Türkiye ekonomisi parlak bir dönem yaşamıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra İDT aracılığıyla ekonomideki durgunluk aşılımaya çalışılmış, ancak tam anlamıyla bu anlayışta hedefe ulaşılamamıştır. 1940-1945 yılları arasında ise bir önceki dönemde yaşanan hareketlilik yerini durağanlığa bırakmıştır. Bu dönem millî gelir artış oranının düşüş yaşadığı ve yatırımların azaldığı bir zaman dilimidir. Bu durumun yaşanmasındaki en önemli sebep ise İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomi üzerindeki etkileridir (Kılıçbay, 1994:101). Bununla birlikte ekonomik göstergelerin ve izlenen iktisat politikalarının şekillendirdiği 1930-1950 yılları arasında İDT'ler Türkiye ekonomisinde önemli yere sahiptir. Bu dönemde İDT'lerin temel görevleri, ana sanayi kuruluşlarının kurulması, sermaye birikiminin oluşturulması ve yeni teknolojilerin geliştirilmesi olarak belirlenmiştir (Baran, 1990: 20).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte küresel dünyada yeni politikalar hayata geçirilmeye başlanmıştır. Türkiye'de de 1945'ten sonra izlenen iktisadi politikada Devletçilik eğilimi yavaş yavaş gerilemeye ve hükümette devletin İDT alanındaki faaliyetlerini daraltmaya başlamıştır. Bu durumu desteklemek gerekirse; önceden büyük kaynaklarla kurulan ve her geçen gün büyük mağazalar haline alan Yerli Mallar Pazarları mağazaları kapatılmaya, Sümerbank'ın faaliyetleri sınırlandırılmaya başlanmıştır. Şöyle ki hükümet 1950 seçimleri öncesinde Devletçiliğin önemi kalmadığından söz etmeye başlamıştır (Özdemir, 1994: 31). Bu bilgiler çerçevesinde konunun sınırlılığı belirlenmiş ve bu yönde bir yol haritası çizilmiştir. Özellikle 1940-1945 yılları arasının tercih edilmesi ise İkinci Dünya Savaşı yılları gibi bir zor dönemde İDT'lerin etkinliğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

3. İKTİSADİ DEVLET TEŞEKKÜLLERİNİN FAALİYETLERİ (1940-1945)

İDT'lerin müşterek vasfı, bunların birçok işletmeleri bünyelerinde toplaması, başka bir ifade ile teşekküllerden her birinin birçok şubelerinin veya müstakil tüzel kişiliğe sahip işletmelerin bir araya toplanması ve bu toplanmanın belirli bir işletme grubuna ait olmayıp bankacılık, madencilik, sanayii, zirai üretim ve toprak mahsullerinin satış ve dağıtımını gibi geniş iktisadi faaliyet sahalarına sahip olmasından ileri gelmektedir (BCA, 37-10-0-0/12-0-0). Öte yandan İDT'lerden bazıları kömür, demir, bakır, kükürt, kâğıt, afyon, şeker gibi muhtelif alanlarda da fiili olarak faaliyet göstermektedir (BCA, 37-10-0-0/13-0-0). Bu bakımdan İDT'lerden her birinin büyük işletme vasfına haiz olduğunu ve bu teşekküllerin ülke ekonomisi açısından birçok faydayı da beraberinde getirdiğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Bahse konu olan bu kurumların mahiyetlerinden ve kanunda belirlenen idare sisteminden doğan iş programları esasına istinaden uzaktan idare ve kontrol vazifesini yerine getirmelerini temin edecek şekilde teşkilatlanmaları ve bir taraftan kurulacak yeni işletmelere ait inceleme ve hazırlıklar öte yandan da mevcut işletmelerin genel ve ortak konuları ile işletmeler faaliyetini iş programları aracılığı ile tanzim, takip ve kontrol etmeleri gereklidir (BCA, 37-10-0-0/13-0-0). Bu gereklilikten dolayı Umumi Murakabe Heyeti adında YDK oluşturulmuştur. YDK aracılığıyla kamu adına faaliyet gösteren İDT denetlenmiş ve böylece kaynakların doğru yönde kullanılmasına katkıda bulunulmuştur. Bu başlık altında İDT faaliyetleri arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır. Böylece bu kurumların Türkiye açısından önemi ortaya konulacaktır. İlk olarak bu kurumların satın alım faaliyetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1940-1945 Yılları Arası İDT Alım Faaliyetleri (Lira).

İDT	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Toplam
Sümerbank Fabrikaları	27.318.000	40.010.147	85.818.314	237.495.869	327.547.199	331.170.212	1.049.358.000
Etibank Fabrikaları	13.341.000	16.472.123	28.151.211	57.495.431	68.225.511	63.596.477	247.280.000
Ziraat İşletmeleri Kurumu	445.000	1.020.229	2.923.557	4.940.110	5.944.335	6.603.483	21.875.000
Toprak Mahsulleri Ofisi	12.835.000	60.708.473	201.244.568	136.917.067	338.493.537	141.548.103	891.745.000
Malatya Bez	3.381.000	3.754.111	5.182.153	6.709.198	11.264.333	13.279.393	43.569.000

Fabrikası							
Şeker Fabrikaları Müessesesi	7.921.000	9.709.123	26.048.329	41.721.527	38.564.487	38.436.485	162.399.000
Ziraat Bankası Pamuk Müessesesi	193.000	475.247	1.028.534	1.137.591	680.353	125.650	3.638.000
Yerli Ürünler Fabrikası	2.676.000	4.895.183	4.982.186	718.27	3.833.143	5.193.194	22.297.000
Toplam	68.110.000	137.043.201	355.376.522	487.132.715	794.550.167	599.950.881	2.442.161.000

Kaynak: BCA, 37-10-0/13-0-0

İDT topluluğunun 6 yıllık satın alımları verilerden de anlaşılacağı üzere önemli bir yere sahiptir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü bu yıllarda İDT ülke ekonomisi açısından önemli faaliyetleri üstlendiği görülmektedir. Bundan dolayı savaş yıllarında bile İDT kendilerine verilen görevleri yerine getirmiş ve deyim yerinde ise ekonomik anlamda Türkiye'nin lokomotifini olmuşlardır. Özellikle gıda dışı alanlarda düzenli olarak bir artış kaydedilmiş ve dokuma alanında istikrar sağlanmıştır. Böylece halkın temel ihtiyaçlara ulaşmasına katkı sağlanmıştır.

Tablo 2: 1940-1945 Yılları Arası İDT Tarafından Alım Yapılan Ürünler

Ürün	Ölçü	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Toplam
Pamuk	Ton	17.926	17.179	18.861	18.489	17.665	45.458	135.578
Yapak	Ton	6.714	5.402	6.034	8.000	8.000	5.700	39.850
Kömür	Ton	326.622	243.174	404.868	454.310	489.385	543.465	2.461.824
Demir Cevheri	Ton	87.021	67.348	92.000	94.000	109.940	99.343	549.652
Selüloz	Ton	3.740	5.035	764	5.877	2.979	8.256	26.651
Deri	Ton	2.767	2.379	5.079	3.233	2.773	3.475	19.706
Odun	M ³	14.660	218	15.122	15.863	31.145	49.233	106.241
Direk	M ³	---	121.867	183.669	161.312	230.378	147.855	844.981
Hububat ve Bakliyat	Ton	203.398	725.326	816.505	798.239	1.429.268	604.977	4.577.713
Afyon	Ton	234	189	185	133	123	116	980
Pancar	Ton	550.422	556.190	376.386	604.832	561.931	552.431	3.202.192

Kaynak: BCA, 37-10-0/13-0-0

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde 1940-1945 yılları arasında en fazla dalgalanmanın hububat ve bakliyat mamulleri alımlarında yaşandığı görülmektedir. Bu durumun gerçekleşmesindeki en önemli sebep ise bahse konu olan dönemde yaşanan dünya savaşıdır. Bununla birlikte harp yılları içinde zor şartlara rağmen birçok yeni üretim tesisleri kuran ve mevcutları ilavelerle genişleterek imalat kapasitelerini artıran Sümerbank, bu yönde önemli başarılarla imza atarak ülke ekonomisine önemli düzeyde katkıda bulunmuştur. Birçok alanda özellikle 1945 yılında alımların artmasındaki en önemli sebep ise savaşın sona ermesiyle birlikte uluslararası ticaretin açılmasından ileri gelmektedir.

Tablo 3: 1945 Yılı İtibariyle Hammadde, Yarı Mamul ve Mamullerde Teşekküllerin Payı (Lira)

Teşekkül	Hammadde/ Malzeme	%	Yarı Mamul	%	Mamul	%	Toplam	%
Sümerbank	89.593.000	53,36	18.237.000	85,54	67.854.000	20,19	175.684.000	33,45
Etibank	40.548.000	24,15	660.000	3,09	17.885.000	5,32	59.093.000	11,24
Ziraat Bankası	596.000	0,36	6.000	0,03	6.126.000	1,82	6.728.000	1,28
TMO	4.091.000	2,44	---	---	154.335.000	45,91	158.000	30,15
D.Z.İ.	1.370.000	0,82	---	---	2.597.000	0,77	3.967.000	0,76
Şeker Fabrikaları	25.333.000	15,09	1.930.000	9,05	86.003.000	25,59	113.266.000	21,56
Malatya Bez Fabrikası	6.334.000	3,77	488.000	2,29	1.350.000	0,40	8.172.000	1,56
Yerli Malları Fabrikası	21.000	0,01	---	---	---	---	21.000	---
Toplam	167.886.000	100	21.321.000	100	336.150.000	100	525.357.000	100

Kaynak: BCA, 37-10-0/13-0-0

İDT içinde Sümerbank en büyük faaliyet hacmine sahiptir. Bahse konu olan dönemde ağır sanayi ikinci planda yer alırken özellikle dokuma sanayi ilk sırada yer almaktadır. Bu durumun meydana gelmesinde Türkiye'nin coğrafî konumundan kaynaklanan iklim şartları, sanayi alt yapısı, dönemin koşulları, nitelikli iş gücü gibi etkenler önemli yere sahiptir. Özellikle savaş döneminde

Sümerbank'ın ordunun ihtiyaçlarını karşılaması gibi temel gereksinimler bu durumun gerçekleşmesinde önemli paya sahiptir. Türkiye, her ne kadar savaşa doğrudan dahil olmasa bile savaşın etkisi bu tablonun oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

Tablo 4: 1940-1945 Yılları Arası İDT Üretim Faaliyetleri

Ürün Çeşidi	Ölçü	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Toplam
Maden Kömürü	Ton	3.019	3.020	2.520	3.162	3.554	3.719	18.984
Linyit	Ton	149	177	266	420	595	589	2.196
şeker	Ton	89	87	57	86	90	90	499
Pamuk İpliği	Kg.	13.156	12.547	12.303	13.116	14.177	15.434	80.783
Yün İpliği	Kg.	3.773	3.798	3.626	3.474	3.450	3.755	21.876
Pamuklu Dokuma	m.	53.514	53.753	53.530	56.952	68.411	73.095	359.255
Yünlü Dokuma	m.	3.470	3.414	3.473	3.424	4.242	5.045	23.068
Kâğıt	Ton	10	10	10	12	13	16	71
Ham Demir	Ton	81	86	65	55	70	70	427
elik	Ton	37	33	50	43	61	63	287
28'lik Sac Üretimi	Ton	12	39	33	41	51	51	227
Boru	Ton	3	5	5	6	8	4	31
Kükürt (Bağ ve Saf)	Ton	3	2	2	3	3	4	17
Krom Cevheri	Ton	92	64	51	80	95	83	465
Bakır (Blister ve Rafine)	Ton	9	10	8	10	11	10	58

Kaynak: BCA, 37-10-0-0/13-0-0

Verilerden anlaşılacağı üzere savaş yıllarının ağır şartlarına rağmen, altı senelik süre zarfında yün ipliği ve şeker üretiminde fazla değişkenlik olmazken, kükürt üretimi %10, bakır %12, pamuk ipliği %17, kömür %23, pamuklu dokuma %37, yünlü dokuma %45, boru %56, kâğıt %65, elik %70, linyit %294, 28'lik sac üretimi %312 oranında artmıştır. Ham demir üretimi 1943 yılında %32 oranında düşmüş ve sonraki yıllarda ise tekrar yükselişe geçmiştir. 1945 yılında ulaşılan seviye 1940 yılı üretiminin %86 oranına tekabül etmektedir. Krom üretiminin %10 oranında düşmesi ise üretimin satış ve nakil imkânlarına göre ayarlanamamasından kaynaklanmaktadır.

İDT'lerin 1940-1945 yılları arasında 6 senelik üretim tutarları ise kıymet bakımından sırasıyla şöyledir: 1940 yılında 85.202.000, 1941 yılında 115.892.000, 1942 yılında 171.268.000, 1943 yılında 275.789.000, 1944 yılında 335.242.000, 1945 yılında ise 360.443.000 lira olarak gerçekleşmiştir. Üretim tutarları her geçen yıl düzenli olarak gelişme kaydetmiştir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın baskısı altında geçen 1940-1945 yıllarının bütün güçlüklerle rağmen Türkiye'de üretim gücünün önemli denebilecek bir oranda arttığına kanıt olarak gösterilebilir. Yıllık üretim değerini hem imalât miktarı hem de maliyetler doğrudan etkilediği için üretim oranı farklılık göstermektedir. Bundan dolayı üretim miktarlarında meydana gelen artış ve azalışlar, maliyetlerde lehe ve aleyhe sebep olan değişikliklerden ötürü üretim miktarındaki artış ve azalışlara paralel olarak gelişmemiştir. Diğer taraftan ülke ekonomisi bütün alanlarda toplu olarak ele alınarak tarım, sanayi, maden, enerji ve ulaştırma konularını kapsayan genel bir iktisadi planının hazırlanması ülke ekonomisi için faydalı görülmektedir (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

Tablo 5: 1940-1945 Yılları Arası İDT Üretim Değerleri (Lira)

Ürün Çeşidi	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Toplam
Maden Kömürü	5.984.000	19.147.000	24.197.000	41.074.000	51.854.000	63.085.000	205.341.000
Linyit	811.000	1.043.000	1.974.000	5.115.000	7.689.000	7.290.000	23.922.000
şeker	16.177.000	19.000.000	34.639.000	67.364.000	67.847.000	60.867.000	265.894.000
Pamuk İpliği	9.735.000	11.635.000	15.400.000	20.535.000	28.185.000	32.961.000	118.451.000
Yün İpliği	8.114.000	8.826.000	11.569.000	16.872.000	19.061.000	20.215.000	84.657.000
Pamuklu Dokuma	11.869.000	14.565.000	20.701.000	31.569.000	42.875.000	41.248.000	162.827.000
Yünlü Dokuma	6.508.000	7.425.000	9.659.000	18.281.000	17.740.000	27.154.000	86.767.000
Kâğıt	2.077.000	2.455.000	3.072.000	4.890.000	8.112.000	11.002.000	31.608.000
Ham Demir	3.627.000	4.278.000	4.950.000	6.545.000	7.940.000	7.709.000	35.049.000
elik	2.512.000	2.708.000	5.667.000	6.587.000	8.938.000	10.004.000	36.416.000
28'lik Sac Üretimi	1.638.000	4.532.000	6.653.000	10.017.000	11.915.000	12.252.000	47.007.000
Boru	570.000	896.000	1.001.000	1.713.000	2.366.000	1.704.000	8.250.000
Kükürt	223.000	299.000	459.000	880.000	961.000	957.000	3.779.000
Krom	902.000	653.000	792.000	1.403.000	2.237.000	1.613.000	7.600.000

Bakır	2.908.000	2.840.000	3.008.000	4.382.000	5.573.000	4.623.000	23.334.000
Muhtelif Ürün	11.547.000	15.590.000	27.527.000	38.561.000	51.949.000	60.811.000	205.985.000
Toplam	85.202.000	115.892.000	171.268.000	275.788.000	335.242.000	363.495.000	1.346.977.000

Kaynak: BCA, 37-10-0-0/13-0-0

Üretim kıymetlerinin önem itibari ile maden kömürü, şeker, pamuklu dokuma, pamuk ipliği, yünlü dokuma, yün ipliği gibi temel ihtiyaçlar oluşturmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere üretim kıymetlerinin seyri, miktarlara ve maliyetlere bağlı olduğu ve miktarlar artmadığı için üretim miktarlarındaki önemli artış kaydedilememiştir. Bunun en önemli sebebi ise fiyat artışından kaynaklanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte uluslararası ticaretin yeniden hareketlenmesi rekabetin artışına sebep olduğu için fiyatlar değişkenlik göstermiştir. Bu durum Türkiye ekonomisine katkı sağlamıştır (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

YDK denetçileri, harp ekonomisinden sulh ekonomisine geçilen bu dönemde devlet sanayi ve maden işletmeleri üretimlerinin kalitesine önem verilmesine dikkat çekmiştir (BCA, 30-1-0-0/11-67-4). Şöyle ki harp ekonomisinin baskın olduğu 1940-1945 yılları arasında kısmen tesisatı yıpranmış bulunanlardan bir takım ham ve yardımcı maddeler ile işletme malzemesinin tedarikinde maruz kalınan zorluklardan ve özellikle birçok maddelere olan ihtiyaç oranında her şeyden önce üretim hacminin yüksek tutulmasından, kısmen de piyasanın kalite düşüklüğüne bakmadan her türlü mamulâtı büyük bir istekle karşılamaından doğan kayıtsızlıktan dolayı mamullerin kalitesine gerekli önem verilmemiştir. Bununla birlikte İDT tarafından imal edilen ürünlerden yüksek kaliteye sahip olanlar, kullanma zamanlarıyla eş değerdir. Bundan dolayı düşük kaliteli ürünlerin daha kısa ömürlü olduğuna dikkat çekilerek kalitenin önemi üzerinde durulmaktadır (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

Tablo 6: 1940-1945 Yılları Arasında İDT Sermaye Tahsisi ve Plasman Faaliyetleri (000. TL)

Yıllar	Müesseseler	Murakabeli İştirakler	Teşebbüsler	Bitmemiş Tesisler	İç Plasman Toplamı	Dış Finansman	Genel Toplam
1940 Yılı Sermaye Tahsisi=	87.665	23.353	218	---	111.237	6.519	117.756
Kredi =	17.569	12.198	14	14.681	44.462	132.156	176.618
Toplam=	105.234	35.551	232	14.681	155.699	138.675	294.374
1941 Yılı Sermaye Tahsisi=	87.017	22.735	218	---	109.970	7.242	117.212
Kredi=	33.843	12.627	---	22.819	69.290	181.681	251.971
Toplam=	120.860	35.362	218	22.819	179.260	189.923	369.183
1942 Yılı Sermaye Tahsisi=	90.042	22.624	111	---	112.778	6.653	119.431
Kredi=	65.720	9.852	---	26.384	101.955	256.826	358.782
Toplam=	155.762	32.476	111	26.384	214.733	263.479	478.213
1943 Yılı Sermaye Tahsisi=	103.730	22.839	111	---	126.680	6.671	133.351
Kredi=	100.787	12.564	---	27.300	135.172	299.903	435.075
Toplam=	204.517	36.594	111	27.300	261.852	306.574	568.426
1944 Yılı Sermaye Tahsisi=	150.355	24.030	100	---	174.485	7.887	182.372
Kredi=	87.677	12.564	59	19.713	119.913	320.407	440.320
Toplam=	237.932	36.594	159	19.713	294.398	328.294	622.692
1945 Yılı Sermaye Tahsisi=	164.550	18.470	200	---	183.220	7.433	190.653
Kredi=	110.299	18.311	64	11.355	140.030	339.749	479.770
Toplam=	274.849	36.781	264	11.355	323.250	347.173	670.423

Kaynak: BCA, 37-10-0-0/13-0-0

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde iç finansmanların 1940 yılı genel toplamı içinde %52,90 olan hissesi 1944 yılında %44,91'e düşmüş ve takip eden yıllarda düzenli olarak artarak 1945 yılı sonunda %48,22'ye ulaşmıştır. Sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanların 1940 yılı genel toplamı içinde %40 olan hissesi 1943 yılı sonuna kadar düzenli olarak düşüş kaydederek %23,46'ya düşmüştür. Bundan sonraki süreçte ise tekrardan yükselişe geçmiş ve 1945 yılı sonunda %28,44'a ulaşmıştır. Sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanların 1940 yılı iç finansmanları toplamı içindeki %71,44 oranı düzenli olarak düşmüş ve 1945 yılı sonunda %56,68'e inmiştir. Buna nazaran İDT iç finansmana uygun olan kaynaklarının diğer kaynaklardan daha düşük bir hızda arttığı görülmektedir. Öte yandan sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanların düzenli olarak düşmesi de esas itibariyle büyük kısmının kredi yoluyla yapılan Ziraat Bankası finansmanlarının her yıl artmasından ileri

gelmektedir. Sonuç olarak i finansmanlar toplamından sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanlar hissesinin düşme sebebi mütedavil kıymetler finansmanı için artmış bulunan ihtiyaçların kendi kaynaklarından karşılanamamasına ve bundan dolayı bu ihtiyaçların daha ziyade yabancı kaynaklardan tedarik olunan tutarın kredi yoluyla teşekküllere bağlı müesseselere aktarılmasından ileri gelmektedir (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

Tablo 7: 1945 Yılı İDT Finansman Toplamı, Sermaye Tahsisi ve Kredileri

İDT	Sermaye Tahsisi	Kredi	Toplam
Sümerbank	126.416.000	52.007.000	178.423.000
Etibank	46.500.000	67.852.000	114.352.000
T.C. Ziraat Bankası	9.701.000	17.840.000	27.541.000
Toprak Mahsulleri Ofisi	53.000	---	53.000
Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu	550.000	2.331.000	2.881.000
Genel Toplam	183.220.000	140.030.000	323.250.000

Kaynak: BCA, 37-10-0-0/13-0-0

İ finansmanların tamamına yakını üretim grubunda olan İDT'ye aittir. 1945 yılı sonunda sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanlardan 183 milyon liralık tutardan %68,99 oran ile Sümerbank, %25,37 oran ile de Etibank hisse almaktadır. Buna karşılık kredi yoluyla yapılan finansmanlara ait 140 milyon lirada %48,45 oranında Etibank hissesi bulunurken, %37,15 oranında ise Sümerbank hissesi bulunmaktadır. Etibank ve Sümerbank hisselerinin finansman türüne göre farklılık göstermesinde; teşekküllere ait öz kaynaklar toplamını oluşturan 491 milyon lira içerisinde Sümerbank'ın %42,48 hissesine karşılık Etibank'ın %17,07 oran ile iştirak etmesi etkili olmuştur (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

Harp yıllarının sebep olduğu imkânlarla sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanların %85'i müesseselere tahsis edilmiştir. Böylece 1940 yılında müesseselere sermaye tahsis ve kredi yoluyla temin olunan 105 milyon liraya karşılık 1945 yılı sonunda 275 milyon lira yatırılmıştır. Sermaye tahsisi yoluyla yapılan finansmanlarda 1940 yılı iç finansman toplamı içinde %83,30 tutan hisse 1945 yılına kadar sürekli olarak düşüş kaydetmiş ve 1945 yılı sonunda %59,87'ye inmiştir (BCA, 37-10-0-0/13-0-0).

Tablo 8: 1940-1945 Yılları Arası İDT Satış Tutarı (000 TL)

İDT	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Genel Toplam
Sümerbank	59.640	103.285	151.091	297.453	435.324	482.411	1.529.204
Etibank	13.923	24.863	39.119	71.147	74.224	72.369	295.645
Devlet Ziraat İşletmeleri	1.009	1.168	2.986	3.545	2.663	7.598	18.969
Toprak Mahsulleri Ofisi	24.531	74.499	135.568	261.043	318.286	397.169	1.211.096
Malatya Bez Fabrikası	6.349	7.778	12.074	19.719	29.620	27.354	102.894
Şeker Fabrikaları	30.769	42.745	63.521	76.078	123.958	126.538	463.609
Ziraat Bankası Pamuk Müessesesi	122	242	810	829	2.474	1.497	5.974
Yerli Mallar Müessesesi	2.184	8.791	2.781	10.604	---	6.411	27.990
Genel Toplam	138.527	263.371	407.950	740.418	986.549	1.121.347	3.658.162

Kaynak: BCA, 37-10-0-0/13-0-0

Açıkça görüleceği üzere İkinci Dünya Savaşı'nın seyri Türkiye'deki faaliyetleri doğrudan etkilemiştir. Savaş yıllarının sonlarına doğru İDT faaliyetlerinde bariz bir iyileşme söz konusudur. Savaşın başlangıcı ile bitiş yılları arasında Türkiye'deki İDT faaliyetlerinde yaklaşık olarak %90 oranında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu şekilde umumi faaliyetlerin korunması açısından önemli faydalar sağlandığı görülmektedir. Harp ekonomisinden barış ekonomisine geçilirken faaliyetlerde önemli iyileşmeler kaydedilmiştir.

Tablo 9: 1940-1945 Yılları Arası İDT Satış Faaliyetleri

Çeşit	Ölçü Birimi	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Maden Kömürü	Ton	1.875.511	1.766.895	1.622.328	1.863.735	2.079.471	2.593.735
Linyit	Ton	148.000	171.090	271.460	399.609	461.659	444.101
Pamuk İpliği	Ton	3.542	3.615	3.224	3.439	3.250	3.113
Yün İpliği	Ton	601	613	178	567	579	695
Kağıt	Ton	10.488	8.723	8.231	10.718	12.548	11.386

Ham Demir	Ton	87.293	66.027	93.453	97.602	107.722	101.567
Çelik	Ton	---	---	2.906	1.412	133	10
Hadde	Ton	6.928	26.765	20.089	36.968	38.710	48.736
Boru	Ton	1.195	3.152	4.083	4.084	3.918	3.570
Kükürt	Ton	4.969	3.931	4.596	2.903	4.632	3.690
Krom	Ton	90.865	63.972	58.605	12.603	106.716	40.140
Bakır	Ton	6.746	2.578	6.912	12.790	4.220	6.389
Şeker	Ton	91.139	98.558	62.054	39.977	73.519	85.415
Deri	Ton	298	39	74	167	338	462
Afyon	Ton	339	199	121	177	88	162
Hububat ve Bakliyat	Ton	354.309	738.446	642.504	883.743	1.103.368	1.333.683
Pamuklu Dokuma	Metre	54.982.000	53.782.000	58.495.000	51.943.000	68.341.000	80.728.485
Yünlü Dokuma	Metre	2.467.000	2.279.000	2.827.000	2.675.000	3.116.156	4.100.588
Yünlü Dokuma	Adet	424.192	244.656	192.001	367.117	149.091	244.365
Kundura	Çift	872.518	765.726	1.172.542	1.022.983	939.676	846.308

Kaynak: BCA, 37-10-0/13-0-0

İDT üretim faaliyetlerinden olan maden kömürü, şeker, hububat ve bakliyat, mensucat maddeleri satışlarında önemli oranda artış kaydedilirken buna karşılık çelik, krom, pamuk ipliği gibi maddelerin satışlarında azalma meydana gelmiştir. Ürün çeşitlerinin önemli bir kısmında üretim miktarları aynı doğrultuda devam ederken bazılarında ise çok fazla iniş-çıkış yaşanmıştır.

Tablo 10: 1940-1945 Yılları Arası İDT İşletme Faaliyetleri Neticesi (000 TL)

Faaliyetler	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Toplam
Satış Hasılatı	138.532	263.376	407.956	740.424	986.556	996.889	3.533.733
Satılan Ürünlerin Maliyeti	99.328	199.577	289.508	539.710	750.916	772.075	2.651.114
Satış Vergileri	21.854	35.981	67.690	91.468	143.600	131.911	492.504
Satış Masrafları	3.636	3.863	4.646	6.361	6.264	30.318	55.088
Toplam	124.828	239.421	361.844	637.539	900.780	934.304	3.198.706
Satış Neticesi	13.714	25.955	46.112	102.885	85.776	62.585	337.027
Ödenen Faizler	5.879	6.930	12.152	19.390	24.033	25.594	93.978
Muhtelif Zararlar	10.819	16.174	35.130	36.747	67.336	59.234	225.440
Toplam	16.918	23.104	47.282	56.137	91.369	84.828	319.418
Gayri Safi Kâr ve Zarar	-2.984	+2.851	-1.170	+46.748	-5.593	-22.243	17.609
Alınan Faizler	9.227	11.663	15.723	19.346	21.826	23.286	101.071
Muhtelif Kârlar	8.893	12.321	17.110	24.865	51.793	36.896	151.878
Toplam	18.120	23.984	32.833	44.211	73.619	60.182	252.949
İşletme Nihai Neticesi	15.136	26.835	31.663	90.959	68.026	37.939	270.558

Kaynak: BCA, 37-10-0/13-0-0

İDT faaliyetleri ve elde edilen neticeler değerlendirildiğinde 1940-1945 yılları arasında kayda değer ilerlemeler gerçekleşmiştir. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu verdiği demeçte İDT'lerin 1945 yılı sonunda fiilen kullandıkları sermayenin 15 milyar lirayı aştığını ve 1941 yılından 1945 yılı sonuna kadar olan faaliyetlerin Türkiye ekonomisi içinde önemli yere sahip olduğunu dile getirmiştir (Akşam Gazetesi, 19 Kasım 1946: 2). Özellikle savaş döneminin de sona ermesiyle birlikte bundan sonraki süreçte İDT faaliyetlerinde de önemli artışlar gerçekleşmiştir.

1945 yılında İDT topluluğunu oluşturan 9 teşekkül, 19 müessese, 15 teşebbüs, 450 şube ve büro, 49 kombina ve fabrika, 10 maden işletmesi bulunmaktadır. Bunlar 501 milyon lira değerinde alım yapmış, 363 milyon liralık üretim gerçekleştirmiş, 997 milyon liralık satış gerçekleştirmiş ve bu satışlardan 194 milyon lira gayri safi satış kârı elde etmiş, 23 milyon liralık faiz almış, 37 milyon liralık çeşitli gelir sağlamıştır. 255 milyon liralık gayri safi toplam kârdan 132 milyon liralık satış vergisi ve resimleri, 25 milyon liralık faiz ödemiş ve 53 milyon liralık çeşitli giderleri karşıladıktan sonra 19 milyon liralık tedbir mahiyetinde türlü giderlerini karşıladıktan sonra netice itibarıyla 25 milyon liralık safi kâr elde etmiştir (BCA, 37-10-0/13-0-0).

1940-1945 yılları arasındaki dönemde İDT olarak faaliyetlerde bulunan Sümerbank, Etibank ve Ziraat Bankası faaliyetleri hakkında öz bilgiler verilerek bu kurumların Türkiye açısından önemine değinmek konunun anlaşılması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Sümerbank mamulleri Maliye (Ekonomi) Bakanlığı tarafından 1945 yılı nüfus sayımı dikkate alınarak halkın ihtiyaçlarına

sunulmuştur. Tahsis edilen pamuklu dokuma miktarı üç aylık bir dönem için 110.118.000 metre olarak tespit edilmiştir. Bu ürünler valiler aracılığıyla toptan fiyatına halka ulaştırılmıştır. Yine 1945 yılında sunu ipek ihtiyacının da 900.000 kg olduğu tahmin edilmektedir. Bu ürünün de %35 oranında ki büyük kesimi Sümerbank tarafından karşılanmıştır (BCA, 37-10-0-0/46-0-0).

1940 yılında Türkiye'nin 1.000.000 askeri olmak üzere toplamda 7.000.000 ayakkabı ihtiyacı bulunmaktadır. Bunun 628.000 askeri olmak üzere 770.000 çift ayakkabı Sümerbank tarafından karşılanmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı kapsamında askerin bot ihtiyacı Sümerbank'tan temin edilmiştir. Yine bu dönemde ülke çimento ihtiyacının 450.000 ton olduğu tahmin edilmektedir. Bu ihtiyacın 121.000 tonu Sümerbank tarafından temin edilmiştir. Demir ve türevlerinde Türkiye'nin ihtiyacı yaklaşık olarak 331.000 tondur. Bunun yaklaşık %35 oranındaki 110.000 tonu adı geçen İDT tarafından karşılanmıştır. Yine yaklaşık 35.000 ton olarak tahmin edilen karton ihtiyacının yarıdan fazlası olan 18.600 tonu Sümerbank tarafından karşılanmıştır (BCA, 37-10-0-0/46-0-0). Bahse konu olan kurumlar ülkede sosyal anlamda da önemli görevleri yerine getirmiştir. şöyle ki Sümerbank 1940 yılında yaklaşık olarak 20.000 kişiyi istihdam etmiştir. Adı geçen banka 1944 yılında 2,4 milyar liralık kapsamlı iş hacmini 31.073 personel ile yürütmüştür (BCA, 37-10-0-0/31-0-0).

Bir diğer önemli İDT olan Etibank da Türkiye'nin sanayi alanında önemli bir lokomotifi olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'na, teknik ve mamul madde darlığına rağmen 1940 yılında belli başlı madenlerde üretim artmış hem nakil hem de dağıtım faaliyetlerinde gelişmeler kaydedilmiştir. şöyle ki 1940 yılı sonunda Türkiye'de üretilen 3.019.458 ton taşkömürünün %33,98'ini, 134.705 ton demir cevherinin tamamını, 219.575 ton linyit kömürünün %54,56'sını, 8.531 ton bakırın tamamını, 182.327 ton krom cevherinin %50'sini, 68.818 torba kükürdün 34.409 torbası Etibank tarafından temin edilmiştir. Sayısal verilerden de anlaşılacağı üzere başlıca madenlerin üretiminde Etibank ortalama olarak asgari %50 oranında önemli bir paya sahiptir. Bu duruma göre göre Etibank, Türkiye'de her türlü sinai faaliyetlerin temelini teşkil etmektedir (BCA, 37-10-0-0/9-0-0).

Etibank, kömür üretimini 10 yılda 2,3 milyon tondan 3,7 milyon tona, linyit üretimini 110 bin tondan 800 bin tona, blister bakır üretimini de 400 tondan 11 bin tona çıkartmıştır (Uçar, 2023: 81). 1945 yılında Etibank bünyesi altında 16 elektrik santrali faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine 1945 yılında 3.718.772 ton taş kömürünün tamamı, 146.716 ton krom cevherinin %57'si, 725.465 ton linyitin %81'i, 125.708 ton demir cevherinin tamamı, 4.154 ton kükürdün %91'i, 9.847 ton blister bakırın tamamı Etibank tarafından üretilmiştir. Toplamda 74.800.000 lira değerinde maden cevheri, yakıt maddesi ve mamul madde üretilmiştir (BCA, 37-10-0-0/37-0-0). Bu faaliyetler hem miktar hem de kıymet itibariyle Türkiye sanayisi için önemli bir yere sahiptir.

Özellikle tarım alanında Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ülke tarımın makineleşmesi açısından önemli faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Kurum 1945 yılında 7.288 adet döner kulaklı pulluk, 5.009 adet Ankara tipi pulluk, 2.525 adet iki bölmeli pulluk, 1.586 adet tek kollu pulluk, 50 adet orak makinesi, 20.600 adet uç demiri, 10 adet yem kırma makinesi, 3.031 adet kereste biçme makinesi, 2.316 adet römork, 869 adet kereste kurutma makinesi, 700 adet pulluk, 53 adet tınaz makinesi, dolaplı Rus sistemi orak makineleri imal edilmiştir. Bunlarla birlikte 104.174 adet ham parmak, 610 adet linyit köy ocağı, 15 adet kamyon karoseri, 4.389 adet bağlantı demiri, 204 adet poyra bıçağı, 96 adet masa, 100 adet işçi soyunma dolabı, 300 adet sandalye, 60 adet pencere, 100 adet koltuk üretilmiştir (BCA, 37-10-0-0/39-0-0).

Son olarak Ziraat Bankası hakkında da öz bilgiler verilmesi faydalı olacaktır. Ziraat Bankası zirai krediler sahasında, kooperatifçilik hareketlerinde ve bankacılık faaliyetlerinde Türkiye'nin genel iktisadi durumunda önemli bir konuma sahiptir. 1940 yılında Ziraat Bankası bankacılık faaliyetlerinde yaptığı 6,5 milyar lirayı aşan bir iş hacmiyle Türkiye'de faaliyet gösteren diğer bankalara kıyasla bu alanda ilk sırada yer almaktadır. Dönemin savaş ekonomisine rağmen faaliyetlerini artırma başarısı göstermiştir. şöyle ki 1939 yılında genel mevduatı 98 milyon lira iken 1940 yılında 116,7 milyon liraya ulaşmıştır. Sadece bu alanda yaşanan artış yaklaşık %20 gibi öneme sahiptir. Türkiye'de faaliyet gösteren yerli ve yabancı bankaların 1940 yılında mevduat toplamaları 335 milyon liradır (BCA, 37-10-0-0/10-0-0). Bu tutar dikkate alındığı takdirde Ziraat Bankası'nın ülke mevduatı için önemi kendiliğinden anlaşılacaktır. Çalışmada öncelikle bahse konu olan İDT'lerin ekonomik durumu

hakkında bilgi verilmektedir. Konunun kapsam ve sınırlılıklarından dolayı kurumların üretim faaliyetleri ikinci planda kalmaktadır.

4. SONUÇ

20. yüzyılın başlarında meydana gelen dünya savaşları, birçok ülkede siyasal ve toplumsal sonuçlarının yanı sıra çok önemli ekonomik sonuçlara da sebep olmuştur. Savaşın yol açtığı sonuçlar devletlerin bütçelerini altüst etmiş, ekonomilerini olumsuz etkilemiştir. Savaşların doğal sonucu olarak ülkeler yaralarını sarmak, mali ve ekonomik sorunlarını çözüme kavuşturmak, halkın refah seviyesini artırmak amacıyla ekonomiye sık sık müdahil olmak zorunda kalmışlardır. Ele alınan dönemde devletin ekonomiye en yoğun müdahalesi ise doğrudan işletmecilik faaliyetlerinde bulunmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Kamu yönetimlerinin neredeyse her alanda teşebbüsler aracılığıyla işletmecilik faaliyetlerini gerçekleştirmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu durum pek çok ülkede kamu sektörünün planlı ve sürekli bir şekilde genişlemesine katkı sağlamıştır. Türkiye’de, dünyadaki gelişmelere paralel olarak kamu sektörünün ekonomide aktif bir rol almasına yol açan bu gelişmelerin dışında kalamamıştır.

Türkiye’de devlet iktisadi sahada bir işletmeci rolüyle girişimde bulunmuştur. Bankacılık, sanayi ve ticaret alanlarında faaliyetleri yürütmek için kurulan İDT’lerin ülkeye önemli katkıları olmuştur. İDT genellikle ekonomik ve mali kaygılarla kurulmakla birlikte bazen de siyasal ve sosyal sebeplerin etkisiyle oluşturulmaktadırlar. Devletçilik politikasının bir gereği olarak kurulan bu yapılar, özel sektörün gelişmemesi ve yetersizliği karşısında devletin ekonomi alanında etkin bir rol alması sonucunda oluşturulmuştur. Stratejik, ekonomik, sosyal vb. nedenlerle oluşturulan İDT, kuruluş amaçlarına uygun faaliyetleri gerçekleştirmiş ve Türkiye ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. İDT’ler ekonomik ve toplumsal kalkınma ile birlikte gelişimin de öncüleri olmuşlardır. Bahse konu olan kuruluşlar her geçen gün zor şartlar altında faaliyet göstermişlerdir. Bununla birlikte dönemin ağır şartlarına rağmen oluşturduğu istihdam alanıyla sosyal bir görevi de yerine getiren İDT, başta Devletçilik olmak üzere Halkçılık ilkelerinin de etkin bir şekilde uygulanmasında önemli bir rol oynamışlardır.

İktisadi hayatın önemli bir parçası olan İDT’ler, kalkınma dönemindeki Türkiye ekonomisine olumlu ve yapıcı bir etki ile katkıda bulunarak özellikle kalkınmaya ve teknolojik ilerlemeye rehberlik etmişlerdir. İDT aracılığıyla devlet müdahalesinin sınırlarını ekonominin potansiyeline uygun kalkınma hedefleri, kamu yararı ve özel teşebbüsün yetenek ve ilgi derecesi belirlemiştir. Teşekküllerden her biri kendi alanlarında ortaya koydukları önemli örneklerle modern teknolojinin halka ulaşmasına aracı olmuşlardır. Bahse konu olan kurumlar halkın teknoloji bakımından donatılmasında, halkın üretimde kalite, miktar ve maliyet açısından elverişli seviyelere çıkmasına önemli ve faydalı tesirleri olmuştur. Böylece ülke ekonomisinde ekonomik ve sosyal kalkınmada önemli hizmetler gerçekleştirilmiştir.

Türkiye’de 1930’lu yıllardan itibaren iktisat politikaları temelde İDT üzerinden uygulamaya konulmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kurulan ve gerek sosyo-kültürel gerekse politik açıdan Türkiye için önemli çalışmaları olan İDT’lerin asıl tesiri ülke ekonomisi üzerinedir. Şöyle ki bu yapılar Türkiye’nin sanayileşmesi sürecinde sermaye birikimi sağlanması hususunda öncü kabul edilmektedir. İthalat ürünlerinin ülke içerisinde üretilmesi hem dış ticaret bilançosuna pozitif etki yaratmış hem de istihdama etkisinden dolayı ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Yine İDT’lerin bir diğer önemli özelliği ise teknoloji hamlesinin gerçekleştirilmesidir. Esasında İDT’ler, kapitalist piyasa ekonomisinin sebep olduğu olumsuzluklarda ülkenin sanayileşmesi açısından en önemli araç işlevini yerine getirmiştir. Sınırlı kaynakların kullanılmasında etkin bir rol olarak rasyonel uygulamalar hayata geçirilmiştir.

İDT’ler özellikle madencilik, demir-çelik, bankacılık, tarım, tekstil, ulaştırma ve haberleşme hizmetleri üretiminde tekel ya da hâkim konumunda olmuştur. Bu durum bahse konu olan alanların hızlı bir şekilde gelişmesine katkı sağlamıştır. Genel itibariyle İDT’lerin Türk ekonomisine katkılarını iki yönden ele almak mümkündür. Bunlardan ilki yukarıda da detaylı şekilde ele alınan sayısal boyutlarıdır. İkinci ise sayılarla ifade edilemeyen ve yarattıkları katma değer, istihdam, üretim, yatırım ve hazine faaliyetleri ile Türkiye ekonomisinde lokomotif güç olarak kalkınmanın temelini oluşturmuşlardır.

Bütün bunlarla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye her ne kadar savaşa dahil olmasa da yurt genelinde deyim yerinde ise yarı seferberlik ilan etmiş, nüfusunun en üretken kesimini silah altına almıştır. Böylece kamu kaynaklarının büyük bir dilimi savunma harcamalarına tahsis edilmiştir. Ordunun beslenmesi ve donatılmasının doğal sonucu olarak da ekonomiye büyük bir yük binmiştir. Savaş ortamında devletin giderleri artarken gelirlerinde de önemli bir düşük kaydedilmiştir. Bu durum doğal olarak kamu kaynaklı İDT'lerin üretimini de etkilemiştir. Dolayısıyla İDT'lerin 1940-1945 yılları arasında ki faaliyetlerinin artış hızında bir önceki döneme göre bir yavaşlama olmuştur.

Etik Beyan: *Bu çalışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.*

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used*

KAYNAKÇA

1- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

BCA, 490-1-0-0/1456-40-5

BCA, 490-1-0-0/226-894-1

BCA, 30-1-0-0/11-67-4

BCA 30-1-0-0/16-90-2

BCA, 30-18-1-2/84-85-15

BCA, 30-18-1-2/97-120-15

BCA, 30-18-1-2/102-47-13

BCA, 30-10-0-0/166-157-1

BCA, 30-18-1-2/83-37-11

BCA, 30-1-0-0/16-90-2

BCA, 37-10-0-0/9-0-0

BCA, 37-10-0-0/10-0-0

BCA, 37-10-0-0/12-0-0

BCA, 37-10-0-0/13-0-0

BCA, 37-10-0-0/31-0-0

BCA, 37-10-0-0/37-0-0

BCA, 37-10-0-0/46-0-0

2- Resmî ve Süreli Yayınlar (Gazeteler)

T.C. Resmî Gazete, 4 Temmuz 1938, S. 3950.

T.C. Resmî Gazete, 22 Ekim 1983, S. 18199.

(1931), "Üçüncü Sualimiz Devletçilik", *Son Posta Gazetesi*, 26 Ekim.

(1933), "Nasıl Devletçiyiz?", *Milliyet Gazetesi*, 9 Kasım.

(1938), "Devlet Sermayesinin Kontrolü", *Tan Gazetesi*, 11 Mayıs.

(1940), "Devlet Sanayi ve Maadin Teşekkülleri Kanunu Projesi", *Akşam Gazetesi*, 4 Şubat.

(1945), "İktisadi Devlet Teşekkülleri", *Akşam Gazetesi*, 14 Kasım.

(1946), "İktisadi Devlet Teşekkülleri", *Akşam Gazetesi*, 19 Kasım.

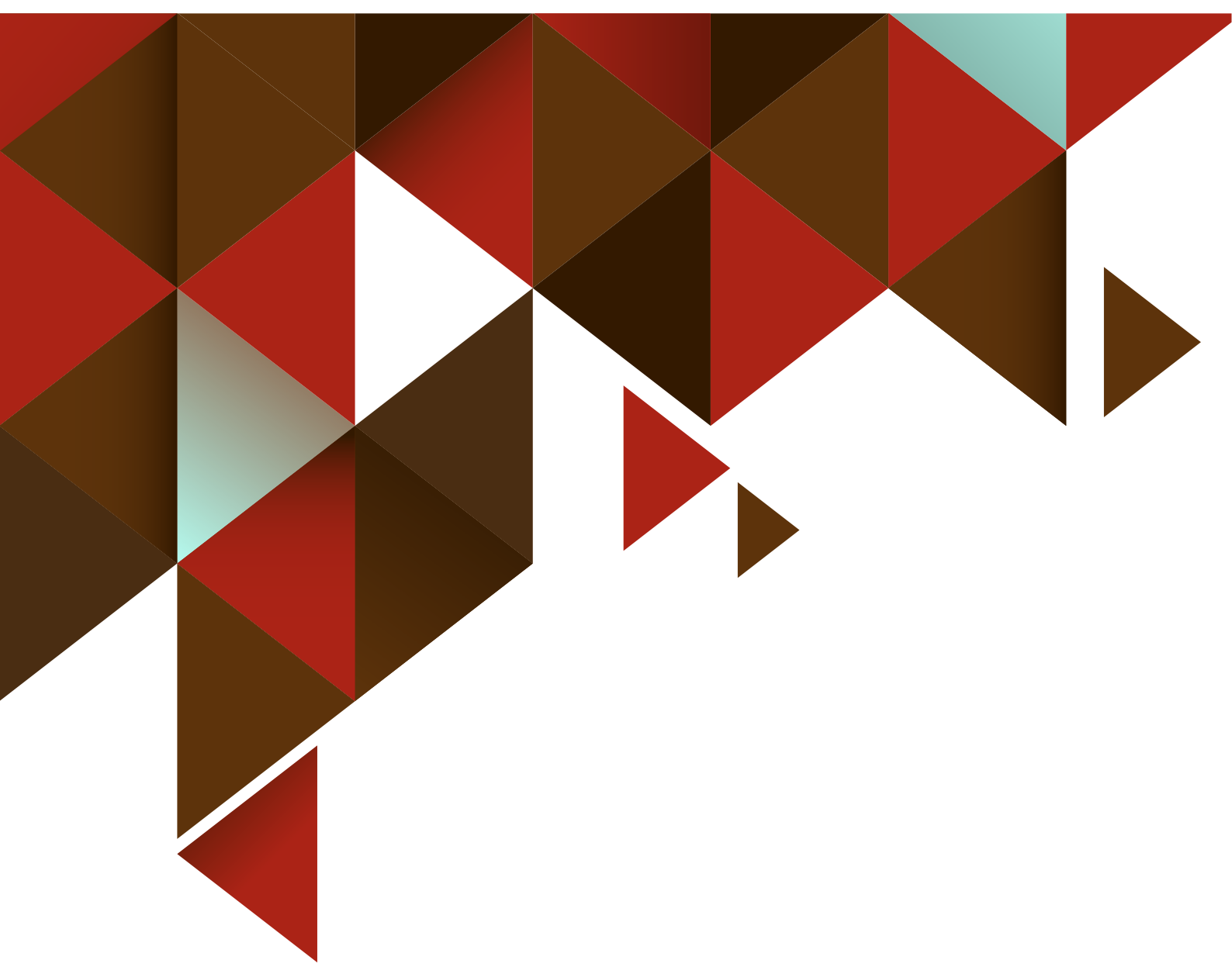
(1946), "Peker'in Önemli Bir Konuşması", *Ulus Gazetesi*, 19 Kasım.

(1947), “Devlet İktisadi Teşekkülleri”, *Akşam Gazetesi*, 16 Nisan.

3- Telif ve Tetkik Eserler

- Acar, N. (1989). *Üretim Planlaması Yöntem ve Uygulamaları*, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Ağaoğlu, A. (1933). *Devlet ve Fert*, Sanayiinefise Matbaası.
- Akalın, G. (1981). *KİT’lerde Etkinlik Sorunları*, Ankara Üniversitesi SBF Yayını.
- Akdoğan, A. (2009). *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi.
- Akgüç, Ö. (1991). *Ekonomide Gerçeği Arayış*, Bağlam Yayınları.
- Arslantürk, Y. (2022). “İDT ve KİK Statü Farklılıkları ve Statü Belirlemeye Yardımcı Bir Analiz: TMO Örneği”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 92-113. <https://doi.org/10.46849/guiibd.1165392>
- Aysan, M. & Özmen, S. (1981). *KİT Dünya’da ve Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Kardeşler Basımevi.
- Baklacıoğlu, S. (1976). *Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Baran, T. F. (1990). *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Reformu, Batı’da Kamu İktisadi Teşebbüsleri Uygulamaları ve İtalya Örneği, İnceleme ve Araştırmalar*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Kamu Finansman Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1992). *1990 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu*, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Yayınları.
- Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1994). *1992 Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu*, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Yayınları.
- Bengül, Nejat (1962). “İktisadi Devlet Teşekküller”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 17 (3), 15-25.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi.
- Buluş, A. (2015). *Türk İktisat Politikasının Tarihi Temelleri*, Çizgi Kitabevi.
- Ceylan, A. & Vergiliel, M. (1989). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme*, Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Demir, Ö. (2006). “İç Kontrol Kavram ve Modelleri”, Erkan Karaaslan (Ed.), *5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu Kapsamında Güncel Mali Sorunlar*, Muhasebat Kontrolörleri Derneği Yayınları.
- Dewar, A. D. (1985). “Value For Money Audit; The First 800 Years”, *Public Finance And Accountancy*, 10-12.
- Doğan, K. C. (2015). “Yönetimin Bir Fonksiyonu Olarak Denetim ve Kamu Yönetimindeki Yeri”, *Ombudsman Akademik*, (3), 107-141. <https://doi.org/10.32002/ombudsmanakademik.439673>
- Doğan, Ö. (2020). “Kamu İktisadi Teşebbüslerinde İbra ve Anonim Şirketler Hukukuyla Karşılaştırılması”, *Yasama Dergisi*, (41), 297-315.
- Dura, Y. C. (2006). *Mülkiyet Tartışmaları: Kamu İşletmeleri Verimsiz Mi?*, İleri Yayınları.
- Duran, L. (1967). “İktisadi Devlet Teşekküllerinde Çalışanların Hukuki Durumu ile Sendika ve Grev Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 33 (1-2) 34-51.
- Durdu, M. (2017). “Türk İdare Teşkilatında Bağlı Ortaklıklar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (3), 793-817.
- Eren, A. A. & Şimşek, O. (2022). “Kamu İktisadi Teşebbüslerinin ve Özelleştirmenin Ekonomi Politikası: Türkiye Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (1), 337-361. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1013738>
- Eroğlu, H. (1988). “Atatürk ve Devletçilik”, *Bellekten*, 52 (204), 833-848.

- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2008). *2007 Kamu İşletmeleri Raporu*, Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Kalağan, G. (2010). *Türkiye’de 1980 Sonrası Bürokratik Dönüşüm*, Beta Yayınları.
- Karahan, M. (2020). “Türkiye’de Bağımsız Denetim ve Denetim Kültürünün Tarihsel Gelişim Süreci: Karşılaştırılmalı Bir İnceleme”, *Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi*, 12 (22), 245-259. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.714188>
- Kardeş S. S. & Göktepe, H. (2007). “Türk Ticaret Kanunu Tasarısındaki Bağımsız Denetimle İlgili Yeni Düzenlemeler”, *Mali özüm*, (81), 17-44.
- Kepenek, Y. (1993). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (Kit)*, Gerçek Yayınevi.
- Kılıçbay, A. (1994). *Türk Ekonomisi, Modeller, Politikalar, Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Korkut, S. (2007). “Parlamentar Denetim Kapsamında Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetlenmesi”, *Yasama Dergisi*, (6), 5-48.
- Köseoğlu, M. A (2005). *Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Performans Ölçümü*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Kuntbay, İ. (1981). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşekküllerinin Yönetimi*, Todie Yayınları.
- Maliye Bakanlığı (1975). *1975 Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı*, Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, ř. (1991). *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları.
- Özdemir, B. (1994). *Türkiye Ekonomisi ve Türk Ulaştırma Sektöründe KİT Sorunsalı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özelmas, E. (1955). “İktisadi Devlet Teşekküllerinin Denetimi”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, (1), 73-82.
- Özmen, S. (1967). *Türkiye’de ve Dünyada İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Sevinç Matbaası.
- Pamuk, ř. (2015). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sağlam, D. (1967). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Sağlam, D. (1980). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Yapısı ve Zarar Nedenleri*, Kalite Matbaası.
- Sharkansky, I. (1991). “*The Development Of State Audit*” *State Audit And Accountability*, State Of Israel Comptroller’s Office.
- Soysal, M. (1957). “Türk İktisadında Devletin Payı ve Rolü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 12 (3), 26-35.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1982). *Uygulamaya Geerirken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Tekinsoy, Y. E. (2020). “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçilik Politikaları”, Mustafa Turan (Ed.), *95. Yılında Türkiye Cumhuriyeti’nde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat (1918-1938)*, C. I., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Uçar, U. (2023). *Bir Denetim Kurumu Olarak Umumi Murakabe Heyeti (1938-1950)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Varlı, A. (2012). “Kadro Dergisi Üzerinden Bir Deneme: Milli İktisattan Devletçiliğe”, *Öneri Dergisi*, 10 (37), 167-174.
- Vural, T. & Teyyare, E. (2011). “Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Kuruluş Gereççeleri erevesinde Değerlendirilmesi: Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) alışanları Üzerinde Bir Araştırma”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), 69-86.

KİLİS 7 ARALIK
ÜNİVERSİTESİ

